LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

Dieter Rucht: Jog az ellenálláshoz?
Kende Péter: Demokrácia, jogállam és nemzetközi kooperáció Közép- és Kelet-Európában
Pászka Imre: A modellkövetéstől a modellalkotásig
Székely László: Modernizációs válság és nacionalizmus
Somogyi Sándor: A mezőgazdaság, egyéb gazdasági tevékenységek és a környezet kapcsolatai
Klim Attila: Péterréve lakosságának egészségi állapota

2–3

1993

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXIII. évfolyam, 2–3. szám, 1993

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

Fő- és felelős szerkesztő:
Dr. Várady Tibor

Szerkesztőbizottság:
Árokszállási Borza Gyöngyi
Mgr. Faragó Kornélia
Dr. Gabrić-Molnár Irén
Dr. Hódi Sándor
Dr. Losoncz Alpár
Dr. Rehák László
Dr. Várady Tibor

Műszaki szerkesztő:
Illés Lajos

A kéziratot gondozta:
Takács Ilona

Szerkesztette:
Mgr. Faragó Kornélia

Készült az Agapé Nyomdában
A szám nyomdába érkezett 1993 júniusában
Megjelent 1993 augusztusában
YU ISSN 0350–4158

TARTALOM

Dieter Rucht	Jog az ellenálláshoz? A „polgári engedetlenség" aktualitása, legitimitása és határai
Kende Péter	Demokrácia, jogállam és nemzetközi kooperáció Közép- és Kelet-Európában
Pászka Imre	A modellkövetéstől a modellalkotásig. A közép-kelet-európai harmadikutasság történeti áttekintése
Székely László	Modernizációs válság és nacionalizmus
	Műhely
Somogyi Sándor	A mezőgazdaság, egyéb gazdasági tevékenységek és a környezet kapcsolatai
Klimó Attila	Péterréve lakosságának egészségi állapota az 1977-től 1992-ig terjedő demográfiai változások tükrében
	Könyvszemle
Papp György	Rendszerhű rendszerbontás (Ágoston Mihály: A magyar halmaznevek. Újvidék, 1993)
Németh Ferenc	Szembesülés elfeledett értékeinkkel (Kalapis Zoltán: Betűk és képek. Újvidék, 1992)
Zilahi Tibor	Beszélgetések a már nem létezőről és a még nem létezőről (Aleksa Đilas: Razgovori za Jugoslaviju. Novi Sad, 1993)

SADRŽAJ

Dieter Rucht	Pravo na pobunu? Aktuelnost, legitimnost i granice civilne neposlušnosti
Peter Kende	Demokratija, pravna država i međunarodna kooperacija u Centralnoj i Istočnoj Evropi
Imre Paska	Od imitacije do kreacije jednog modela: problem „trećeg puta" u Centralnoj i Istočnoj Evropi
Laslo Sekelj	Kriza modernizacije i nacionalizam
	Radionica
Šandor Šomođi	Odnosi između poljoprivrede, ostalih ekonomskih delatnosti i okoline
Atila Klimo	Zdravstveno stanje stanovništva Bačkog Petrovog Sela u svetlu demografskih promena od 1977 do 1992
	Prikazi
Đerđ Pap	Razgradnja sistema koja je verna sistemu (Ágoston Mihály: A magyar halmaznevek. Újvidék, 1993)
Ferenc Nemet	Suočavanje sa zaboravljenim vrednostima (Kalapis Zoltán: Betűk és képek. Újvidék, 1992)
Tibor Zilahi	Razgovori o već nepostojećem i o još nepostojećem (Aleksa Đilas: Razgovori za Jugoslaviju. Novi Sad, 1993)

CONTENTS

Dieter Rucht	The Right to Rebellion? The topicality, legitimacy and limitations of civil disobedience
Péter Kende	Democracy, Constitutional State and International Cooperation in Central and Eastern Europe
Imre Pászka	From the Imitation to the Creation of a Model: the Problems of the „Third Way" in Central and Eastern Europe
László Székely	Modernization Crisis and Nationalism
	Workshop
Sándor Somogyi	Links/Interrelations between Agriculture, Some Other Economic Activities and the Environment
Attila Klimó	The State of Health in the Township of Péterréve Mirrored in the Demographic Changes in the Period 1977–1992
	Book Review
György Papp	Breaking Down the System Remaining True to a System
Ferenc Németh	Face to Face with our Forgotten Treasures
Tibor Zilahi	Talks About Things Already Non – Existing and Those Not Yet Existing

Dieter Rucht

JOG AZ ELLENÁLLÁSHOZ?

A „polgári engedetlenség" aktualitása, legitimitása és határai

Bevezetés

„Ahol a jog jogtalansággá válik, ott az ellenállás kötelező!" Így vagy hasonlóan hangzik a demonstrációkra, a blokád- és bojkottakciókra való számos felhívás a jelenlegi tiltakozási mozgalmak keretében. Günter Grass is elérkezettnek látja az időt arra, hogy elgondolkozzon „az ellenálláshoz való jog"-on. Véleménye szerint a felügyelő államtól és a nukleáris háborútól fenyegetve elérkeztünk a tűrhetőség határáig:

„Aki felismeri, mit közvetít számunkra 1933. január 30-a politikai hétköznapjaink szükséghelyzetében, az többé nem tud már csak borzongva nézni a demokratikusan legitimált jogalkalmazásra" (Die Zeit, 1983. II. 4., 30. o.).

De ott, ahol túl gyorsan tesznek ki apodiktikus felkiáltójeleket, helyénvalók a kérdőjelek is. Hol kezdődik és hol végződik az ellenállásra való jog? Melyek a jog és a jogtalanság mércéi? S milyen egyengetési eljárások érhetnek el kellő hatást, ha a joggal és a jogtalansággal kapcsolatos interpretációk széttartanak?

Az új politikai frontok és indítékaik mögött, hívják bár őket Whylnek, Gorlebennek, területfoglalásnak, Nyugati kifutópályának, vagy új középhatótávolságú rakéták állomásoztatásának, strukturális változások húzódnak meg. A közös feladatok és értékalapok, melyek – minden ideológiai különbség ellenére – még össze tudták tartani a háború utáni nemzedéket, és egy alapvető konszenzust tudtak teremteni, főleg a fiatalabbak egy része számára mára elvesztették irányadó és útmutató jellegüket. Más egzisztenciális előfeltételek, más tapasztalati „értékek", más értelmezési minták és mindenekelőtt minőségileg új probléma-helyzetek vették át társadalomformáló szerepüket. A mai konfliktusokban a különbözőség egyidejűsége s ezzel a kölcsönös értetlenség fejeződik ki. Míg az elért javak az egyik fél számára megóvandó birtokállománynak minősülnek, addig a többiek szemében anakronizmusnak tűnnek, sőt a fenyegetettség forrásának.

A látványos akciókban és a néma visszavonulási mozgalmakban egyre határozottabban jut kifejezésre az uralkodó politikai üzem és játékszabályai, illetve az új tiltakozási mozgalmak között tátongó szakadék. Sokak számára azok az erők, melyek egykor az előrehaladás biztos alapjai voltak, ma „a fegyverkezés, a halálipar és az emberiség felét érintő elnyomorodás nagy koalícióját" alkotják (Bahro, Tageszeitung, 1982. XI. 3. 9. o.). A bürokratikus-ipari növekedésre szövetkező erőktől való elhatárolódás egyaránt magában foglalja a (neo)konzervativizmustól és a hagyományos szociáldemokráciától való távolságtartást. Aki azonban ma, mint Rudolf Bahro, meggyőződéssel hirdeti az ipari társadalomból és a nemzetközi munkamegosztásból való kivonulást, és megfelelő elvnek nyilvánítja az autarkiát, azt politikai ellenfelei többé nem veszik komolyan. Ezzel szemben összehasonlíthatatlanul érzékenyebb a reagálás a képviseleti szervek döntési kompetenciájának és az állami hatalmi monopólium alkalmazásának konkrét megkérdőjelezésére.

Amíg a felszabdalatlan építési területek elfoglalói azt éneklik, hogy: „Védekezzetek, álljatok ellen!", ameddig viszonylag könnyen eltávolíthatók, addig – akárcsak Gorlebenben vagy a Nyugati felszállópályánál – biztosak lehetnek abban, hogy a rendőrség vezetősége köszönetet mond nekik békés magaviseletükért (még akkor is, ha ezt a gesztust bűnvádi feljelentések és a bevetés számlái követhetik). S amíg a professzorok az akadémiai elefántcsonttorony enklávéjában történeti értekezéseket írnak a monarchiával szembeni ellenállás jogáról, addig elképzelhető, hogy a kinyomtatás költségeihez egy (fél)állami instancia hozzájárul. Ha azonban a gyakorlat eszmékben gazdaggá és az eszmék birodalma gyakorlativá kezd válni, akkor a status quo apologétái is mozgásba lendülnek. Az az élesség és ingerültség, amellyel a berendezkedett politika képviselői a „polgári engedetlenség" vagy „ellenállás" minden igazolási kísérletére reagálni szoktak[1] a valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a németországi politikai kultúra hézagos, illetve az ellenálláshoz való jog körül zajló háború utáni vita megrekedt az 1944. július 20-i modell-esetnél. A reagálások viszont azt mutatják, hogy itt a képviseleti-demokratikus felfogást éri találat.

Az a tény, hogy a szabályokat korlátozottan, időnként pedig tömegesen megsértik a jelenkori tiltakozási mozgalmak keretében, éspedig a mai döntéshelyzetek minőségileg új előfeltételei és dimenziói közepette, nemcsak a politikai érdekképviselet szerkezetbeli hiányosságaira utal. Ez a jelenség jogelméletileg is messzemenőkig tisztázatlan. Az akciók résztvevői – legalábbis a Szövetségi Köztársaságban – naiv módon inkább az ellenálláshoz való jogra hivatkoznak, s még a tiltakozás jelenségével foglalkozó tudományok is sajátos vákuumot hagynak maguk után. A társadalomtudósok amúgy is a jogelméleti kérdéseken kívül mozognak, hiszen elsődlegesen a tiltakozói cselekvések motívumaira, struktúráira és hatásaira összpontosítanak. A büntetőjogászok a legalitás kérdését tartják szem előtt, s ezzel elsikkadnak a legitimitás kérdése fölött. Az állam- és

alkotmányjogászok pedig a problematikát megkerülve, arra mutatnak rá, hogy a jelenlegi tiltakozásoknak sem az ellenálláshoz való általános jog tényállása (pl. zsarnokgyilkosság vagy „igazságos forradalom" esetén) nem szolgál alapjául, sem pedig a Alaptörvény IV. szakaszának 20. cikkelye értelmében az ellenálláshoz való legalizált jog. A társadalomfilozófusok végül olyan magasságokban lebegnek a konkrét tiltakozási akciók mélységei fölött, hogy csupán túlságosan elvont posztulátomokra telik tőlük – akár a természet teloszából és önmagához való jogából dedukált „felelősségelv" (Hans Jonas), akár a természetjog által parancsolt lemondás formájában az „expanziós" következményeket tekintve beláthatatlan beavatkozásokról (Robert Spaemann) van szó. Eközben azonban nyitva marad az a gyakorlati kérdés, hogy miképpen lehetne és kellene gátat vetni egy olyan politikának, amely éppen ezen posztulátumok ignorálására készülődik. Vagy pedig a kérdést – mint Jonas esetében – a „jó" diktatúra melletti, alig leplezett opcióval válaszolják meg.[2]

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy a polgári engedetlenségnek a legalitás-parancs és a törvények feletti ellenállás között elhelyezkedő gyakorlatát elméletileg átfogjam. Ehhez először is fel szeretném mutatni az ellenálláshoz való általános jog alkalmazási területét és kritériumait (I.). Ehhez kapcsolódva mutatom be a „polgári engedetlenség" koncepcióját (II.), majd néhány szisztematikus szempont alapján tárgyalom e koncepció lehetséges legitimitását (III.). Ezen az alapon kell befejezésképpen kritikailag megítélni az e témakör szempontjából releváns javaslatok és álláspontok közül néhányat (IV.).

I. Az ellenálláshoz való jog feltételei

Aki lelkiismeretének a hangját nem tekinti a priori az ellenálláshoz való lehetséges jog csalhatatlan és elégséges forrásának, vagy megfordítva: a mai előfeltételek mellett nem minősíti illegitimnek a törvényi szabályok etikailag és/vagy politikailag motivált semmibevételét, annak foglalkoznia kell azoknak a feltételeivel, motívumaival és érveivel, akik az ellenálláshoz való jogra hivatkoznak. Ehhez hasznosnak tűnik, ha fölelevenítjük az ellenálláshoz való jog történeti dimenzióját, és arra törekszünk, hogy minél pontosabban meghúzzuk a határvonalat a klasszikus ellenállási formák (pl. a zsarnokgyilkosság vagy „igazságos forradalom") és a politikai ellenállás itt és ma érvényes előfeltételei között.

1. Az ellenálláshoz való általános jog[3] akár a hatalommal szembeni individuális-passzív parancsmegtagadás, akár kollektív-erőszakos felkelés formájában, bibliai forrásokból, az igazságosság antik felfogásából, a közép- és az újkor vallásos tanaiból, a modern természetjogból, valamint marxista és anarchista elméletekből táplálkozik. Az arra a kiinduló kérdésre adandó történeti válasz, hogy hol kezdődik és hol végződik az ellenálláshoz való jog, sokáig egyértelműnek tűnik. A modern természetjog

alkotta az összes jog megkerülhetetlen, teljességgel pozitív alapját. E jog kötelező erejű értelmezésének instanciái rendszerint az állam bizonyos szervei. Csak különleges határesetben, ti. akkor, ha az állam és az elemi emberi és polgári jogokat is rendszeresen semmibe veszi, és a jogállam eszközeivel nem utalható vissza korlátai közé, lép életbe az ellenálláshoz való „természetes" jog. Empirikusan viszont arról van szó, hogy nem a nép, hanem csupán annak részei vitatják el a pervertált államhatalomtól a legitimitást. Mivel az állam ebben és éppen ebben a szituációban nem üres szólamként, hanem egyes érdekcsoportok által támogatott tényezőként létezik, belső harc – végső soron polgárháború kezdődik. Akinek szeme előtt – mint Thomas Hobbesé előtt – közvetlenül a polgárháború rémségei lebegnek, az hajlik arra, hogy ne az igazságosságért és az igazságért, hanem az állam erejéért kezeskedjen: auctoritas non veritas facit legem (a tekintély, nem az igazság teremt jogot).

Míg Hobbes számára a Leviatán abszolút volta, töretlen és osztatlan hatalma volt az előfeltétele az ellenálláshoz való jog felfüggesztésének[4], addig az államnak éppen ez a jellege képezte a polgári forradalom támadási célpontját. Az abszolutizmus felett diadalmaskodó polgári-liberális államot lassanként demokratikus lényegiségek és formaelvek betartására kötelezték, melyektől legitimitása elválaszthatatlan. Csakhogy a világképek szekularizációja és a jog pozitívvá válása nyomán az igazság (morál) és a tekintély kettészakad.

A törvényekre épülő modern állam áttörésével a 19. században e korszak államelméletéből eltűnt az ellenálláshoz való jog.

„Az ellenállás meghatározhatatlan joga helyébe, melynek erőssége egyedül a nép tudatában való rögzültségében rejlett, s ez annyit tesz: egyszersmind szubsztanciális határtalanságában, a racionalizált törvényfogalom lépett" (Kirchheimer, 1967: 9).

Kirchheimer a modern államot egyenesen „az ellenálláshoz való jog hiányával, ill. e jog alkotmányos szabadságjog–katalógussá történő degradálódásával" (uo.) definiálja. Ulrich K. Preuss, a gyakran „pusztán formális"-ként szidott jogi pozitivizmus elszánt védelmezője, hasonlóképpen „a legalitás rendszerének legfontosabb teljesítményét... az ellenálláshoz való jog eltávolításában" (1977: 451) látja. E felfogás szerint a materiális – szükségszerű elvontsága okán erősen tágítható – jogi alaptételekre való visszautalás inkább a célzatos politikai semmibevételnek (pl. az új társadalmi rendformák elhárításának) veszélyét idézi fel. Megítélésem szerint ugyanakkor a „progresszív" irányultságú pozitivizmus is tartalmaz egy materiális szubsztrátumot („a szuverén népakarat képviseletében a »fair eljárás« kritériumát" – uo. 544), melynek célzatos és tartós megsértése – még ha legális utakon is – óhatatlanul feléleszti az ellenálláshoz való jogot.

Az eredendően biztos természetjogi talaj nyilvánvalóan megingott a tiszta jogi pozitivizmus (Kelsen) és a jogi funkcionalizmus (Luhmann) hatására. Az etikailag rögzült materiális igazságosság-igények azonban

máig sem neutralizálódtak; csupán a legalista rutinüzemben szorulnak a háttérbe.

Az uralom ott válik illegitimmé, ahol az igazságszolgáltatás általában az uralmon lévők oldalára áll; ahol ezek a releváns parlamentáris és igazságügyi szabályok önmagukat szabják saját testükre, s ezzel az eljárás struktúráján túlmenően az eredményeket is preformálhatják; ahol az érdekek pluralista képviseletének formális kínálata az érdekek felettébb egyoldalú kiválogatásává züllik. Demagóg eszközökkel is teremthető tömeges lojalitás. Hogy ez mennyiben sikerül, az nemcsak a manipulatív ügyesség kérdése, hanem az általános jogtudaté és a saját meggyőződésünkért való fellépés bátorságáé.

2. De még ha pozitív válasz volna is adható az állami intézkedésekkel szembeni ellenállás szükségességét („kívánatosságát") firtató kérdésre, ha tehát elzáródik az út a „normális jogorvoslatok" előtt, vagy pedig sikertelenül kimerítették ezeket, és a törvényen kívüli ellenállás ultima ratiónak tűnik, az ellenállás eszközeinek és formáinak megválasztásáról akkor sem lehet tetszőlegesen rendelkezni. A legitimitás modern felfogásából fejlődtek ki az állami intézkedések eszközkiválasztásának regulatív elvei, melyek azonban a jogtalanságokat elkövetlő állammal szembeni ellenállási cselekedetekre vonatkozóan is érvényesek. E tézis első pillantásra meglepőnek tűnhet. Vajon az ellenállás nincs-e felmentve valamennyi feltétel alól, amint az uralkodói hatalom a feltétlen erőszak uralmává alakul át? E szemszögből nem is annyira különös, hogy az ellenálláshoz való jog keresztény hagyománya nem csupán az egészen az önfeláldozásig terjedő passzív elenállást ismeri (az egyházatyáktól Augustinusig; vö.: Bertram, 1970), hanem a későbbiekben a fegyveres erőszaknak határhelyzetekben való alkalmazását is jóváhagyja.

Világméretekben nézve a klasszikus határhelyzetek máig nem vesztették el alapvető aktualitásukat, de a képviseleti demokrácia és a jogállam garanciáinak, tehát a „polgári legitimitás"-nak (Strenberger) a feltételei mellett tévútra vezetne, ha adottnak tételeznénk fel a törvények feletti szükségállapot előfeltételeit. Minden olyan kísérlet, amely az itt és ma fennálló viszonyok mellett egy politikai konfliktust a mindenkori ellenfél teste és élete ellen irányuló támadással akar igazolni, szándékosan figyelmen kívül hagyja az erőszak legitim alkalmazása megkerülhetetlen és szigorú érvényességének az alapját. Ezen elvi előfeltételekkel kapcsolatban a politikai filozófiában a felvilágosodás óta, továbbá az államjogi irodalomban és a legfelsőbb bírósági igazságszolgáltatásban messzemenő egyetértés uralkodik. Arthur Kaufmann újabban egyik briliáns, de egyúttal bírálatra méltó, „A kis érme joga az ellenálláshoz" (Süddeutsche Zeitung, 1982. XII. 31./1982. I. 1., 45. sk. o.) c. esszéjében még egyszer emlékezetünkbe idézte ezeket a feltételeket. Eszerint az ellenálláshoz való, határesetekre szabott jog alkalmazásához szükség van

- az államhatalommal való durva visszaélésre,
- a segítség összes (még) rendelkezésre álló legális és békés eszközének

megelőző és eredménytelen kimerítésére, valamint
– az ellenállás sikerével kapcsolatos megalapozott reményre.

Mármost kimutatható, hogy ezek a feltételek nem speciálisan az ellenállás extrém helyzetei számára vannak fenntartva, hanem az igazságosság és az ész általános mércéi szolgálnak alapjukul, melyek íratlan szabályokként vezérlik a hétköznapi interakciókat (pl. a szülői nevelési hatalom szankciói) és a politikai cselekvést. Minden állami aktivitással explicit módon ezeket a kritériumokat helyezik szembe: a joghoz és a törvényhez való hozzákapcsolás révén kívánják meggátolni az államnak a hatalmával való visszaélését. Továbbá megkövetelik a megfelelő, azaz „a legkevésbé fájdalmas következményekkel" (Scheidle 1969: 31) járó eszközök megválogatását. Végül csak olyan intézkedéseket lehet értelmesnek tekinteni, melyek segítenek vagy enyhítenek egy sürgősnek ítélt problémán. Főként a mélyreható állami beavatkozások, pl. az alapjogok korlátozása esetén hozakodnak elő ezekkel a kritériumokkal mint alkotmányjogi mércével. A szövetségi alkotmánybíróság a (legtágabb értelemben vett) arányosság alapelvét pl. az összes állami intézkedés „átfogó vezérszabályaként" értelmezi, ami szerinte mind a jogállam elvéből, mind az alapjogok lényegéből következik. A bíróság különböző ítéletek indoklása során a tágabb értelemben vett arányosság alapelvét az alkalmasság, a szükségesség és a szűkebb értelemben vett arányosság parancsai révén konkretizálta, anélkül azonban, hogy eljutott volna a fogalom egységes, egybehangzó és pontos alkalmazásáig (vö. Grabitz, 1973: 571).

Egy másik, az előbbivel tartalmilag nem teljesen egybevágó rendszerezés a mértéktelenség tilalmának fő fogalmában a szükségesség és az arányosság követelményeit összegezi, miközben az alkalmasság elvének önálló logikai státust jelöl ki (vö. Lerche, 1961; Wittig, 1968).

Anélkül, hogy kitérnék ezekre a különböző terminológiai koncepciókra és egymással vitázó, de következményekkel nagyon is terhes konkretizációjára, nagy vonalakban felvázolom az alkalmasságnak, a szűkebb értelemben vett arányosságnak („proporcionalitás", Grabitz) és a szükségességnek az irodalomban messzemenőkig polgárjogot nyert kritériumait. Valamely eszköz akkor számít alkalmasnak, ha alkalmazása révén elérhető vagy előmozdítható a kívánt siker; akkor szükséges, ha egyetlen más, kevésbé fájó vagy korlátozó eszköz nem elegendő a kitűzött cél eléréséhez (szubszidiaritási klauzula). Az arányosság alapelvének akkor felel meg, vagy illik hozzá egy eszköz, ha elvárható a köztől vagy egy bizonyos csoporttól. Míg azonban az első két elv egy vagy több eszközt viszonyít egy adottnak feltételezett célhoz, s ezzel a Max Weber-i értelemben vett célracionalitásnak felelnek meg, addig az arányosság szempontjából esetlegesnek látjuk a célt és az eszközt. Eszerint egy „magábanvalóan" legitim cél is illegitimmé válhat, ha csupán az eszközök „aránytalanul" nagy ráfordításával érhető el. Az arányosság alapelve ebben az értelemben átfogó racionalitást követ. Ez utóbbi nemcsak az

eszközök optimális megszervezésére terjed ki, hanem a költségek és a haszon viszonyát is összeköti az elvárhatóság szempontjával (leginkább a közjó iránti érdek és az egyéni érdekek, ill. a kisebbségvédelem mérlegelésének formájában), mégpedig azért, hogy egy felületesen nézve parancsolónak tűnő intézkedést lehetőség szerint elvessen egy magasabb rendű jogi előny (Rechtsgut) javára.

E nagyon is értelmesnek tetsző kritériumok mögött azonban konkrét esetekben nagy szakadékok tátongnak. Így pl. csaknem minden ellenálló cselekedet alkalmassága, ill. sikerre való kilátása – legalábbis ex ante – kétségbevonható és illegitimnek minősíthető. Az, hogy még a szövetségi törvényszék sem volt hajlandó indokolt ellenálló cselekedetként elismerni a nemzetiszocialista rezsim alatt a hadszolgálatnak politikai és morális okokból való megtagadását, mivel szerinte az ilyen egyedi akciók nem „hordozzák magukban a siker csíráját", és nem képesek megszüntetni a jogtalan uralmat (vö. NJW, 1962: 195. skk. o.), csak azt mutatja, hogy milyen következményekhez vezethet az ellenálláshoz való jog érvényesítési feltételeinek jogi értelmelzése. (Bírálóan ehhez: Arndt, 1972: 525. skk. o.; Schneider, 1970: 229. skk. o.)

3. Aki az ellenálláshoz való jog pozitívvá válásától – az Alaptörvény 1968-ban beiktatott IV. szakaszának 20. cikkelyétől – és az ehhez kapcsolódó kommentároktól és értekezésektől vár el tanulságos válaszokat a jelenlegi tiltakozási cselekmények megítéléséhez, csalódni fog.

Egyfelől helyénvalóak az ellenálláshoz való legalizált jog szükségességével és értelmével kapcsolatos kételyek. Sok szerző joggal tévútnak tartaná, ha a szükségállapotot par excellence jogtechnikai szabályoknak akarnák alávetni. Egy ilyen vállalkozással szemben szkeptikusaknak és a bírálóknak a sora J. K. Bluntschlitól és K. Wolzendorftól, C. Schmitten át, egészen „a szilárdan az Alaptörvény talaján álló" államjogászokig terjed, mint amilyen G. Dürig, J. Isensee, A. Kaufmann, K. Kröger. Visszatekintve tehát az ellenállás jogának pozitívvá válása nem a jogfilozófiai ész kiáramlásának tűnik, hanem a politikai tárgyalások eredményének, „elnapolt ráadásnak a kiélezetten kötelezett polgár, illetve taktikai engedménynek a szükségállapot szabályozásának ellenzői, nevezetesen a nyugtalankodó szakszervezetek számára" (Kröger, 1971: 8). Az ellenálláshoz való pozitívan felfogott jog állítólag dramatizálja a normális helyzetet, és ártalmatlannak tünteti fel a rendkívüli állapotot (vö. Schneider, 1956: 149).[5]

Másfelől az új társadalmi mozgalmak itt tárgyalt tiltakozó cselekvései nem felelnek meg annak a tényállásnak, amelyhez az Alaptörvényben rögzített ellenálláshoz való jog van szabva. A következőkben (II.) az élesebben körülhatárolt ellenállási akciókat nem tekinthetjük a szabad, demokratikus alaprend felszámolására irányuló megkísérelt vagy befejezett vállalkozásoknak (Herzog, 1980: 336). Hiszen általában éppen az itt megfigyelt tiltakozó csoportok hivatkoznak a szabad, demokratikus alaprend szándékára és normatív érvényességére, valamint egyes elhárító és

részvételi jogra, hogy rámutathassanak a tőlük – felfogásuk szerint – eltérő gyakorlatra.

Az ellenálláshoz való általános, valamint pozitívvá változtatott jog[6] a teljes államrend felszámolására, illetve helyreállítására irányul, nem pedig az egyes politikai vagy jogi döntések szimbolikus-politikai kritikájára (még ha illegális formában is).[7] Az ellenálláshoz való jog nem használható fel tehát az aktuális tiltakozásformák megalapozásához, kiváltképpen azért, mivel a nép szuverenitása, a többségi döntés általi kormányváltás és a jogállamiság konstituáló legitimitás-elvei alapjában megvalósulnak. Még kevésbé hivatkozhatnak a tiltakozó csoportok az ellenállással szembeni pozitívvá tett kötelességre, amely a hesseni alkotmány 147. cikkelye szerint a „felülről végrehajtott államcsíny" esetén parancsnak minősül.

Polgári engedetlenség: koncepció, premisszák és történeti aktualitás

1. Ha a továbbiakban „ellenállásról" vagy az „ellenállásra való jogról" beszélünk, a fogalmon nem az ellenállás általános jogát értjük egy extrém helyzettel való összefüggésben, sem pedig a „kis érme" már említett „ellenálláshoz való jogát". Ilyen megközelítésben az „ellenállásnak" nemcsak hogy „a forradalomhoz nincs semmi köze" (Kaufmann, 1982: 45); nemcsak hogy lemond az erőszakról, az „állami autoritással és az érvényben lévő törvényekkel szembeni lázadásról", a „hangoskodó üzelmekről", a „felfordulásról", a „külső nyugtalanságról", hanem felhívást jelent a „civilkurázsira", a „szellemi nyugtalanságra" és a „türelemre". Kaufmann azonban a civilkurázsi általa egyes-egyedül dicsőített formáinak a legális keret szigorú figyelembevételével feltárt „kiutat" tulajdonít az „akció és reakció, romboló zendülés és bénító hatalmi ideológia végzetes köréből, mely annyira jellemző helyzetünkre" (uo.). Ez a dichotómia ugyanakkor eltakarja a lehetőség szerint legitim és hatásos ellenállási cselekmények sávszélességét, mint amilyeneket az „erőszakmentes akció" és a „polgári engedetlenség" keretében tematizálnak. Meglehet, hogy a látószögnek ez a beszűkülése[8] a jogász szakkollégák és a politikai-adminisztratív funkcionárius elitek körében talán már régóta internalizálódott, csakhogy a problémákat a szőnyeg alá söpri. Aki a legitimitást a legalitásra korlátozza, és a lehetséges illegális, de legitim ellenállást legfeljebb csak az önkényuralom feltételei mellett hajlandó elismerni, megtakarítja magának a polgári engedetlenség más országokban élő hagyományával, de a saját országa tiltakozó csoportjainak motívumaival és érveivel való vitát is, melyet egyes jogfilozófusok, államjogászok, társadalomtudósok, valamint releváns kisebbségek utólagosan megejthetnek.

A következőkben éppen a korlátozott szabálysértésnek ezek a jogelméletileg érdekes és politikailag robbanékony ellenállási formái állnak majd a középpontban. Az utóbbi évek számos konfliktusa esetében nemcsak egy ellentmondás verbális artikulációjáról és az eljárások legális útjainak

kimerítéséről volt szó, főképp nem (anonim) erőszakcselekményekről és ezek imamalomszerű „igazolásáról" a „rendőrállam", az „imperializmus", a „fasizmus" vagy a „mocskos rendszer" ellen folytatott harc keretében. E „diszruptív akciók" (vö. Specht, 1973) inkább szorosan az illegalitás előtt vagy után halmozódnak, melyekkel – többé vagy kevésbé sikeresen – a nyilvánosság jogtudatára apellálnak. Mindezen esetekben a tényállás jogi szempontból viszonylag egyértelmű. Ennek ellenére a tiltakozó csoportok egy magasabb jogi érték nevében úgy vélik, hogy illegitim cselekményekhez folyamodhatnak vagy kell hogy folyamodjanak, mégpedig akár a magzatelhajtásról szóló törvény (nyilvánosan bejelentett) megszegésével, akár valamely nagyberuházás felépítésére irányuló intézkedések elhalasztása vagy megakadályozása céljából végrehajtott helyfoglalással, valamely magánjogi szerződésnek (áram-részlefizetés bojkottja), a magántulajdon jogának (felújításra szoruló épületek elfoglalása) vagy más, törvényben előírt kötelezettségnek (a hadszolgálat és a civil szolgálat „totális megtagadása") a megsértésével, a közutak demonstratív szándékból történő eltorlaszolásával.

A polgári engedetlenség fogalma[9] és koncepciója korántsem egyértelmű. Bár a történeti visszapillantás egyre több ősatyját fedezi fel ennek az ellenállási formának, de csak Mahatma Gandhi (akire Henry David Thoreau és a keresztény anarchista Lev Tolsztoj voltak hatással) írásai és gyakorlati tevékenysége nyomán jött létre – az anti-kolonializmus keretében – a polgári engedetlenség első koncepciója. Gandhi szigorúan kitartott az erőszakmentesség („nonviolence", „ahimsa") elve mellett. Míg akcióinak formáit eredetileg „passive resistance"-ként jellemezte, addig később a „satyagraha" (vagy a „truthforce") fogalmát részesítette előnyben, hogy kizárjon minden, erőszakos vagy gyűlölettől fűtött módszerekre történő asszociációt (vö. Bay, 1968: 478). A „tökéletes polgári engedetlenség" Gandhi számára „lázadást jelentett az erőszak alkotórésze nélkül", amely konstruktív elemek híján „pusztán kalandorság (mere bravado) és több mint haszontalan" (idézve Ebert 1978: 41 és 37 alapján).

Gandhi koncepcióját már a harmincas évek USA-jában felkarolták a R. Gregg, A. Huxley és Shridharami által befolyásolt pacifista és polgárjogi áramlatok, és a hatvanas években a diáklázadásnak és az ellenzéknek a vietnami háború elleni izmosodó polgárjogi mozgalmában elképesztő reneszánszát élte. Ebben az időben elmélet és programatika, valamint a gyakorlati akciók között szoros összefüggés állt fenn. Ezzel szemben az európai diákmozgalmakban, nyilvánvalóan az erősen marxista orientációk és az osztályharcos pátosz[10] okán alig recipiálták a polgári engedetlenség koncepcióját. Csak az új társadalmi mozgalmak eleinte inkább elmélettől idegen ellenállási formáinak keretében válik egyre inkább felismerhetővé a cselekvési gyakorlat koncepcionális alátámasztásának szükséglete. Ebben a számszerűen (még) kis „erőszakmentes akciócsoportok" játszanak döntő fontosságú közvetítő szerepet. Nyomaik egészen a diákmozgalmakig vezetnek vissza. E csoportok szellemi és politikai gyökerei a keresztény

humanizmusból, a pacifizmusból, az anarchizmusból, a szabadelvű szocializmusból és az „Új baloldalból" erednek. Legfontosabb folyóiratai a „grasswurzelrevolution" és a „gewaltfreie aktion" (társkiadó: Theodor Ebert).

A különböző rendszerezési kísérletek (vö. összefoglalásukat Millernél, 1964) a fogalmak zavarba ejtő tömegét kínálják és rendezik el, melyek a polgári engedetlenség eszméje köré tömörülnek. Magának Millernek a szemében „a polgári engedetlenség vagy ellenállás... erőszakmentes közvetlen akciót" jelent, „amely magában foglalja a törvények átlépését" (1971: 63). Ez a megfogalmazás (de a magyarázó szöveg is) nyitva hagyja a kérdést, hogy vajon a törvényszegés a polgári engedetlenség lehetőségének, vagy pedig elengedhetetlen jegyének tekinthető-e. Erre a kérdésre Bay világos választ ad: „The act of disobedience must be illegal or at least be deemed illegal by powerful adversaries, and the actors must know this if it is to be considered an act of civil disobedience..." (1968: 473). (Az engedetlenség aktusa illegális kell hogy legyen, vagy befolyásos ellenfeleinek végső soron illegálisnak kell tartaniuk, s ezt a cselekvőknek tudniuk kell, ha azt akarják, hogy a polgári engedetlenség aktusának tekintsék.) Ugyanakkor Bay nem látja ennek a koncepciónak az erőszakmentességhez való elvi kapcsolódását, s ezért különbséget tesz „civil disobedience" (polgári engedetlenség) és „nonviolent action" (erőszakmentes akció) között. Az előbbin a következőket érti:

„any act or process of public defiance of a law or policy by established governmental authorities, insofar as the action is premediated, understood by the actor(s) to be illegal or of contested legality, carried out and persisted in for limited public ends at the way of carefully chosen and limited means" (uo. 473). (valamely, beiktatott kormánytekintélyek által csinált törvény vagy politikai nyilvános kihívásának bármely aktusát vagy folyamatát, amennyiben az akció előzetesen megfontolt és a cselekvő(k) illegálisnak vagy vitatott legalitásúnak fogják fel, végrehajtva és tartósítva korlátozott közcélok számára a gondosan kiválasztott és korlátozott értelem útján.)

Bay joggal utal a „civil" szó többértelműségére. Ha azonban elővesszük a polgári engedetlenség legfontosabb promotorjainak (mások mellett Tolsztoj, Gandhi és Martin Luther King), továbbá ha figyelembe vesszük Gandhi konnotációit a „civil" fogalmához („udvarias, igazságszerető, szerény, okos, makacs, de jószándékú, sosem bűnös vagy gyűlölködő", idézve Ebert, 1978: 41 alapján), a fogalomhasználat kontextusát az angol-amerikai és a német, végül a koncepciónak a Szövetségi Köztársaság „erőszakmentes akciócsoportjai" általi félreérthetetlen recepcióját, akkor nem tűnik értelmesnek, hogy az erőszakos akciókat is a „polgári engedetlenség" fogalma alá rendeljük.

Szélesen építkező rendszerezést Ebert kínál. Bayhez hasonlóan polgári engedetlenségen ő is „a törvényeknek és rendelkezéseknek a polgárok általi nyílt és erőszakmentes semmibevételét" érti (1978: 40. sk.). E

tekintetben a polgári engedetlenség az erőszakmentes, közvetlen akciók különleges formája, melyeknek az a célja, hogy „megteremtsék a társadalmi feltételeit annak a rendszert legyűrő ellenhatalomnak, amely a részvételen alapuló demokrácia útján igazságosan képes szabályozni a társadalmi viszonyokat" (1978: 33). „Egy akció erőszakmentes jellegének" egyetlen mértékadó feltétele „az, hogy először is nem sérti az ellenfelet; másodszor, egy repressziótól mentes szociális demokrácia konkrét utópiájával legitimálja magát, s hogy, harmadszor, minden résztvevő számára felkínálja az egyenlő participáció esélyeit" (uo., 34). Az erőszakmentesség értelmezése körüli jelenlegi viták[11] okán szó szerint idézem Ebert felfogását. Az erőszakmentesség tiltja „...személyekkel szembeni fizikai erőszak alkalmazását vagy megsértését, a szolgáltatások gyakorlásának, valamint a javak előállításának és elosztásának megakadályozását akkor, ha ebből az életet közvetlenül fenyegető szükséghelyzet adódik. Dologi károk okozása legkésőbb akkor nem egyeztethető össze az erőszakmentes alapmagatartással, ha lezajlásuk során személyek is megsérülhetnek; mindazon esetekben elkerülendők, amelyekben a rombolás emancipatorikus jellege a széles nyilvánosság számára közvetlenül nem belátható" (1978: 34).

A polgári engedetlenségnek a rendszerben elfoglalt helyét a következő áttekintés világítja meg (forrás: Ebert, 1978: 37).

Az erőszakmentes akciók eszkalációjának sémája

Az eszkaláció foka	Szubverzív akció	Konstruktív akció
1	tiltakozás	funkcionális demonstráció
2	az együttműködés legális megtagadása	legális szerepinnováció
3	polgári engedetlenség	civil uzurpáció

E változatban a polgári engedetlenség olyan negatorikus akcióforma, mely csak konstruktív ellenképe, a civil uzurpáció révén tesz szert messzeható perspektívára. Ebert mindkét cselekvéstípusnál különbséget tesz egy reformer és egy forradalmi változat között.

„A reformer polgári engedetlenség egyes törvényekkel, nem pedig az uralmi rendszer egészével fordul szembe. Az engedelmesség ilyen reformer megtagadásának leginkább kisebbségek a hordozói, melyek vagy különleges jogokat akarnak kivívni a maguk számára, vagy pedig diszkriminási-

ókkal szemben kívánnak védekezni. A forradalmi polgári engedetlenség ezzel szemben az egész uralmi rendszer ellen fordul – még akkor is, ha (eleinte) csak egyes törvényeket és rendelkezéseket vesz semmibe. Ezen akciók hordozója valamilyen többség – legalábbis potenciálisan" (uo., 41.).

A polgári engedetlenségi akciókra az adóbefizetés megtagadása, az általános sztrájk, a közlekedés ülősztrájk általi blokádja, valamint a hadsereg és a rendőrség zendülésre való felhívása szolgálhat példaként.

Ebertnek ez a konceptualizációja széles körökben elismerésre talál, holott nem éppen problémamentes, hiszen – megítélésem szerint – (a) túlságosan szigorúan szabja meg az illegalitás konstitutív jegyét,[12] (b) az erőszakmentes akcióknak egy igazságos társadalom elérésének céljára való definíció szerinti kötelezésével már elméleti síkon előzetesen eldönti a legitimitás kérdését, és (c) az erőszakmentes akciókat általában és a polgári engedetlenséget különösen egy teleológiai modellbe ágyazza, mely össztársadalmi változásokban[13] találja meg végpontját, s így minden kevésbé messzeható formát csupán a forradalmi uzurpációt megelőző formákként tüntet fel.

A polgári engedetlenségnek az össztársadalmi változás dinamikáján belüli, Ebert általi elhelyezésével szemben John Rawlsnak a polgári engedetlenséggel kapcsolatos megfontolásai az igazságosság elméletének keretében mozognak. Míg Ebert a taktika és a stratégia kérdéseit hangsúlyozza, addig Rawls kötelesség és kötelezettség pólusai közt mozog, és fejtegetései elé nem véletlenül iktat be egy szakaszt a többségi jog állásáról. Polgári engedetlenségen Rawls tömören olyan „nyilvános, erőszakmentes, lelkiismerettől áthatott, de politikailag törvényellenes cselekvést" ért, „melynek általában a törvények vagy a kormányzati politika megváltozását kell előidéznie. Ezekkel a cselekedetekkel a társadalom többségének igazságérzékéhez fordulnak, és saját jól megfontolt nézetük szerint kijelentik, hogy figyelmen kívül hagyták a szabad és egyenlő emberek közti együttműködés alapelveit" (1975: 401).

Rawls helyesen következtetve különbséget tesz polgári engedetlenség és „lelkiismereti okokból való ellenkezés" között – még akkor is, ha ez ellentétes a fenti „lelkiismerettől áthatott" jelzővel, hiszen az (individuális!) lelkiismeretre való hivatkozás más státussal bír, mint egy (interszubjektív!) igazságosság-felfogás. E különség alapján, Rawlson túlmenően, kifejleszthető az a tétel, hogy a polgári engedetlenség előfeltevésekben gazdag történeti kategória, amely a polgári-liberális nyilvánossághoz és reflexív morálhoz kötődik, míg az engedelmesség lelkiismereti okokból való megtagadása történetileg „nyitottabb", és mindenütt felléphet, ahol összeütköznek a vallásos meggyőződések a nem-vallásos kötődésekkel. A polgári engedetlenség nyilvánosan általános legitimitás-elképzelésekre apellál, és nyilvános támogatásban reménykedik. A lelkiismeretből fakadó döntés viszont monologikus. Nyilvános keret és (földi) címzett nélkül sem véti el értelmét, mivel a cselekvő önmaga (és/vagy Isten) előtt igazolja magát.

III. Legalitás-kínálat és polgári engedetlenség

A képviseleti demokráciáknak, ezzel az eljárások révén megteremtett legitimitás elismerésének a keretfeltételei mellett (vö. Luhmann, 1975[2]) az ellenálláshoz vagy az engedelmesség megtagadásához való jog körüli minden vita a többségi döntések érvényességi feltételeire összpontosít. Ezek a kisebbségi szavazással szembeni, prima facie adott magasabbrendűségüket arra az elvi feltételezésre építik, hogy (a) ők fejezik ki inkább a közjót, és (b) hogy nagyobb fokú elfogadásra találnak. Csakhogy: a többség alaposan tévedhet, s a partikuláris érdekeket gyakran sikeresen adják el általános érdekekként vagy érvényesítik őket velük szemben. A többség visszaélhet pillanatnyi dominanciájával úgy, hogy a kisebbségek érdekeit és jogait elevenükbe vágóan megsértik, vagy pedig a saját javukra megváltoztatják a politikai harc feltételeit, tehát befalazzák maguk mögött a hatalom megszerzésének küszöbét.

Távolságot tartva minden taktikai megfontolástól és előtérbe tolt indoktól: bármikor szegjék is meg a más véleményen lévő kisebbségek az elvben nélkülözhetetlennek tekintendő legitimitás-kínálatot, az egzisztenciális fenyegetésektől eltekintve csak a lelkiismeret individuális instanciája és/vagy egy igazságos rend társadalmi eszménye maradhat meg többé immár megkerülhetetlen, de ugyanakkor interpretációra szoruló, de teherbíró vonatkoztatási pontként. Ha elfogadjuk a javasolt szétválasztást polgári engedetlenség és lelkiismereti okokból történő tiltakozás között, akkor az előbbi esetben – mint Franz Neumann gondolja – nem „a lelkiismeret és a társadalmi rend közti dilemmáról" van szó, hanem egyfelől a demokratikus többségi döntések tiszteletének (s ezzel a legalitás-kínálat értelmének tudása), másfelől pedig egy materiális jogi eszménynek az ellentétéről. A formális jog – versus materiális igazságosság ellentéte eközben inkább felületesnek, de legalábbis tökéletlennek tűnik, amennyiben egyetértünk azzal a tézissel, hogy a demokratikus képviselet is magában hordja a jog egy materiális magvát. Ezzel megmutattuk minden, e témával kapcsolatos általános, az egyedi esetektől elvonatkoztató vita nehézségét. Amit Neumann „Über die Grenzen berechtigten Ungehorsams" (A jogos engedetlenség határairól) c. esszéjének végén megállapít, éppúgy érvényes a legalitás és a legitimitás problémájának itt javasolt modifikálására is.

„Ezt a dilemmát... egyetlen elmélet sem tudja megoldani. Ha azt állítja, hogy tudja, akkor csupán üres, elvont formulákat ismételget, melyek, éppen azért, mivel nem konkrétak, csak elhomályosítják a kör négyszögesítésének lehetetlenségét..." (1967: 205).

1. A többségi elv érvényességéről

A többségi elv turnusszerű választások és szavazások során történő alkalmazása[14] nem jelent mást, mint a közjó (liberális) eszméjének

operacionalizálását. Ezen eljárás előnyei, főként ami gyorsaságát és egyértelműségét illeti, lenyűgözőek. Egyúttal a többségi döntés mellett szól az erős követési készség elvi feltételezése. Pontosabban az a kilátás, hogy a többségi döntések új kisebbségek révén revideálhatók, ösztönzi konstruktív fáradozásokra a leszavazott kisebbségeket, abban a reményben, hogy sikeresen megváltoztatott konstellációk esetén a jövendő kisebbségei is meghajolnak majd a mindenkori döntések előtt. Minél inkább elevenbe vágók azonban azok a hátrányok, melyekkel a kisebbségeknek meg kell alkudniuk, annál sürgetőbbé válik a hátrányos helyzetűek követési készségének biztosítása. Ahhoz, hogy meggátolhassák a többségi döntéseknek „a többség önkényuralmává" való elfajulását, valamint hogy kanalizálják és letompítsák a lehetséges konfliktusokat, a jogállamok rendszerei egy egész sor struktúraelvet, védett teret, fellebbezési instanciát és egyeztető eljárást alakítottak ki. A föderalizmus alapján történő szerveződés és a szubszidiaritás elve az érintettekhez való közeledés értelmében vett többségi döntések „finomvezérlését" van hivatva lehetővé tenni; a tolerancia vallásos parancsolatának hagyományában bizonyos feltételek mellett tiszteletben tartják (így pl. a hadszolgálat megtagadásához való jogban) a lelkiismeretből fakadó döntéseket; a döntéshozó grémiumok formális illetékessége, valamint a döntések tisztességes létrejötte különleges eljárások (alkotmányos és közigazgatási jogszolgáltatás, parlamenti vizsgálóbizottságok, petíciók stb.) révén felülvizsgálhatók; bizonyos esetekben kieszközölhető a döntés tárgyi és információs alapjainak és a belőle fakadó terheknek feltárása (a parlament tájékozódási és ellenőrzési jogai, hearings /meghallgatások/, freedom of information act /a szabad információáralmás törvénye/); végül a képviseleti szervek döntései egyes esetekben plebiszcitum (nép vagy polgári határozat) révén revideálhatók.

Az a tényállás, hogy ma a kisebbségek (radikálisan) demokratikus önértelmezésük és a kisebbségvédelem e kiagyalt formái, valamint a konfliktusok intézményes kihordása ellenére növekvő mértékben szegülnek szembe a többségi döntésekkel, ráirányítja a figyelmet a többségi eljárás érvényességének feltételeire.[15] Ezek már a liberális elmélet keretében megfogalmazódtak, de csak az aktuális konfliktusok hatására kerülnek újból a szemünk elé. Guggenberger (1980) és Offe (1982) érdeme, hogy ezeket a tiltakozási mozgalmak által inkább csak intuitíven felismert előfeltételeket explicit és szisztematikus formában jelenkori konfliktushelyzetekre vonatkoztatták. Eredményeikre messzemenőkig támaszkodva – kissé megváltoztatott rendszerezésben – a többségi döntés fennmaradásának négy általános előfeltételét neveztem meg, melyek ugyanakkor egy erodálódási folyamatnak vannak kitéve (Rucht, 1982: 142, skk.o.). Ezek a következők:

– az eljárás strukturális nyitottsága;

– a döntés (formális) kompetenciája és tényleges hatóköre közti kongruencia;

– a többségi szabálynak a közügyekre való kizárólagos és kivétel nélküli alkalmazása;

– bizonyos alapelveknek a kölcsönös bizalom, ill. egy közös etikai kötődés és/vagy kulturális identitás hátterében való általános elismerése.

Ezen előfeltételekkel az alábbi feltételek és tendenciák állnak ellentétben, melyekre itt csak utalni tudok:

– Az érdekképviselet rendszere, a pártok finanszírozásának feltételei, vagy az olyan beépített akadályok, mint az ötszázalékos klauzula, csak egyenlőtlen hozzáférést biztosít a releváns döntési eljárásokhoz. Ennél drámaibb az a tény, hogy a technológiák új váltókra való átállítása visszafordíthatatlan következményeket teremt, s ezzel mélyrehatóan korlátozhatók az életfeltételek és a jövendő nemzedékek szabadsága (vö. Spaemann, 1977; Preuss, 1981).

– A centralisztikus tendenciák aláaknázzák a föderalista struktúrát és a szubszidiaritás elvét, ami azzal a hatással jár, hogy sokszor a ténylegesen nem is érintett, többé vagy kevésbé közömbös többség dönt a kisebbségek életfeltételeibe és jogaiba történő beavatkozásokról (vö. Fetscher, 1982). Ezenfelül gyakran mély szakadék tátong a formális döntési kompetencia és a döntések tényleges hatása között (így pl. a tengerek szennyezése, a tűréshatárokat átlépő károsanyag-emissziók /savas eső/, a határsávokba telepített atomerőművek esetén), úgyhogy az érintettek ténylegesen nem érvényesíthetik jogaikat.

– A beavatkozó államnak a fokozódó bürokratizálódás és eljogiasítás irányába mutató történeti tendenciája ellentétbe kerül a szociális individualizálódás, az autonómia, az önmeghatározás, valamint egy reflexív, a tekintélyekkel szemben kritikus jogtudat iránti növekvő szükséglettel. Az egyes intézkedésekkel szembeni ellenállás (pl. a 218. és az eredetileg 1983-ra tervezett népszámlálás elleni bojkottfelhívás a totális megtagadásra) gyakran intézményellenes indulatokat is hordoz. Ha tágabban értelmezzük az önmeghatározáshoz való jogot, akkor erősbödik az azirányú bírálat, hogy olyan közügyeket, mint mondjuk a gazdasági összhelyzet, elsősorban privát döntési kalkulusok határoznak meg.

– Végezetül a haladáeszme és az értékváltás hátterében erősödnek a hangok, melyek bizonyos hadászati vagy technológiai opciókat elvileg felelőtlennek, amorálisnak vagy (ön)rombolónak tartanak. Ez – a mozgalmi aktivisták mellett – érvényes egyes kultúrfilozófusokra (G. Anders, H. Jonas, R. Spaemann), egyházi körökre (Németország Evangélikus Egyháza, USA-beli katolikus püspökök), tudományos és technológiai disszidensekre, de a berendezkedett politika-üzemen belüli kisebbségre is.

A többségi döntéseket akkor veszik a leghatározottabban semmibe, ha egy kompromisszumra képtelen „életelvet" kérnek számon a saját személy, az „érintettek" egy kisebbsége vagy többsége, esetleg az egész nemzet számára. Ebben az extrém esetben még az óvás és a döntés felülvizsgálatának jogállami procedúrái is elvesztik tartós és kötelező hatásukat. Az, hogy az összes többi problémát megelőző létfenntartással

kapcsolatos kérdéstől elvben nem vitatható el többé az ellenálláshoz való jog, még Thomas Hobbes számára is evidens volt, aki egyébként mindennél fontosabbnak tartotta a hatalom állami monopóliumának és a polgári engedelmességnek a feltétlen voltát. „Senkinek sem áll szabadságában, hogy fegyvert emeljen az állam ellen – még akkor sem, ha egy ártatlan lélek védelmezésére történne" (Hobbes, 1965: 171). Egyúttal azonban a következők is olvashatók nála: „Az alattvalók csak addig tartoznak engedelmességgel az uralkodónak, amíg ennek elég hatalma van ahhoz, hogy megvédelmezze őket. Önmagunk megvédésének természetes jogát, ha senki sem képes más módon megvédeni, egyetlen szerződés sem szüntetheti meg" (uo., 173). Bármennyire konkurencián felül álljon is az élethez való jog legitimitása – amíg nem következik be akut önvédelmi helyzet, s az élet fenyegetettsége nem evidens mindenki számára, addig ezt világossá kell tenni:[16] Az érintettek azonban csak akkor állnak rá a vitára, ha az ellenállás halasztást tűr, ha tehát szerintük marad még „idő a beszédre".

Közjó versus partikuláris érdek

A polgári engedetlenség koncepciója nem elsősorban az élethez való jog megsértésének (és ezzel az ellenálláshoz való általános jog feléledésének) határesetéhez van szabva, hanem az élet minőségének fenyegetettségéhez, tehát a szabadság- és egyenlőségjogok, „legitim" igények és szükségletek megsértéséhez. Az életminőség divatos megfogalmazása mögött viszont a „jó életre" vonatkozó átfogóbb kérdés bújik meg. A klasszikus gondolkodásnak ez a toposzát a liberalizmus a „lehető legnagyobb boldogság a lehető legnagyobb számú ember számára" problémájává fogalmazta át. Annak tartalommal való kitöltése, hogy mit kell értenünk boldogságon, többé nem volt már közügy. Az antikvitással és a középkor keresztény tanításával ellentétben a liberalizmus azt állítja, hogy az individuális hasznossági kalkulusok összege, melyet csupán az ezen individuális érdek számára koncipiált szabadság- és tulajdonjogok államilag szankcionált figyelembevétele korlátoz, adja meg az optimális társadalmi rendet, tehát a közjót. Ezt a premisszát a pluralizmus sem adta fel, csupán megváltozott társadalmi feltételek mellett relativizálta.

Ezért aztán nem is meglepő, hogy a közjó kategóriája „üres formulaként" való tudományos diszkreditálása ellenére még ma is töretlen életerőnek örvend.

„A közjó kategóriáját nyilvánvalóan »használják«. Mind az elméleti és a gyakorlati politika, mind az alkotmány- és közigazgatásjog területén lényeges funkciókat tölt be. Lojalitásért verseng és legitimitást teremt, integratív hatása van, leegyszerűsít és tehermentesít (Gehlen, Luhmann). Aki hitelt érdemlően veszi a maga számára igénybe, előnyös pozícióra tett szert a politikai küzdelemben" (Stolleis, 1978: 37).

A turnusszerű választások és a képviseleti-demokratikus döntési procedúrák, röviden: a demokratikus módszerek[17] ma szimbolikus rejtjelei az alapjukul szolgáló közjó-felfogásnak liberális-individualista premisszáival egyetemben. Ha azonban ez az előfeltétel eleséssel fenyeget, ha tehát a közjó hatása, qua individuális vagy érdekpluralista haszonkalkulus, kérdésessé válik, vagy pedig ha szétválnak a közjó materiális definíciói, akkor az eljárások is elvétik szociálintegratív, valamint kisebbségeket megbékítő céljukat: az „eljárások általi legitimáció" helyébe az eljárások strukturális deficitjeire való hivatkozással és a jog materiális felfogásához való visszanyúlással „az eljárások politizálódása"[18] lép.

Éppen e politizálódási folyamat megakadályozását szolgálja az első és legfontosabb érv az ipari nagyberuházások, egyes törvények vagy programok bírálóival szemben, miszerint a döntés legálisan, következésképp legitim módon jött létre. A vita szintjének e szisztematikus átdefiniálása révén a tiltakozási energiák a döntések formális alapjainak ellenőrzésére, valamint az óvás- és panaszemelési jogok kimerítésére tevődnek át. Minél intenzívebb ez a folyamat, és minél kevesebb fenntartás fogalmazódik meg az eljárásban való részvétellel kapcsolatosan, prima facie – teljes mértékben a luhmanni „eljárások általi legitimáció" értelmében –, annál nagyobb a végső instancia döntésének kötelező hatása az oppozíció csoportjaiban is. A bonyolult, lépcsőzetes engedélyeztetési eljárások az első időszakokban kecsegtető-áltató hatással is együtt járnak abban az értelemben, hogy a mindenkori projektum ellenzőit a terv záró megállapításaihoz utalják. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy addigra a költséges tervek és az anyagi ráfordítások már régen kibontakoztatták önerejüket: a politikai és adminisztratív döntéseket és a költséges előzetes teljesítményeket meghozták már. Ugyan ki akarná megkérdőjelezni az egész gazdaság alapját képező beruházási volumennek, megsokszorozó hatásának és főképpen az ezekkel összekapcsolt munkahelyeknek a jelentőségét?

Az eleinte félretolt tartalmi dimenzió most – csakhogy a projektum szószólói oldalán – újfent előtérbe kerül. A döntést hozó grémiumok formális kompetenciája mellett most tartalmi okokat vagy „dologi kényszereket" rángatnak elő, hogy aláhúzzák a mindenkori projektum elutasíthatatlanságát. Most az érintettek olyan csoportként jelennek meg, melyek érthető, de a „fölérendelt érdek" szempontjából mégis csak másodrangú okokból „partikuláris" ügyért harcolnak.

Az oppozíció csoportjai igen következetesen vagy (a) megkísérlik bebizonyítani, hogy az érintett kisebbségeknek legitim, különös védelemre szoruló érdekük van, ami a többséget kompetenciáinak morális parancsból fakadó korlátozására kell hogy ösztönözze, vagy pedig (b) önmagukat a helyesen felfogott közjó alkalmasabb ügyvédjeként mutatják be. Általában mindkét fél jogilag nem kommenzurábilis érdekekre és javakra hivatkozik. Hogyan kellene példának okáért elvben összemérni a néhány ezer munkahely fenntartásának és egy lármától és méregtől mentes környezetnek az igényét? S mit tartsunk arról, ha választott kommunális

képviselők – egy község vagy körzet többségének vagy kisebbségének kinyilvánított ellenállása ellenére – hátrányaival egyetemben támogatnak egy projektumot, hogy ezt az előzékenységet a projektum üzemeltetője által finanszírozott infrastruktúra-juttatásokkal honoráltassák, ami ismét csak a lakosság kisebbségének vagy többségének válik hasznára? Az arra való utalás, hogy minden területi testület választó lakosságának a turnusszerű választások keretében alkalma nyílik olyan képviselők kineveztetésére, akiknek a mindenkori ügyben elfoglalt álláspontja egybevág a többség véleményével, csak akkor segít tovább, ha a kérdéses döntés általi specifikus érintettség egyértelműen átfogja az összes egyéb kötődést, témát és programot; csak ebben az esetben determinálódna egy szakmai döntés egy irányított személyi döntés kerülőútján. Az ilyen határesetek azonban valószerűtlenek, és valószínűségük foka annál inkább csökken, minél nagyobb a területi testület, és minél bonyolultabb, heterogénebb az egy választási periódusban potenciálisan vagy konkrétan várható döntéseknek a palettája.

A hagyományos eljárások keretében a „megfelelő" képviselet elérésére kifejtett, gyakran kevéssé sikeres fáradozásokat kiegészítendő fogalmazódik meg egy téma- és érintettség-specifikus érdekvédelem célirányos formáival (pl. az eljárások participatorikus és plebiszciter elemeinek kiépítésével) kapcsolatos óhaj. Ama paradoxon láttán továbbá, hogy az érdekek megszervezhetősége sokszorosan csökken általánosságuk fokával, annak lehetőségeit keresik, hogy egy legtöbbször csak „partikulárisnak érzett általános érdeket politikailag reményteli módon betereljenek a központi politikai akaratkialakítási folyamatokba" (Mayer–Tasch, 1980: 215). Ha azonban el vannak torlaszolva e folyamatokig vezető utak, akkor a polgári engedetlenség formái vonzerejükben és legitimitásukban egyaránt erősödnek. Az engedetlenség ekkor közvetlenül vagy közvetetten egy meghatározott többségi döntés ellen irányul, s ezzel – a szankciók kockázata mellett – a „bizonyítás" nehéz terhét is vállaira veszi.

3. Kompetencia, érintettség és szavahihetőség

A többségi elv olyannyira szorosan összekapcsolódik demokratikus konvencióinkkal, hogy minden tudatos megkérdőjelezése felkelti az elitariánus, reakciós vagy totalitariánus hajlandóságok gyanúját. Aki az érvényben lévő törvényekkel és ítéletekkel szemben magasabb rendű elveket szorgalmaz, annak mindaddig, amíg cselekedetének elismeréséért küzd, (a) bizonyítania kell a jogsértés vagy akár az egzisztenciális fenyegetettség realitását, ill. valószínűségét, azaz tévképzetektől és érzéki csalódásoktól mentesnek kell mutatkoznia („ésszerűségteszt"). Ezen az alapon fogja (b) személyes vagy – ügyvédi funkcióban – közvetett érintettségét érvényesíteni, ami azonban elméletileg megoldhatatlan dilemmákba torkollhat („az érintettség igazolása"). Végezetül, e lépéseken túl (c) hihetővé kell tennie,

hogy az általa említett indítékokat nem a hajuknál fogva rángatta elő, ill. nem másodrangúak, hanem cselekvést vezérlőek („őszinteség-teszt").

a) A közvetlenül vagy közvetetten megválasztott döntéshozó szervek kettős előnyét szokták elismerni. Eszerint nemcsak hogy demokratikusan legitimáltak, hanem szakmailag is „megfelelő" döntések meghozatalát ígérik. A döntéshozóknak a mindenkori választóktól való viszonylagos elszakításával kell semlegesíteni a vélemények ingadozásának, a bornírtságoknak és a különérdekeknek a befolyását; a messzemenő professzionalizálás, specializálódás, valamint a szervezeti és információs források készenlétbe helyezése révén pedig olyan, szakmailag megalapozott döntéseknek kell születniük, amilyenek általában nem várhatók el a választóktól. Az már most nyilvánvaló, hogy a mai döntési helyzetek a hivatásos politikusokat is túlterhelik. További, legtöbbször formalizált eljárások segítségével kell bonyolult anyagokat „előkészíteni" és „döntésre érett" állapotba hozni a formálisan kompetens döntéshozó grémiumok részére, akár szakvéleményezések, állandó szakmai tanácsadók, bizottságok, ankétbizottságok, meghallgatások stb. révén. A formális döntési kompetencia és a tartalmi kompetencia (szakmai kompetencia) közötti távolság áthidalásától eltekintve ma alig vannak olyan nagy horderejű döntési helyzetek, melyek alapjait, mellékhatásait és a következményeikből adódó terheket szakmai-tudományos oldalról egyhangúlag ítélnék meg. Tipikus módon éppen azok a konfliktusok, melyek során az „ellenálláshoz való jogot" kísérlik meg érvényesíteni, tartoznak a szakmailag erősen vitatott anyagokhoz. Mivel egy kijelentés tudományosságának kérdése nem dönthető el annyira közvetlenül a többségi szavazás segítségével, ahogyan a politikában az „empirikus közjót" derítik ki, a tudományos hírnév kérdései kerülnek előtérbe. Persze, aki ismeri a tanszékekre való kinevezések, a tudományos iskolák vélemény-kialakításának és az idéző kartellek gyakorlatát, az tudja, hogy „a jobbik érv sajátosan kényszermentes kényszere" (Habermas) csak az egyike azon vezérlő kritériumoknak, melyek hatást fejtenek ki. Ezenkívül a tudományon belüli vita lefolyása és minősége legtöbbször elzárkózik a kívülről jövő közvetítés elől, úgyhogy csak a tirivializált eredmény válik jelentőssé. E feltételek mellett a politikai ellenfelek, amennyiben – hacsak szimbolikusan is – fontosnak tartják vagy fontosnak kell tartaniuk álláspontjuk diszkurzív közvetítését, arra fognak összpontosítani, hogy minél több és minél hírnevesebb szakembert vessenek be a maguk oldalán. Az itt tárgyalt konfliktusokban két tendencia figyelemreméltó. Egyrészt nő a súlya a függő és a független („kritikus") tudósok megkülönböztetésének. Amennyire általában nem esik nehezükre a kormányoknak, a nagy pártoknak és a vállalkozásoknak a tekintélyes szakemberek felhasználása, annyira csökken a bizonyítás szándékolt jellege, mégpedig abban mértékben, amilyen mértékben bizonyíthatók a közvetlen vagy közvetett függőségi viszonyok. Ezenkívül a „rendszerrel" szemben tanúsított általános „bizalmatlanság" növekedése valószínűleg csorbítja a tudományos fellépések vagy felhívások legitimáló hatását.

Másrészt előre látható, hogy az a külsődleges benyomás is, mely szerint egyre több tudós egyre több kérdésben eltérő véleményen van, még inkább alá fogja ásni a céh tekintélyét. Az a tendencia, hogy a pártok és érdekcsoportok saját vagy legalábbis hozzájuk közel álló kutatóintézetekre hivatkoznak, csak még inkább felnagyítja a politika tudományos megtámogatásának mint a konszenzusteremtés eszközének amúgy is fennálló semlegesítő hatását. Ez a szakemberek versengő kinyilatkoztatásai által előidézett elértéktelenedési effektus hosszú távon mindkét fél számára megnehezíti, hogy mindenkori pozícióját megalapozottnak tüntesse fel. Az „egészséges népérzület" kilátásban lévő reneszánsza azonban kényes természetűvé válna, ha a „megvásárolt" és az „elkötelezett", azaz a kritikai tudomány közti megkülönböztetéstől elesne.

b) A tiltakozó csoportok nemcsak szakmai kifogások alapján állnak ellen többségi döntéseknek, hanem úgy is, mint érintettek, akik – vélt vagy valós – érintett jogaikra hivatkoznak. Az érintettség státusát a politikai retorikában materiálisan felfogott legitimációs forrásként vetik be, hogy aláhúzzák a formálisan jogosult, de éppenséggel nem érintett döntéshozók könnyelműségét, sőt felelőtlenségét. Úgy tűnik fel, az érintettség éppen ott követel legitimitást, ahol jogi értelemben másként és szűkebben definiáljuk.

Első pillantásra egyértelműnek látszik az érintettek osztálya. Az érintettek azok, akiket egy döntés vagy projektum következményei közvetlenül érintenek. Csakhogy érintettek azok is lehetnek, akiknek lehetőség szerint, még ha kisebb valószínűséggel is, számolniuk kell a következményekkel. S vajon nem kell-e azokat is érintettnek tekintenünk, akik annak érzik magukat, akik ügyvédi funkcióban küzdenek azoknak a jogaiért, akik az önsegélyezés szerényebb vagy elégtelen eszközeivel rendelkeznek? Gyakorlati szempontból: milyen helyi értéke van azon whyli lakosok érintettségének, akiknek a többsége az atomerőmű mellett döntött a környező települések és (talán) a kaiserstühli térség többségéhez képest, amely a projektummal szemben foglalt állást? De még ha e régió többségének érintettsége egyértelműen kiderült volna is – vajon többet nyom-e a latban, mint Baden-Württemberg összlakosságának (valószínűleg) ezzel ellentétes irányultságú többségéé? Vagy: erősebbnek számít-e egy terhes, szociális vagy anyagi okokból magzatelhajtásra elszánt asszony érintettsége, mint a még meg sem született gyermeké? És nem tartozik-e pl. a gyermekre szavazó (és a számára releváns konzekvenciák levonására kész) barát vagy férj az érintettek köréhez? „A meg nem született élet joga" versus „A hasam az enyém" verus „A gyermek a miénk". Vagy: kik az érintettek, ha a bálnák kiirtásáról kell dönteni? A bálnák, a részt vevő halászok, az értékesítő iparágak, az a néhány nemzet, amely bálnavadászflottákat tart fenn, az összes nemzet közössége, az utánunk jövők? Ki illetékes a döntésben, ki a szakkompetens, és ki tartozik az érintettek köréhez? E kérdések láttán elégtelennek tűnik a formális jogi kategóriák-

ra való leszűkítés. Ugyanakkor éppen ennyire problematikus egy olyan érintett státusra való utalás, amely gyakran csak puszta mítoszt jelent.

c) Minél kevésbé sikerül a diszkusszió szintjén bizonyítani az érintettséget, annál jelentősebbé válik az érintettség cselekvő szemléletetésének szükségessége. A szavahihetőség és a hitelesség sem az előadott érvek bizonygatásával, sem pedig minőségével nem teremthető meg kielégítően, csakis az „érintettek" élete és cselekvése közötti összefüggés figyelembevételével. Minél inkább szenved ez a kisebbség, minél egyenesebb és egyöntetűbb viselkedést tanúsított korábbi, ha nem is ennyire elevenbe vágó helyzetekben, s minél nyilvánvalóbb a hajlandósága arra, hogy meggyőződésért áldozatokat hozzon, annál előbb oszlathatja el azoknak a szavahihetőségükkel kapcsolatos kételyeit, akik az „ellenálláshoz való jogra" hivatkoznak. A bizonyítás irányába ható nyomás egyre gyakrabban vezet a komolyság és a hitelesség demonstratív kinyilvánításaihoz szimbolikus cselekvések formájában (hozzáláncolási akciók; tüntető asszonyok vérrel kennek össze aktákat); egészségi és életkockázatokba való beletörődéshez (pl. a „Greenpeace" nevű környezetvédő szervezet akciói atomkísérletek, ill. radioaktív hulladékoknak a tengerbe süllyesztése ellen); éhségsztrájkhoz (vö. Der Spiegel, 1982. XI. 9.); végső soron pedig öngyilkossághoz mint a bevádolás egyik eszközéhez.

Az ilyenfajta akcióknak, de az érvelő vitatkozásra való készenlétnek is csak addig van értelme, ameddig a felek – legalábbis implicit módon – közös morális alapmeggyőződéseket tulajdonítanak egymásnak. Ahol ez az előfeltétel nincs meg, ott elvesztik értelmüket és hatásukat a legalitás korlátai éppúgy, mint a jogtudathoz való kétoldalú fellebbezés. Ilyenkor többé nem érvényes a tényszerűség normatív ereje. Végső soron ez polgárháborút jelent.

Aki viszont összefüggésbe hozza egymással ezt a határhelyzetet a polgári engedetlenség jelenlegi föléledésével, az félreismeri ezen ellenállási forma önmegkötésének „magán" jellegét, hiszen egy nyilvános jogtudatra hivatkozik, és emfatikusan kitart az erőszakról való lemondás mellett. E premissza alapján értelmesnek és reménytelinek tűnik, ha az állami hatalmi monopóliumnak a konkrét alkalmazását bíráljuk, nem pedig elvi érvényességét. Mivel a polgári engedetlenség elmélete elismeri az állam hatalmi monopóliumot, éppen ezzel kötelezi lázongó aktivistáit arra, hogy tűrjék el ellenállásuk jogi szankcióit (de nem az ellenállást kiváltó döntést vagy intézkedést). A polgári engedetlenség tehát – kapcsolódva Gandhi, Martin Luther King vagy Bedeau meghatározásaihoz – „törvénnyel szembeni engedetlenség a törvényhez való hűség határain belül... még ha annak peremén is. A törvényt megszegik ugyan, de a törvényhez való hűség a cselekvés nyilvános és erőszakmentes jellegében, a cselekvésmód törvényes következményeinek felvállalására való készségben fejeződik ki. Ez a törvényhez való hűség hozzájárul a többség azirányú felvilágosításához, hogy a cselekedet valóban lelkiismeretes és őszinte, és a nyilvánosság igazságérzetére apellál" (Rawls, 1975: 403).

A mindenkori szankció kiszabása után az ellenállás újra fel fog éledni, hogy – éppen állhatatosságával és béketűrésével – megpróbáljon további meggyőző erőre szert tenni. Aki, félreismerve az „erőszakmentes akcióknak" ezt a szükségszerű ellentmondásosságát, a belső összhang hiányával vádolja meg vagy pedig a polgárháború előformájaként denunciálja őket, jól tenné, ha felülvizsgálná előítéleteit.

Cél és eszköz dialektikája – az erőszakmentes ellenállás megalapozásáról

Az „igazságos forradalom" extrém helyzetével kapcsolatban élesen eltérnek egymástól a vélemények. Így pl. az e kérdésben közvetlenül érintett kortárs teológusok egymástól szöges ellentétben álló eredményre jutnak. A forradalmi papság egyes körei Latin-Amerikában, az ellenállás kereszténnyi tanításához kapcsolódva, helyeslik az erőszakos felszabadító harcot. Más, gyakran nem kevésbé forradalmi érzületű papok szigorúan kitartanak az erőszakmentesség elve mellett anélkül, hogy kitérhetnének ezen elvi alternatíva elutasíthatatlan volta elől. Léteznek továbbá köztes álláspontok, melyek végeredményben mégiscsak eljutnak az erőszak alkalmazásának lehetséges jóváhagyásáig, habár igényes előfeltételeket posztulálnak, hogy megelőzzék az erőszakos cselekedetek minden túlontúl elhamarkodott igazolását (vö. ehhez McAfee Brown, 1982).

Az, hogy a bármennyire is előfeltételekhez kötött hajlandóság, hogy végső esetben erőszakkal szembeszálljunk egy erőszakon alapuló uralommal, vajon nem torkollik-e erőszak és ellenerőszak kölcsönös eszkalációjába, s ezzel nem torzítja-e el a „jogos" ügyet, nem a jogérzék vagy a lelkiismeret kérdése, hanem empirikus kérdés, melyet kizárólag csak a történeti tapasztalat értékeire és plauzibilis érvekre lehet alapozni. Ha azonban egy effajta feltevés tartós érvényűnek tűnik, akkor még az erőszaknak egy magasabb jogi érték nevében való „legitim" alkalmazása is – amelynek belátható következménye még több antihumanitás, jogtalanság és szenvedés volna – minden ésszerűséget nélkülözne. Így azután nem is lehet már többé legitim erőszakalkalmazásról beszélni. Ez a megfontolás csak aláhúzza azt a korábban már megfogalmazott tételt, mely szerint az ellenállás jogosultsága nem ítélhető meg a siker-kritériumoktól teljesen függetlenül.

Ez éppígy érvényes a „polgári engedetlenség" formái tekintetében is. Az persze lehetséges, hogy a hozzá kapcsolódó aktivisták szubjektív bizonyosságokra, mondjuk, mindenfajta erőszak lelkiismeretük által megparancsolt elvi elutasítására hivatkoznak. Ahol azonban a „polgári engedetlenséget" nem hitvallásként védelmezik, hanem megalapozási igények segítségével, ott két középponti jelentőségű tapasztalatot, ill. feltételezést érvényesítenek, melyek kvázi-elvekként működnek, de csak empirikusan lehet alátámasztani őket: az erőszakspirál és a cél-eszköz-dialektika.

– Dom Camara latin-amerikai katolikus püspök szemléltette velősen az erőszakspirál elvét. A kiindulópont és az erőszak első megnyilvánulása az igazságtalanság („erőszak 1"), amely végső soron forradalmat („erőszak 2") idéz elő, amely ismét csak alkalmat szolgáltat a represszióra („erőszak 3"). Ez a represszió már az igazságtalanságok fokozott mértékét tartalmazza, melyek lázadások, represszíók, igazságtalanságok új sorozatát vonnák maguk után. Az erőszakspirál ördögi körének csak akkor lehetne véget vetni, ha lemondanánk az erőszakról, ugyanakkor azonban minden erőnkkel gyökerük, az igazságtalanság felé fordulnánk, hogy pellengérre állítsuk és békés eszközökkel támadjuk.[19]

– A második premissza azt mondja ki, hogy a szociális interakciókban az egy cél eléréséhez szükséges eszközök nemcsak tisztán instrumentális, a „célok szempontjából semleges" jellegűek, hanem tartalmi dimenziójuk is van. Konkrétabban: az erőszakmentes, békés társadalmi rend megvalósítása érdekében alkalmazott erőszak nem érheti el célját, mellyel gondolatban felruházták. Az erőszak-alkalmazásra való készenlét nemcsak ellenerőszakot vált ki, hanem korrumpálja mindazoknak a tudatát és szavahihetőségét, akik erőszakkal próbálnak véget vetni az erőszaknak. Az erőszakmentesség nem lehet a végpontja az erőszakos cselekményekkel kikövezett útszakasznak, hanem az úton végig gyakorolni és támogatni kell, de be is kell vádolni mindenkori ellenzőivel szemben. Csak így válhat a békés és igazságos rend eszméje gyakorlatilag is hatékonnyá, s mint megélt eszme meggyőző erőt sugárzóvá. Az ellenállás erőszakmentes eszközei és formái egyben az erőszakmentes politika tartalmát is képezik. Sarkítva azt lehetne mondani, hogy maga az út a cél. Az erőszakról való lemondás szubtilis „fegyver", melynek az erőszakot alkalmazó ellenfelet nem fizikailag kell térdre kényszerítenie, hanem erkölcsi nyomás alá helyeznie. Az ellenfél általi erőszak-alkalmazás jogilag kifogástalan lehet, de félreérthetetlenné teszi, hogy ki él vele.

Az ilyen stratégia azonban bizonyos keretfeltételekhez van kötve. Először is előfeltételezi, hogy egy uralmi rendszer – legalábbis hosszú távon – nem támaszkodhat kikényszerített engedelmességre, hanem beláthatóvá kell tennie legitimitását. Továbbá szüksége van a nyilvánosság médiumára (tekintélyelvű rezsimek esetében egy külső /világ/nyilvánosságra), egyszersmind bizonyos mértékű kommunikatív szabadelvűségre. Egyúttal előfeltétel ezen nyilvánosság specifikus minősége: ti. egy reflexív, „posztkonvencionális" morál (vö. Kohlberg, 1974) megléte. A legalitás és a legitimitás közti különbségtétel képessége, valamint ezek megalapozott elé- vagy fölérendelése nélkül az általános jogtudathoz való minden fellebbezés eredménytelen maradna. Csak egy felvilágosult (rész)nyilvánosság és a demokratikus legitimitás szükségletének feltételei mellett van esélye a polgári engedetlenség sikerének.

1. A polgári engedetlenségnek nincsen hagyománya a Szövetségi Köztársaságban. Gyakran még azok számára is, akik hivatkoznak rá, nem több politikai harci fogalomnál. A polgári engedetlenség jól felfogott koncepciója nem jelent engedélyt az összes politikailag motívált törvényszegéshez, még kevésbé jelentheti az állami hatalmi monopólium felszámolására való felhívást vagy az ez irányba tett első lépést. Ez a félreértés, amely „A Zöldek" nevű szövetségi párt néhány vezető képviselőjénél is megtalálható[20], az erőszakmentes társadalom elvont, rossz utópiájából származik. Az állami hatalmi monopólium és a legalitás parancsa olyan történelmi vívmány, melynek feladása a polgárháború felé egyengeti az utat. Az önbíráskodás „progresszív" céljainak (pl. a baloldali-pluralista berlini „Tageszeitung" egyik szerkesztőségi szobájának feldúlása, vagy az akcionisták által „elrendelt" fényképezési tilalom egy braunschweigi atomenergia-ellenes tüntetés alkalmával) ellentétpárját a rendbehozatalra szoruló épületek megszállóival szembeni önjelölt „polgári védelemben" vagy a „Németországi idegenekkel", ti. török vendégmunkásokkal való elárasztása ellen szervezett akciókban találhatjuk meg.

Meglehet, hogy a legalitás-rendszernek az új társadalmi mozgalmak egyes körei általi lebecsülése a polgári-liberális jogállamnak a kapitalista érintkezési formákkal való történeti összekapcsolására és a pártos igazságszolgáltatás vonatkozásában szerzett konkrét tapasztalatokra vezethető vissza – mégis megbocsáthatatlan. Még aki lehetségesnek tartja „az összes individuum szabad egyesülését", annak is csak akkor kellene „állammentes" tereket követelnie az oda vezető úton, ha bizonyos, hogy végül nem az ököljog, hanem a categoricus imperativus – vagy a felebaráti szeretet és a testvériség – tölti be a keletkező vákuumot.

2. Az olyan kategóriákkal való bánásmód, mint az „ellenálláshoz való jog" és a „hatalmi monopólium", politikai naivitása mellett a másik oldalon a polgári engedetlenség politikailg érdekelt diszkreditálása húzódik meg. Ekkor a polgári engedetlenség a „kisebbség önkényuralmának" tűnik, és a kriminalitással, ill. a polgárháború előformáival azonosítják. A legális rendért való állítólagos aggodalom mögött azonban nemritkán a privilégiumok, valamint a „law and order" (törvény és rend) fenntartásához fűződő érdek bújik meg. Az a jogosult ellenvetés, mely szerint nem adottak az ellenálláshoz való általános és legalizált jog előfeltételei, nem mentesít annak megvitatásától, hogy a váltók kényes technológiai átállításának és bizonyos többségi döntések megkérdőjelezhető előfeltételeinek láttán nem kötelező-e a polgári engedetlenség. Ennek ellenére az a szokásos, már az amerikai polgárjogi mozgalommal is szembeszegezett kérdés, hogy hova jutnánk, ha mindenki a jobb belátásra való hivatkozással engedélyt akarna kiállítani a törvényszegéshez (Wasserstrom, 1969: 256; Waldmann, 1969: 110), megérdemli, hogy komolyan vegyük.

3. Ha ma gyarapodnak a polgári engedetlenség akcióformái, akkor ez nem azt jelenti, hogy a legalitás minden gátja átszakadással és a

társadalom a hobbesi természeti állapotba, a „mindenki háborúja mindenki ellen" helyzetébe való visszahullással fenyeget. A jelenlegi tiltakozó cselekmények legtöbbje nem irigységről, rosszindulatról és hataloméhségről, hanem inkább a társadalmi igazságosság iránti fejlett érzékről és politikai felelősségről tanúskodik. Ez a felelősség a polgári engedetlenség akcióinál egyebek mellett abban jut kifejezésre, hogy

– a cselekmények nem militáns, hanem erőszakmentes, politikai-szimbolikus jellegűek,

– a cselekmények a nyilvánosság szeme előtt zajlanak le, és a cselekvő személyek nyilvánosan kiállnak és érvelnek céljaik mellett,

– a cselekvő személyek elvben elfogadják a legális rendet, s így elviselik a kiszámított szabályszegéssel összekapcsolt szankciókat,

– a cselekvő személyek úgy igyekeznek szavahihetőségüket bizonyítani, hogy eszközeiket és céljaikat, beszédüket és cselekedeteiket megkísérlik összhangba hozni egymással, s ennek érdekében készek személyes áldozatra.

Ezek a szigorú önkötelezések annak az érvnek is ellentmondanak, hogy a polgári engedetlenség jóváhagyásával mindenki felbátorítva kell hogy érezze magát érvényben lévő törvények semmibevételére, valamint hogy ezzel a jogsértések egész lavinája indulna meg.

4. Ha mindezen előfeltételek ellenére szaporodnak az ilyen tiltakozási és megtagadási formák, akkor ez az érdekképviselet strukturálisan megoldatlan problémáinak a jele. A szabálysértési szankciók súlyosbításával legfeljebb csak elodázhatnánk, de nem oldhatnánk meg a problémákat. Az érdekek kiegyensúlyozásának és a kisebbségvédelemnek az eddig alkalmazott eszközei nem váltak értéktelenné, de a minőségileg új problémahelyzetekben már nem elégségesek. Ezzel a figyelem azon javaslatokra és eljárásokra irányul, amelyek (a) megfelelőbben érvényre juttatják az érintett és fenyegetett kisebbségek érdekeit, és (b) jobban beemelik a köztudatba a többség és az összesség jól felfogott érdekeit. Konkrétan ez azt jelenti, hogy

– bizonyos hátrányai ellenére plebiszciter és participatorikus eljárásokat kell kialakítani, miközben jobban figyelembe kell venni a szubszidiaritás-elvet is,

– a váltók problematikus technológiai átállítása esetén a kockázatok korlátozhatósága bizonyításának terhét a támogató félnek kell viselnie,

– a kutatási tervekben, nyilvános meghallgatásokban és a tömegtájékoztatási eszközökben megjelenő versengő (szak)véleményeknek egyenjogúan kell érvényesülniük,

– a nagy horderejű, erősen vitatott döntések esetén a „leszavazás" helyett a döntésről való lemondást kell kötelezővé tenni.

A mai döntési helyzetekbe való beavatkozás mélységét és időbeli hatótávolságát tekintve a döntésről való lemondás vagy moratórium áttekinthető hátrányai elviselhetőbbnek tetszenek, mint a döntések következményeiből adódó ökológiai, politikai-társadalmi és pszichikai terhek

kiszámíthatatlan mértéke, mely a technológiai haladás némely ígérete mögött húzódik meg. A többségnek a polgári engedetlenség formáihoz való folyamodást annak jelzéseként kellene felfognia, hogy nem szabad túlfeszítenie formális kompetenciájának húrját.

Jegyzetek

• *Dieter Rucht, „Recht auf Widerstand? Aktualität, Legitimität und Grenzen zivilen Ungehorsams", in: Bernd Guggenberger/C. Offe (szerk.), An den Grenzen der Mehrheitsdemokratie. Politik und Soziologie der Mehrheitsregel. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1982., 254–281. o.*

E tanulmány nyersfogalmazványának kritikai és konstruktív megvitatásáért Karl-Werner Brandnak, Günter Frankenbergnek és Detlef Büssernek tartozom köszönettel. A kéziratot már 1983. március közepén lezártam. Ezért a Szövetségi Köztársaságban éppen ezen időponttól kezdve a polgári engedetlenségről meginduló intenzív vitát már nem vonhattam be a vizsgálódásba.

1 *Vö. pl. az egy bonni miniszteri hivatalnok és a szociológus Claus Offe közti levélváltást (in: Mez/Wolter /szerk./ 1980.) vagy a hesseni kultuszminiszter Hans Krollmann és a politológus Egbert Jahn levelezését (in: Frankfurter Rundschau, 1982. V. 22., 14. sk. o.).*

2 *Jonas elvben elveti a tekintélyelvű rendszereket, de kivételes esetekben nem. Ezért „a felelős lemondás politikájának várható keménysége" szempontjából a demokrácia (melyben szükségképpen „a jelen érdekei a hangadók") – legalábbis részben – alkalmatlan (Jonas, 1979: 269). „Természetesen" jobb, „mind erkölcsileg, mind pragmatikailag kívánatosabb" volna, „ha az emberiség ügyét egy elterjedő »igazi tudatra« bízhatnánk", de az is lehet, hogy mégiscsak „egy új Machiavellire van szükség, akinek azonban szigorúan ezoterikus formában kellene előadnia tanítását" (uo. 267). Jonas korántsem „riad vissza a gondolattól", hogy adott esetben „a tömeg megtévesztésének veszélyes játékát" (uo. 266) tűzze ki célul, hogy az elit esze érvényesülhessen. A Jonasszal folytatott beszélgetések kifejezetten (és leplezetlenebbül!) megerősítik ezeket a megfontolásokat.*

3 *Az ellenálláshoz való jogról szóló átfogó értekezést Wolzendorf (1916) kínál. Bertram (1970) rövid összefoglalást nyújt a témáról. Újabb irodalom az ellenálláshoz való jogról Backmann bibliográfiájában található (in: Kaufmann/Backmann, 1972).*

4 *„Hobbes abszolutizmusát az a megfontolás világítja meg, mely szerint egyetértés és béke csak ott képes kialakulni, ahol egy akarat uralkodik. Ez vezeti el őt az omnipotens Leviatánról szóló tanításhoz" (Mayer-Tasch, 1965: 78). Ennyiben jogos „a tanítás ellenállással szemben ellenséges alaptendenciájáról" (uo. 122) beszélni. Mayer-Tasch egyúttal felhívja a figyelmet az ellenállásról szóló hobbesi tanítás egy feloldatlan ellentmondásra. Az abszolutista alapkoncepciót egy „individualista fenntartás" keresztezi. Eszerint az ellenálláshoz való jog nemcsak akkor éled fel, ha az állam nem tölti be polgárai testi épsége és élete védelmezésének funkcióját, hanem akkor is, ha a természetes törvények uralma alatt többé nem képes kellemes életet biztosítani (vö. uo. 122. sk. o.).*

5 *„Minden németnek joga van az ellenálláshoz mindenkivel szemben, aki megkísérli megszüntetni ezt a rendet, ha nincs más segítség."*

6 *Tekintélyes kommentátorok felfogása szerint az alaptörvény 20. cikkelyének IV. szakasza, „akárcsak korábban, önállóan és autonóm módon" áll „az*

ellenálláshoz való általános jog még mindig vitatott tanítása mellett" (Herzog, 1980: 330). Az ellenálláshoz való általános jognak a Szövetségi Bírói Kamara és a Szövetségi Alkotmánybíróság által kifejlesztett alapelveiről vö. Scheidle, 1969: 38. skk. o.

7 *A Szövetségi Alkotmánybíróság az 1956-os KPD-ítéletben hangsúlyozta egy torzítatlan alkotmányos rend, amely egyes jogsértések ellenére elvben nem kiüresedett, és egy összességében illegitim rend közti alapvető különbséget, melyben feléled az ellenálláshoz való jog. E megkülönböztetés gyakorlati nehézségeihez vö. Kirchheimer, 1967a: 132. skk. o.*

8 *A civilkurázsi legális formáinak és a manifeszt erőszak közt felvázolt dichotómia Kaufmannál annál is inkább ámulatba ejtő, mivel a szerző az ellenálláshoz való jogról szóló korábbi tanulmányaiban Martin Luther King melletti emfatikus hitvallásról tett tanúbizonyságot (vö. 1972: 326), anélkül hogy tematizálta volna a polgári engedetlenség illegális voltának problémáját. Kaufmann egyben határozottan szembefordul a törvénypozitivizmussal (pl. a Hans Ulrich Eversével), amely diszpenzálni próbálja az ellenálláshoz való összes jogot (vö. uo. 334. o.), s világossá teszi, hogy a legitimitásnak nem kell feloldódnia a legalitásban.*

9 *A „civil disobedience" megjelölés angolszász területen Henry David Thoreau azonos című esszéje nyomán terjedt el. (A tanulmány eredeti címe ugyan „The Resistance to Civil Government" /1849/ volt.) Magában az írásban nem található meg sem a fogalom, sem a terv, sem egy világos cselekvési koncepció kidolgozott megalapozása. Az idealista-individualista Thoreau vonatkoztatási pontjai: a „lelkiismeret", ill. az „abszolút igazság" diffúz maradt. Az „erőszakmentes akció" elméletéről és valóságáról vö. Carter és mások (1970) irodalmi utalásait.*

10 *„Mi nem Gandhi, hanem Marx, Engels, Lenin, Mao Ce Tung alapján cselekszünk, és egyértelműen helyeseljük a forradalmi erőszakot" (Jürgen Krahl, idézve Kaufmann, 1972: 328 nyomán).*

11 *Hadd emlékeztessünk arra, hogy az erőszakmentesség fogalma, de a „strukturális erőszak" (J. Galtung) koncepciója szemben áll az erőszak jogi definícióival, melyek pl. már egy egyetemi előadás hangos „felrobbantását" is az erőszak fogalomkörébe utalnak.*

12 *Habár a polgári engedetlenség akciói általában illegálisak (és így örvendetes pontossággal elhatárolhatók), elvileg olyan cselekményeket is hozzájuk kell számítani, melyek formáljogi státusa (pl. ellentmondásos ítéletek okán) kétséges, vagy pedig a (végleges) bírói vizsgálat után kiderül róluk, hogy (még) legálisak. Ugyanígy azokat az akciókat is ide kell érteni, amelyeket – bár illegálisak – a bűnüldöző hatóságok ténylegesen tolerálnak, vagy pedig visszamenőleges amnesztia révén új jogi minőségre tesznek szert.*

13 *Azáltal, hogy Ebert az erőszakmentes akciókhoz hozzákapcsolja egy új rendszer előkészítését és megteremtését mint célt (1978: 36), a polgári engedetlenségnek azok a formái, melyek nem jutnak tovább „az uralkodók" egyes „törvényeinek és rendelkezéseinek" megváltoztatásán, per definitionem deficitesnek tűnnek. Ebert ezzel elszalasztja a lehetőséget, hogy a polgári engedetlenséget önmagában lezárt, távolabbi célokra tehát nem irányuló, önálló minőséget képező cselekvésformaként fogja fel. Így az a benyomás keletkezik, hogy Ebert rendszerezésére olyan bias /egyoldalúság/ nyomja rá a bélyegét, melynek normatíven rögzített pontja a „saját törvényhozói, végrehajtói vagy bírói intézmények jogbitorló kialakításának" (1978: 43) végcélja mögött húzódik meg.*

14 *Historikus és fogalomtörténeti áttekintést további irodalmi adatokkal Wolfgang Jager (1982) kínál.*

15 *Vö. ehhez mindenekelőtt Jellinek (1898); Varain (1964); Scheuner (1973); Gusy (1981) és Offe (1982).*

16 *Elmúlt korszakoktól eltérően ma a váltók technológiai átállítása olyan (potenciális) veszélyeket rejt magában, melyeket általában csak valószínűsíteni lehet. Eközben főként az ún. „maradék kockázatok" értékelésének és eltűrésének problémája merül fel, melyeket a politikai döntések és az igazságszolgáltatás tényezői várnak a jövő nemzedékek számára (vö. ehhez Mayer-Tasch, 1979; Hofmann, 1980). Azon jelzálogok láttán, melyekkel a mai döntések megterhelik a jövőt, következetesnek mondható, hogy „a kanti categoricus imperativust át kell helyezni a térbeli dimenzióról az időbeli dimenzióra" (Preuss, 1981: 86) és azt kell posztulálni, hogy: „Saját önmeghatározásodhoz ne korlátozd a jövendő nemzedékek szabadságát jobban, mint amennyire te magad hajlandó vagy eltűrni szabadságod korlátozását az előtted élt generációk hagyatéka által" (uo.).*

17 *Ez a felfogás explicit formában Joseph Schumpeternél (1975[4]) és – rendszerelméleti szemszögből – kiélezett megfogalmazásban Nikolas Luhmannál található meg. „A demokrácia nem uralmi forma, hanem a rendszervezérlés technikája, mely a jog pozitívvá válásának következtében válik szükségszerűvé" (1971: 48. sk. o.).*

18 *Günter Frankenberg 1982 novemberében a „társadalmi mozgalmak és konzervativizmus" témakörében a Max-Planck-Institut für Sozialwissenschaften (München) által megrendezett workshop keretében fejtette ki „Az eljárások politizálásá"-nak jelenségét. Eszerint e stratégia sikere szempontjából egyebek mellett az a mérvadó, hogy nagyobb csoportok kollektíven – még ha szimbolikusan is – vádlókként vagy vádlottakként lépnek fel, hogy szavatolják az eljárás közös előkészítését, figyelemmel kísérését és kiértékelését, valamint a tiltakozó csoportok széles köreinek az eljárás állásáról és eredményeiről való tájékoztatását. Tipikus példaként az „Emma" című feminista folyóiratnak a „Stern" c. képeslappal szembeni keresete, a whyli atomerőmű engedélyezése körüli közigazgatás-bírósági perek, vagy a „Buback-/achruf" kiadói elleni per említhető.*

19 *Az a kérdés ugyanakkor nyitva marad, hogy a jogtalanság békés kipellengerézésére nem válaszolnak-e máris erőszakkal, s hogy miképpen lehet felvenni ellene a harcot.*

20 *Így pl. Dieter Burgmann azt írja: „Az állam hatalmi monopóliuma a demokráciában is az uralkodás eszköze marad az uralkodó kezében. De még egy ideális demokráciában is, tehát ott, ahol a lakosság többsége valóban keresztülviszi akaratát, a hatalmi monopólium hamis kiindulópont marad... Erőszakmentes társadalom csak akkor érhető el, ha eltörlik az állam hatalmi monopóliumát" (1982: 3). Az a tény, hogy Burgmann szövegét röplap formájában terjesztik, s hogy A Zöldek szövetségi vezetőségének olyan szóvivői, mint Marion Maren-Griesebach egyetértően hivatkoznak rá, mutatja, hogy itt nem egyetlen ember véleményéről van szó.*

FELKAI Gábor fordítása

Irodalom

Arndt, Adolf, 1972: AGRAPHOI NOMOI (Wiederstand und Aufstand) (1962), in: Kaufmann, Arthur/Backmann, Leonard E. (szerk.), Wiederstandsrecht, Darmstadt, 525–538. o.

Backmann, Leonard E., 1972: Bibliographie zum Widerstandsrecht, in: Kaufmann, Arthur/Backmann, L. (szerk.), Wiederstandsrecht, Darmstadt, 561–614. o.

Bahro, Rudolf, 1982: Der hündische SPD-Bezug und Identität der Grünen, in: Tageszeitung, 1982. XI. 3., 9. o.

Bay, Christian, 1968: Civil Disobedience, in: International Encyclopedia of Social Sciences, vol. 2., 473–487. o.
Bertram, Karl F., 1970: Das Widerstandsrecht des Grundgesetzes, Berlin
Burgmann, Dieter, 1982: Das Gewaltmonopol des Staates verhindert die gewaltfreie Gesellschaft, in: Die Grünen, 1982. X. 23., 3. o.
Carter, April és mások, 1970: Non-Violent Action. A Selected Bibliography (revised and enlarged edition), London
Ebert, Theodor, 1978: Gewaltfreier Aufstand. Alternative zum Bürgerkrieg, Waldkirch
Fetscher, Iring, 1982: Ökologie und Demokratie – ein Problem der „politischen Kultur", in: Physik, Philosophie und Politik. Festschrift für Carl F. von Weizsäcker zum 70. Geburtstag, szerk. Meyer–Abich, Klaus M., München, 89–105. o.
Grabitz, Eberhard, 1973: Der Grundsatz der Verhältnismässigkeit in der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts, in: Archiv des öffentlichen Rechts 98 (4/1973), 568–616. o.
Grass, Günter, 1983: Vom Recht auf Widerstand (Az 1983. I. 30-án a frankfurti Paulskirchében elmondott beszéd a Hitler hatalomátvételének 50. évfordulójával kapcsolatos SPD-emlékülésen), in: Die Zeit, 1983. II. 4., 39. o.
Guggenberger, Bernd, 1980: Bürgerinitiativen in der Parteiendemokratie, Stuttgart stb.
Gusy, Christoph, 1981: Das Mehrheitsprinzip im demokratischen Staat, in: Archiv des öffentlichen Rechts 3 (1981), 329–354. o.
Herzog, Roman, 1980: Grundgesetz. Kommentar, Art. 20 IV, in: Maunz/Dürig/Herzog/Scholz, München (Leseblatausgabe)
Hofmann, Hasso, 1980: Langzeitrisiko und Verfassung. Eine Rechtsfrage der atomaren Entsorgung, in: Scheidewege. Vierteljahreszeitschrift für skeptisches Denken, 10. évf. 448–479. o.
Jager, Wolfgang, 1982: Mehrheit, Minderheit, Majorität, Minorität, in: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politischen-sozialen Sprache in Deutschland, szerk. Brunner, Otto/Conze, Werner/Koselek, Reinhart, 3. köt., Stuttgart, 1021–1062. o.
Jahn, Egbert, 1982: Briefwechsel mit Hans Krollmann, in: Frankfurter Rundschau, 1982. V. 22., 14. sk. o. („Immer noch Verwirrung um den Begriff des Widerstandes")
Jellinek, Georg, 1898: Das Recht der Minoritäten, Wien
Jonas, Hans, 1979: Das Prinzip Verantwortung. Vesuch einer Ethik für die technologische Zivilisation, Frankfurt/M.
Kaufmann, Arthur, 1982: Das Wiederstandsrecht der kleinen Münze. Eine Ermahnung zur Zivilcourage, in: Süddeutsche Zeitung, 1981. XII. 31./1982. I. 1., 45. sk. o.
Kaufmann, Arthur, 1972: Rechtsphilosophie im Wandel, Frankfurt/M.
Kirchheimer, Otto, 1967: Legalität und Legitimität (1932), in: uo, Politische Herrschaft. Fünf Beiträge zur Lehre vom Staat, Frankfurt/M., 7–26. o.
Kirchheimer, Otto, 1967a: Über den Rechtsstat, in: uő, Politische Herrschaft. Fünf Beiträge zur Lehre vom Staat, Frankfurt/M., 122–149. o.
Kohlberg, Lawrence, 1974: Zur kognitiven Entwicklung des Kindes, Frankfurt/M.
Kröger, Klaus, 1971: Widerstandsrecht und demokratische Verfassung, Tübingen
Krollmann, Hans, 1982: Briefwechsel mit Egbert Jahn, in: Frankfurter Rundschau, 1982. V. 22., 14. o. („Immer noch Verwirrung um den Begriff des Widerstandes")
Lerche, Peter, 1961: Übermass und Verfassungsrecht, Köln stb.
Luhmann, Niklas, 1971: Funktionen der Rechtsprechung im politischen System, in: uő, Politischen Planung. Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung, Opladen, 46–52. o.
Luhmann, Niklas, 1975[4]: Legitimation durch Verfahren, Darmstadt und Neuwied

McAffe Brown, Robert, 1982: Von der gerechten Revolution. Religion und Gewalt, Stuttgart
Mayer-Tasch, Peter C., 1965: Thomas Hobbes und das Widerstandsrecht, Tübingen
Mayer-Tasch, Peter C., 1979: Atomenergie – und sie bedroht uns doch. Bemerkungen zur Unvereinbarkeit von Rechtsstaat und Atomstaat, in: Zeitschrift für Rechtspolitik, 3 (1979), 59–63. o.
Mayer-Tasch, Peter C., 1980: Gemeinwohl und Partikularinteressen, in: uő (szerk.), Münchener Beiträge zur Politikwissenschaft, Freiburg, 202–219. o.
Mez, Lutz/Wolter, Ulf (szerk.), 1980: Die Qual der Wahl. Ein Wegweiser durch die Parteienlandschaft zur Bundestagswahl 1980, Berlin
Miller, William R., 1971: Nonviolence. Grundlagen einer christlichen Theorie der Gewaltlosigkeit (1964), Wuppertal
Neumann, Franz, 1967: Über die Grenzen berechtigten Ungehorsams (1952), in: uő, Demokratischer und autoritärer Staat. Studien zur politischen Theorie, Frankfurt/Bécs, 195–206. o.
Offe, Claus, 1982: Politische Legitimation durch Mehrheitsentscheidung? In: Journal für Sozialforschung 3 (1982), 311–335. o. (Ez a tanulmány jelen kötetünkben is megtalálható.)
Preuss, Ulrich K., 1977: Legalität-Legitimität–Loyalität, in: Leviathan 4 (1977), 450–466. o.
Preuss, Ulrich K., 1981: Die Zukunft: Müllhalde der Gegenwart? Skizze zum Zusammenhang von Technik, Ethik und Demokratie, in: Freibeuter 9 (1981), 83–97. o.
Rawls, John, Eine Theorie der Gerechtigkeit (1971), Frankfurt/M.
Rucht, Dieter, 1982: Planung und Partizipation. Bürgerinitiativen als Reaktion und Herausforderung politische-administrativer Planung, München
Scheidle, Günther, 1969: Das Widerstandrescht. Entwickelt anhand der höchtrichterlichen Rechtsprechung in der Bundesrepublik Deutschland, Berlin
Scheuner, Ulrich, 1973: Das Mehrheitsprinzip in der Demokratie, Opladen
Schneider, Peter, 1956: Die heutige Position – staatsrechtlich, in: Pfister, Bernhard/Hildmann, Gerhard (szerk.), Widerstandsrecht und die Grenzen der Staatsgewalt, Berlin, 143–150. o.
Spaemann, Robert, 1977: Zur Kritik der politischen Utopie, Stuttgart
Specht, Harry, 1973: Disruptive Taktiken in der Gemeinwesenarbeit (1969), in: Müller, C. Wolfgang/Nimmermann, Peter (szerk.), Stadtplanung und Gemeinwesenarbeit. Texte und Dokumente, München, 208–227. o.
Stolleis, Michael, 1978: Gemeinwohl und Minimalkonsens, in: beilage zur wochenzeitung das parlament 3 (1978), 37–45. o.
Thoreau, Henry D., 1973: über die Pflicht zum Ungehorsam gegen den Staat und andere Essays (The Resistance to Civil Government, 1849), Zürich
Varain, Heinz, 1964: Die Bedeutung des Mehrheitsprinzips im Rahmen unserer politischen Ordnung, in: Zeitschrift für Politik 3 (1964), 239–250. o.
Waldmann, Louis, 1969: Civil Rights – Yes, Civil Disobedience – No (1965), in: Bedeau, Hugo A. (szerk.), Civil Disobedience: Theory and Practice, New York, 106–115. o.
Wasserstrom, Richard A., The Obligation to Obey the Law (1963), in: Bedeau, Hugo A. (szerk.), Civil Disobedience: Theory and Practice, New York, 256–262. o.
Wendt, Rudolf, 1979: Der Garantiegehalt der Grundrechte und das Übermassverbot, in: Archiv des öffentlichen Rechts, 104 (9/1979), 414–474. o.
Wittig, Peter, 1968: Zum Standort des Verhältnismässigkeits-grundsatzes im System des Grundgesetzes, in: Die öffentliche Verwaltung, 1968 december, 817–825. o.

Rezime

Pravo na pobunu? Aktuelnost, legitimnost i granice civilne neposlušnosti

U studiji autor čini pokušaj da artikuliše praksu koja se locira između impertiva legaliteta i pobune naspram zakona. U cilju toga pokazuje mogućnosti primene opšteg prava na pobunu kao i kriterijume te pobune. Zatim, eksplicira koncepciju „civilne neposlušnosti" i na osnovu nekoliko sistematičnih načela objašnjava moguću legitimaciju ove koncepcije. Na osnovu toga na kraju kritički ocenjuje nekoliko predloga i aspekata koji su relevantni za tematiku.

Summary

The Right to Rebellion? The topicality, legitimacy and limitations of civil disobedience

The author of this study attempts to articulate the practice of civil disobedience as a fulcrum between the imperative of legality and opposition to the law itself. For that purpose he points out the possibility of applying general law tro rebellion as well as to the criteria of this rebellion. Then he explicates the concept of „civil disobedience" and on the basis of a number of systematic principles explains the legitimacy of this concept. Finally, on this basis he critically assesses several suggestions and aspects which are relevant for the topic.

Kende Péter

DEMOKRÁCIA, JOGÁLLAM ÉS NEMZETKÖZI KOOPERÁCIÓ KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN

Alkalmasint túlzott ambíciónak tűnhet, amit magam elé tűztem: rövid lélegzetű összefoglalómban ugyanis kísérletet teszek arra, hogy

1. felvázoljam a demokráciának abban az átalakulási folyamatban való helyzetét, amelybe Közép- és Kelet-Európa országai belevágtak,
2. válaszoljak arra a kérdésre, vajon úgy-ahogy „jogállamnak" tekinthetőek-e ezek az országok,
3. megbecsüljem a megvalósult vagy folyamatban lévő változások lehetséges következményeit a nemzetközi együttműködés jövőjére.

Egy ilyen tág témát meghatározva, e sorok írója nem tesz mást, mint válaszol a kollokvium szervezőitől kapott precíz kérdésekre. Alább kifejtett téziseim a posztkommunista társadalmakkal foglalkozó kutatócsoport vezetőjeként végzett munka eredményei, amelynek egyes részeit másutt már publikáltam.[1]

I. A demokrácia helyzete

Egy politikai rendszer elemzése magától értetődően nem szorítkozhat vezetőinek vagy működtetőinek eszmecseréjére, bár ez a diszkusszió is (tehát a rendszer hivatkozott elvei) része a rendszer „természetének". Természetesen e rendszer nem szükségképpen demokratikus attól, hogy vezető elitjének tagjai demokratikus eszméket hangoztatnak, hiszen nincs demokrácia demokratikus akarat nélkül. A demokrácia intézményének feltétele, hogy nemzeti szintű vezetői (és talán még inkább azok, akik a döntési hierarchia alsóbb szintjein állnak) magukénak vallják a demokratikus értékeket, és vállalják ezek legfontosabb gyakorlati konzekvenciáit, mint például a sajtó szabadságát vagy a pluralista demokráciát.

Ebből a nézőpontból szemlélve Közép- és Kelet-Európa csatlakozni látszik a demokrácia útjára lépett államok többségéhez. Ez az általános megállapítás bizonyára ellenvetéseket vált ki. Hiszen igaz, hogy a régió országainak jelentős részében – Románia, Ukrajna, a volt Szovjetunió közép-ázsiai köztársaságai – létrejött rendszerek inkább köszönhetik

létezésüket a népesség inerciájának, mint szabadon kialakított választásnak. Kétségek ébredhetnek egyik vagy másik hatalmon lévő politikai csoport demokratikus meggyőződésének hitelességét illetően is. Mindezek ellenére is hangsúlyoznunk kell a demokratikus eszmék elvitathatatlan uralkodó pozícióját. A térség egyetlen politikai vezetője sem merne 1992-ben antidemokratikus nézetekkel előhozakodni vagy nyilvánvalóan demokráciaellenes eljárásokat indítványozni. A demokrácia győzelme tehát a meghirdetett szándékok tekintetében teljes. A történelmi előzmények ismeretében ez korántsem lebecsülendő eredmény Európának ezen a felén.

Ám az elvek győzelmétől az intézmények megszilárdulásáig felettébb rögös út vezet. Még a politikailag legfejlettebb országokban is – Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia, Szlovénia – ingadozó-habozó a demokratikus gyakorlat, a politika szereplői nehezen azonosulnak szerepükkel, az intézmények (amelyeket a demokrácia működtetésére hoztak létre) bizonytalanok. Ez tehát a helyzet még azokban az országokban is, amelyek szakítása a kommunizmussal mind intézményi vonatkozásban, mind az irányító politikai vezetők személyét illetően véglegesnek tekinthető.

Mit gondoljunk hát akkor azokról az országokról – s ezek vannak többen! –, amelyek, politikailag és ideológiailag elvetvén a régi rendszert, több-kevesebb folytonossággal, de egészében mégis a régi politikai elit irányítása alatt állnak. Gondolunk itt elsősorban Szerbiára, Albániára, továbbá, kevés kivétellel, a volt Szovjetunió köztársaságaira. Azt tartjuk, hogy a demokrácia ezekben az országokban jobbára csak teoretikus valóság. A sajtószabadság kétségtelenül megvan, a sajtó mégsem tekinthető egy pluralista társadalom szilárd bázisának. A volt Jugoszlávia két háborúskodó államában (Szerbiában és Horvátországban) az ellenzéki erőknek nem könnyű a hangjukat hallatniuk. Az ellenzék „akciórádiusza" korlátozott Romániában is, ahol az 1990-es választások egy, az előző rendszer örököseiből verbuválódott politikai csoportnak, a Nemzeti Megmentési Frontnak az elsöprő győzelmét hozták. Választások voltak a Szovjetunió valamennyi ex-köztársaságában is, de ez sem fedheti el azt a tényt, hogy a demokráciához még hiányzik a valódi politikai pártokból összeálló autentikus politikai tér. Egy elnök közvetlen megválasztása önmagában nem zárja ki sem a tömegek manipulációját, sem az autoriter hatalomgyakorlást.

A volt kommunista országokban – legyen szó akár a legfejlettebbekről – kialakult demokráciák törékenysége különböző okokkal magyarázható: a kommunizmus majdnem fél évszázada Közép-Európában, s több mint hetven éve a Szovjetunióban jelentősen elvékonyította a társadalom szöveteit. A hazug választások és a kvázi parlamentek, amelyekre az elvárásaiktól tökéletesen idegen politikai szférát erőltettek rá, ezekben az években diszkreditálták a politikának mint olyannak az eszméjét, s ezáltal bármilyen politikai eszmecserét, lerombolva ezzel a társadalmi önszer-

veződés mechanizmusait. A Hatalom a homo sovieticus szemében csak hazudni és manipulálni képes. Innen a politikai társadalom helyreállításának nehézsége – a volt Szovjetunióban ez még sokkal inkább fennáll, mint Közép-Európában –, továbbá ez magyarázza azokat a kísérleteket is, hogy törzsi jelleget adjanak a politizálásnak (erről lásd később). A közélet minden szintjén hiányoznak azok a „vállalkozók", akik képesek és hajlandók is politikai funkciókat betölteni. Azok a ritka tehetségek, akiket vonz a politika, a körülményeknél fogva tapsztalatlanok, s nem is mindig eltökéltek a tartós közéleti tevékenységre, hacsak nem az előző rendszertől örökölt szakemberekről van szó. A kommunizmus megtörte azt a folyamatosságot is, amelynek révén egy kisebb vagy nagyobb közösség egyik nemzedékről a másikra örökíti hagyományait. Következésképp a politikai gyakorlatban (de a gazdasági vagy a helyi, települési közigazgatás vonatkozásában is) mindent vagy újra kell felfedezni, vagy másoktól megtanulni.

2. Ezt az újrakezdést nehezíti az a jól ismert tény, hogy e tágas térségben az új rendszert mindenütt sebezhetővé teszik a gazdasági átmenet „nehézségei" (hogy finoman szóljunk). A visszatérés a piacgazdasághoz a vártnál is kínosabb és tartósabb folyamat. Közép-Európában nem a demokráciát okolják a gazdasági helyzet romlásáért, a közvélemény többsége elfogadja elkerülhetetlenségét. (Nem biztos ugyanakkor, hogy hasonló felfogás többségre jutna a volt Szovjetunió lakosságánál.) Ám a kommunizmus elvetését még Közép-Európában is elsősorban a Nyugat fogalmával összekapcsolt gazdasági rendszer előnyei motíválták. Ezek a várakozások mindeddig a régió egyetlen országában sem teljesültek (eltekintve a volt NDK tartományaitól). A remények és a valóság elszakadása lassan megkérdőjelezi a rendszerváltás helyességét, és még inkább azoknak a vezetőknek (vagy politikai csoportoknak) a képességeit, akik az átmenetet saját hasznukra kisajátították. Ha hinni lehet a közvéleménykutatásoknak, a lakosság többsége mindenütt elégedetlen legutóbbi választásával. Ezt az elégedetlenséget legfeljebb a kommunista korszak mindenki által ismert károkozása enyhítheti, de ez kivált egyfajta tehetetlenségérzetet is. Mégis, ha az alternatíva hiánya magyarázhatja is a lakosság viszonylagos nyugalmát, aligha kedvez a civil aktivitásnak. (A posztkommunista átmenet gazdasági problémáinak szakszerűbb elemzése meghaladná jelen írás kereteit.)

3. A kommunizmus attól kezdve, hogy (a fent jelzett értelemben) depolitizálta az általa kormányzott társadalmat, előkészítette az etnikai és nyelvi nacionalizmusokat is, amelyek körülményei között mindenki egyfajta politika előtti törzsi identitásra apellál. A politikai gyakorlatban ez olyan „nemzeti front" típusú egységes mozgalmak vagy etnikai pártok sikerében nyilvánul meg, melyek a közösség egészének a képviseletére tartanak igényt, a vélemény-pártok ellenében. Ez utóbbiak kiváltképpen a soknemzetiségű, azaz etnikailag megosztott államokra jellemzők. A kis Bosznia-Hercegovina esete példázza, hogy ez a megosztottság meddig

vezethet. Ám az etnonacionális szenvedélyek álma aktualizálta a határok és a nemzetek közötti együttélés hosszú ideig lappangó problémáit, s az új kormányzatoknak nem nagyon fűlt a foguk ahhoz, hogy a demokratikus normák tiszteletben tartásával tevékenykedjenek. A kisebbségek igazsága többnyire a többségi etnikum államának érdekeibe ütközik. Utóbbi, irritálva attól a gondolattól, hogy fel kell áldoznia szuverenitásának mégoly kicsiny részét, szemben áll a regionális autonómiára irányuló bármely javaslattal, a politikai multikulturalizmus valamennyi formájával (ez magában foglalná például a kisebbségi nyelv használatának elfogadását az adminisztratív, közigazgatási, igazságügyi és akár a törvényhozói szférában). Természetesen hasonló a nemzetállam viszonya az önrendelkezés összes változataihoz, annál inkább, mivel ezek az államhatárok felülvizsgálatának kockázatával járhatnak. Ennek következtében sokszor jelentős számban rekednek kívül kompakt etnikai csoportok a politikai nemzeten, s a legjobb úton vannak ahhoz, hogy civil érzelmeiktől elidegenítve hallgatásba vagy dühbe merevedjenek. A fegyveres lázadás ennek az elidegenülésnek a szélsőséges kifejeződése.

4. Az új közép-kelet-európai rendszerek törékenységének további okai inkább „technikai" jellegűek, s az intézmények működéséhez köthetők. A demokrácia többnyire elkapkodva bevezetett intézményei – kivéve a fokozatosabb fejlődésen átment Lengyelországéit és Magyarországéit – egyelőre nem kerültek egyensúlyi állapotba, még nincsenek túl a „bejáratási időn". Ezt a kérdést érdemes lenne részletesebben tárgyalni, de a problémák a különböző országokban olyannyira eltérőek, hogy csak néhány példaértékű esetről szólhatunk. Általános értelemben elmondható, hogy a térségben minden kezdetleges, elnagyolt állapotban van. A törvényhozás intézményei, melyeknek úgyszólván mindent meg kellene reformálniuk, rendkívül túlterheltek. A kormányok őrlődnek az erőszakoltan elnyújtott és túlbonyolított törvényhozási procedúra tiszteletben tartása és a megoldásra váró problémák sürgőssége között. A sajtó ugyancsak nehezen találja helyét az önmagát eltartani képes vállalkozói státusa és a demokratikus kontroll funkciója között. A közigazgatás, a településit is beleértve, küszködik az anyagi források szűkösségével, de nem kevésbé a kompetens és lojális hivatlnoki kar előteremtésének nehézségével. Az országok többségében még nem ért véget az alkotmány módosítása, ami éppen elég gondot okoz a „törvényt képviselő" bírák számára, vagy egyik-másik intézkedés alkotmányjogi felülvizsgálatánál. A hatásköri konfliktusok, illetékességi viták, melyek megoldása távolról sem mindig egyértelmű, érinthetik az elnök és a kormány, a kormány és a parlament, az állam központi és helyi szervei, a polgári és a katonai hatalom stb. ... viszonyát. És akkor még nem szóltunk olyan, ugyancsak sajátos problémákról, mint a szlovák autonomizmus, a rubel és az Ukrajna által igényelt monetáris kompetencia konfliktusa, a balti államok és a többi egykori szovjet köztársaság viszonya, a szerb–horvát háborút követő dél-kelet-európai destabilizálódás stb.

E problémák természetesen nagyon eltérő jelentőségűek. Észrevételeink nem azzal a szándékkal fogalmazódtak meg, hogy részletesen számot adjunk valamennyi konkrét esetről, legfeljebb a közös tendenciák kiemelésére szorítkozhatunk. Amit feltétlenül érdemes rögzíteni mindebből, az az új kelet- és közép-európai rendszerek bizonytalansága. Míg a nemzetközi környezet egészében és Európa külön is kedvező közeg a demokrácia meghonosításához, a destabilizáló tényezők olyan kiterjedésűek és változékonyak, hogy úgyszólván mindenütt veszélyeztetik az új rendszerek konszolidálódását.

II. A jogállam: a forma és az alapok

Engedjék meg, hogy ezt a fejezetet egy történelmi jellegű észrevétellel kezdjem, ha szabad így fogalmaznom, egyfajta anomália rögzítésével. A „jogállam" az európai civilizáció egyik nagy vívmánya. Ám a volt kommunista Európa, e vívmány normális kialakulásának folyamatát tekintve, különleges helyzetben van. Történelmileg ugyanis a jogállam úgyszólván mindenütt (talán csak Franciaország az egyetlen számottevő kivétel) megelőzte a képviseleti és liberális demokráciát. Sőt, maga a jogállam fogalma (Rechtstaat) is egy germán Közép-Európában született, amelytől még hosszú út vezet a demokratikussá válásig.

A „szovjet rendszerrel" éppen csak szakított országokban viszont magának a demokráciának kell megteremtenie a jogállamot, párhuzamosan saját intézményesülésével. S amikor „megteremtéséről" szólunk, akkor valójában egy mesterséges konstrukciót értünk e kifejezésen, hiszen inkább kölcsönzött minta átvételéről van szó, mintsem saját tradíció fölelevenítéséről. Sokak szerint a jogállam szabályait ex nihilo vették elő, s való igaz, hogy a régió számos országában, mondjuk, Oroszországgal kezdve, soha nem létezett ilyen típusú viszony az állam és a társadalom között. Közép-Európa országait, de legalább egy részüket illetően nem beszélhetünk a jogállam hagyományához való visszatérésről, ám ha akad ellenkező példa, annak esetében is mindenekelőtt a demokrácia győzelmére volt szükség.

Amennyiben a jogállam a demokrácia procedurális alapja – s ez eléggé széles körben elfogadott állítás –, úgy van valami paradox az ex-kommunista országok helyzetében. Ezekben az országokban ugyanis jelenleg éppen a politikai szuperstruktúra kísérli meg lerakni az alapokat. Amikor erre a különlegességre felhívjuk a figyelmet, nem annyira a paradoxon szelleme, mint inkább e szokatlan szituációból eredő gyakorlati nehézségek érdekelnek bennünket. A jog kényes területén – talán még inkább, mint a politikai intézmények szférájában, ahol mindig jut hely némi voluntarizmusnak – nem elegendő pusztán kihirdetni a jogszabályokat ahhoz, hogy a tények és a törvények összhangba kerüljenek. A valóság és a jog előírásainak harmonizálásához legalább annyira szükség van egy

kompetens és éber igazságügyi szakapparátusra, mint arra a társadalmi konszenzusra, amely minden körülmények között előírja a törvények megtartását. Még azokban az országokban is messze vagyunk ettől, ahol a jogszerűség tiszteletben tartása még a kommunizmus alatt (Lengyelország) vagy közvetlenül a demokratikus átmenet előtt kezdett kifejlődni (Magyarország), s már elért egy bizonyos szintet.

Íme egy rövid áttekintés arról, milyen tényezők hátráltatták leginkább a jogállam hatékony kiépítését a volt kommunista világban:

1. Az igazságügyi (bírói, ügyészi) szakapparátus hiánya. A régió országainak többségében nincs elegendő jogvégzett ember, képzett bírói kar, hogy betöltse a jog uralmával megnyílt teret. Az igazságügyi intézmények – az ügyészségek felől nézve – nem pusztán mennyiségi vagy szakképzettségi kérdést vetnek fel. Az igazi probléma az öröklött szakapparátus szakmai ethosza. Mit jelent a „bírói füéggetlenség" ma, ismerve a kommunista rendszerek bíróságainak szellemiségét vagy az ítélkezési gyakorlatban rögzült szokásaikat? A bírák múltja kétségtelenül kompromitált, még azoké is, akiket jószerencséjük megóvott a politikai perektől: ezekhez ugyanis gyakran olyan ügyek vezettek, amelyekkel ma aligha dicsekednének. E megállapítások fokozott mértékben érvényesek a rendőrtisztekre (akik bírói hatalmat is gyakoroltak, olykor fontosabbat, mint maguk a bírák). Szakemberek hiányában gyakran éppen ezek az emberek, a kommunista törvény szolgái, a bevallhatatlan múlt bírái felügyelik a jogállam makulátlanságát!

2. A fenti nehézséghez társul egy másik, ti. az állampolgár gyakorlatlansága a „törvényhez fordulásban". A helyzet az, hogy egy kommunista állam törvényeit megtapasztaló állampolgár szemében a törvény valami egészen távoli dolog, inkább a politika, mint a polgár eszköze; a hatalom támogatására szolgál a társadalommal szemben, nem pedig az egyén vagy a közösség eszköze az államhoz való viszonyában. Az újonnan emancipált kelet-európai világ polgára a törvény segítségéről hallván még ma is inkább megvásárolva vagy becsapva érzi magát, mint hogy a dolgot „reális" jelentésében fogja fel. Eszébe sem jut perre menni, vagy polgári mozgalmat, pártot szervezni, ha konstatálja, hogy egy köz- vagy magánszervezet a sérelmére van, netán a jogait vagy környezetét fenyegető lépésre készül. (Természetesen egy feltételezett polgárról van szó, s nem valamely ügy képviselőiről, akik már kezdik megtanulni, hogyan lehet saját céljaik érdekében alkalmazni ezeket az eszközöket, beleértve a bírósághoz fordulást is.) E gyanakvás és passzivitás súlyos következményei okozzák, hogy a jogállam, azaz működtetése nemcsak a kínálat, de a kereslet oldaláról is nagy hátránnyal indul!

3. Tovább súlyosbítja a problémát, hogy a politikai vezetők hajlamosak visszatérni a problémák rövidre zárásához, olykor mellőzve az elfogadott eljárási szabályokat. Felesleges említeni, hogy országonként mennyire eltérőek a szokások e téren. Általában elmondható, hogy a procedurális szabályok betartsára jobban ügyelnek a régió nyugati felében, azaz

Közép-Európában, mint Keleten. Ám még egy olyan nyugodt és megnyugtató országban is, mint Magyarország, az 1990-es választásokon hatalomra került kormány a lehető legtöbb közvetlen bevatkozási kompetenciával ruházza fel önmagát. Híveit a közélet kulcspozícióiba helyezi, s nemcsak a végrehajtó hatalom különböző szintjein, de olyan intézményekben is, amelyek függetlenségét törvény garantálja (rádió, televízió, központi jegybank), vagy éppen az olyan állami vállalatok élére, amelyekben az állam többségi tulajdonnal bír. A kommunista rendszerben, azt mondhatjuk, teljes volt a keveredés köz-(állami) szolgálat és a hatalmon lévő párt szolgálata között. Félő, hogy a többségi hatalom torz értelmezése az állami közszolgálat kárára reprodukálja ezt a tisztázatlanságot. A magyar esetet csak a példa kedvéért idéztük fel, szó sincs arról, hogy ez jelentené a fentebb mondott elvek legsúlyosabb fenyegetettségét!

4. Mindazonáltal, ha igazságosak akarunk lenni az elmúlt évek demokratikus változásai nyomán hatalomra került kormányok iránt, be kell látnunk, hogy a legalitás szigorú tiszteletben tartása nem mindig egyeztethető össze egy forradalmi helyzet követelményeivel. Mélyreható változások időszakában nem éppen arról van-e szó, hogy a legalitás egyik típusát felcseréljük egy másikkal, netán arról, hogy (megengedem, olykor jogi voluntarizmussal) véget kell vetnünk a jogi vákuumnak? Végül és legfőképpen, el kell törölni a törvénytelenségek okozóinak határozatait, függetlenül törvényes jellegüktől. Minden jel szerint nehéz a korábbi legalitás (vagy inkább törvénytelenség) alapjaihoz hozzáférni anélkül, hogy valamilyen mértékben ne lépnénk túl a jogszerű cselekvés határain. Minden intézmény tevékenységének van egy diszkrecionális szférája, még akkor is, ha lehetetlen elválasztani egy közeli vagy távolabbi múlt igazságtalanságait és bűneit anélkül, hogy kikezdenénk azokat a törvényeket, amelyek lehetővé tették őket. Szankcionálhatók-e egy bűnös múlt felelősei anélkül, hogy bizonyos fokig felül ne emelkednénk a törvény visszaható hatályának tilalmas elvén? Netán bele kell nyugodnunk abba, hogy büntetlenül maradnak mindenki által elítélt bűnök elkövetői, s a tegnapi fosztogatók megőrizhetik így szerzett javaikat? Ezek az igazán elemzésre váró súlyos dilemmák, amelyek elől, így vagy úgy, a posztkommunista országok egyike sem térhet ki. Ami a jog uralmát illeti, a törvény stabilitásának szemszögéből vizsgálva, ez csak akkor mondható a szó igazi értelmében biztosítottnak, ha pont kerül a forradalmi jellegű változások végére.

Egy utolsó, meglehet, kissé optimista észrevétel, mielőtt lezárnánk ezt a fejezetet. A jogállam előtt álló akadályok, láthattuk, igen nagyok. De nem kevésbé erőteljesek azok a kényszerek és vonzások, amelyek a javára működnek. Mindezek a felől a Nyugat felől érkeznek, mely az európai történelem következő fordulatáig a kommunizmussal szakító államok megkerülhetetlen modelljévé lett. Nyugati oldalról ennek az a következménye, hogy a jelenlegi időszak viselkedési szabályait a kelet–nyugati

együttműködés legfontosabb elemének tekinthetjük (ld. alább a 3A pontot).

A Kelet új demokráciáinak a Nyugatról kölcsönzött értékei közül külön is érdemes szólni az alkotmánybíróságról. A végrehajtó hatalom alkotmányos kontrollját gyakorló bírói intézmény, amelynek döntései ugyanúgy vonatkoznak a kormányra, mint a parlamentre, jelentős újítást hoz az érintett államok intézményi gyakorlatában (többségükben már van alkotmánybíróság), mind a jogállam, mind a hatalommegosztás szempontjából. Amilyen mértékben tiszteletben tartja a politikai környezet e bíróságokat (függetlenségük és kompetenciájuk csorbítatlansága értelmében), véleményüket és ítéleteiket elfogadja bármiféle törvényhozási vagy kormányzati trükk nélkül, nos, ennek mértékében sikerül meghonosítani az egyébként a többségi logikának engedelmeskedő politikai mezőben az egyensúly elemét. Ez felfedheti egyes politikai erőnek az állami kompetenciák teljes birtoklására irányuló ambícióiban rejlő frivolitást.

3. A nemzetközi együttműködés

A. Kapcsolat a 12-ek Európájával és a nyugati világgal

Vessünk egy futó pillantást arra a szinte mindenki által elfogadott nézetre, mely szerint a kommunizmus eltűnése tökéletesen átformálta azokat a kapcsolatokat, amelyeket a kontinens keleti felének országai fenntartanak vagy fenntartani kívánnak a Nyugattal. „Az orosz hadsereg rakétái már nem irányulnak Amerikára", deklarálta a közelmúltban Jelcin. Keletről nézve az együttműködés a 12-ek Európájával csakúgy, mint az Egyesült Államokkal és Japánnal, természetesen mindenekelőtt segítséget jelent a tőke és a technológia behozatala, a kereskedelmi könnyítések, a gazdasági, a pénzügyi, marketing know-how eredményei és minden egyéb területen. Az újrakezdés és az átalakulás idején nem lehet kérdés a régi reciprocitás és az egyenlőség (ezek e pillanatban egyszerűen nem is értelmezhetők). Amit az exkommunista országok saját kívánságukként megneveznek, az inkább egyenlőtlen csere, közelebbről, pozitív diszkrimináció, amellyel kompenzálhatónak vélik nyomasztó hendikepjüket.

Ez az egyenlőtlen csere (értsd kedvezmények) nem működik ellenszolgáltatás nélkül. A nyugati országok, pontosabban szólva, a demokratikus államok közössége, abban a helyzetben van, hogy megnövekedett, sőt, döntő befolyást gyakorolhat a hozzá segélyért folyamodó országokra. Arra van szükség, hogy a hatás a jó irányba, a demokrácia és az emberi jogok felé terelje a dolgokat. Ez az egész világ érdeke, függetlenül attól, hogy a volt vasfüggöny melyik oldalán található. E beavatkozás, amelynek persze önkorlátozóan ki kell jelölnie saját határait, a kelet-európai népek ama egyöntetű akaratnyilvánításában leli fel alapját, amellyel a Nagy Európához csatlakozásuk mellett voksoltak, hogy a régebbi demokráciákhoz

hasonlóan szerves és respektált tagjai lehessenek. Európa történetében még soha nem működött ilyen erős kényszer a demokrácia érdekében, s jó lenne, ha ebből minden érdekelt a lehető legtöbbet profitálhatná. Ezúttal a Nyugatnak sincs vesztenivalója, nyugodtan követelhet. Azt is óhajtanánk, hogy ne engedjen demokratikus éberségéből azokban a döntő pillanatokban, amelyeket most élünk, amikor a kommunizmussal szakító népek sorsa formálódik. Hiszen ez a pillanat, amelynek eljövetelét a 89-es áttörés előtt csak néhány hónappal még nem is reméltük, nagyon is behatárolt az időben.

B. A régió államainak együttműködése

Amint fentebb jeleztük, a szovjet uralom eltűnése aktualizált bizonyos korábban lappangó szomszédi, határ- és együttélési problémákat. A posztkommunizmus ebben az értelemben ahelyett, hogy csökkentette volna a nemzetközi konfliktusok valószínűségét, még Európában is felnyitotta a zsilipeket. Igaz, e konfliktusok helyi jellegűek, s az egymással szembekerülő nemzetek gyakran ugyanazon a területen élő közösségek.

A nemzetközi közösség (és kiváltképpen a demokratikus államok) bizonyos értelemben csapdába került ezeknek a több esetben már drámába fordult viszályoknak a következtében. S nem pusztán azért, mert ezek a konfliktusok (a közeli Balkántól a távoli Transzkaukázusig) tovább komplikálják a kommunizmus fölszámolásának önmagában is nehéz feladványát. Azért is, mert egy európai vagy nemzetközi döntőbíráskodási rendszer létrehozását igénylik, amire a demokratikus közösség mindeddig képtelennek bizonyult. Végül, nem akármilyen gondot okoz, hogy az említett konfliktusok „a népek szabad önrendelkezésének joga" körül alakultak ki, egy olyan elv körül, melyet in principo mindenki elfogad, ám senki nem kíván reaktiválni a saját határainak stabilitását fenyegető mértékben.

Pedig egy Európán belüli döntőbíráskodási rendszer megteremtése, akár az EBEÉ, akár más keretek között, immár szükséges. Valamennyi európai államnak, amely bármelyik szomszédjával kisebb-nagyobb konfliktusba kerülhet (2), szüksége van egy olyan fórumra, amelynek a döntései lehetővé teszik a jelenlegihez hasonló összeütközések megoldását vagy még inkább a megelőzését. Nyilvánvaló, hogy ez a kényszer jelenleg elsősorban kelet-európai, mégsem zárható ki, hogy a jövőben egy ilyen intézmény hasznos lehet Nyugat-Európában is.

S bizony szembe kell néznünk azzal az önrendelkezésről és határairól szóló 1918 óta oly sokszor elnapolt vitával is. Ez túl összetett kérdés ahhoz, hogy elemzésébe itt belefogjunk, de egy dolog bizonyos: nem lehet tartós politikai konszolidáció Közép- és Kelet-Európában mindaddig, amíg ma egész közösségeknek nincs módjuk arra, hogy a saját életüket éljék. Némelyik ilyen közösség (meghatározásuk ehelyütt kevésbé fontos, „kisebbség", „nemzet", „nemzetiség") akarata ellenére a vele szemben ellenséges nemzetállamhoz került, amelynek kontúrjai mindennek mondhatók, csak nem magától értetődőnek. E körben annyira különböző

problémák jelennek meg, mint az örményeké Hegyi Karabahban, az albánoké Kosovóban, a magyaroké Erdélyben vagy Szerbiában.

Végül a határok... A helyzet új eleme ebben a vonatkozásban, hogy a Szovjetunió és Jugoszlávia szétesése következtében, számos olyan új államhatár elismerésének az igénye merült fel, amelyek korábban csak közigazgatási egységek határainak legitimitásával rendelkeztek, ráadásul éppen az általuk elhagyni kívánt államok keretein belül. Ez a helyzet nevezetesen az immár Oroszországot és Ukrajnát elválasztó határ esetében (bár ez csak egyetlen példa a sok közül, ennél kényesebb ügy, hogy pl. a balti államok jelenlegi határai sem azonosak az 1940 előttiekkel). Ezek az adminisztratív, közigazgatási határok valóban érinthetetlenek-e, jobban mondva, úgy kell-e tekintenünk őket, mint amelyek kialakításakor a béke vezérelte a döntéshozókat? A sérthetetlenség, azaz a határok egyoldalú vagy erőszakos megváltoztatásának tilalma tudniillik nem jelenti ezek ad aeternitatem érinthetetlenségét, sem azt, hogy nem lehetnek témái tárgyalásos vagy a nemzetközi jogra alapozódó döntőbíráskodási folyamatnak. Ez a problémakör szintén túl összetett ahhoz, hogy itt kielégítő módon elemezhetnénk. Egyetlen további észrevétel elegendő lesz a téma időszerűségének igazolására (s ezzel zárjuk is egyben előadásunkat). Íme:

Néhány kivételtől eltekintve, majdnem minden régi vagy új határ, amely 1992-ben elválasztja vagy összeköti Közép-Kelet-Európa volt kommunista államait, valamely nagyhatalom által előírt, megállapított határ. A határkijelölésnek ezt az eljárását a régió valamennyi országa immár illegitimnek tekinti. A Szovjetunió e területen vagy a katonai erejére támaszkodva, vagy diplomáciai eszközök alkalmazásával (esetleg saját szuverenitásának köszönhetően, mint a balti államok esetében), de valóban érvényesítette akaratát. A volt Jugoszlávia esetében nem ez a helyzet, ott a status quo legitimitását kommunista eredete teszi kétségessé. (A jelenlegi felosztást még Tito és társai döntötték el.) Ez olyan lélektani adalék a helyzet megértéséhez, amely szükségképpen konzekvenciákkal terhes a jövőre nézve. Ha igaz is, hogy legalább az 1990 előtti, nemzetközileg elismert határok esetében a Szovjetunió soha nem egymaga cselekedett, hiszen voltak szövetségesei vagy partnerei (előbb Hitler, utóbb a nyugatiak), s ha akaratát nemzetközi szerződésekben rögzítette is, ma Kelet-Európában a szovjet múlt elvetése annyira határozott és totális, hogy ez óhatatlanul érinti a szovjet korszak termékeinek tekintett határok legitimitását is.

Jegyzetek

1. Lásd közelebbről: A nagy összeomlás. Kelet-Európa 1989–90. A szövetségválogatás Kende P. és A. Szolar munkája (Les Presses du CNRS, Paris, 1990.)

L'heure du nationalisme, in 'Postcommunisme'. A szövegeket válogatta G. Mink és J. C. Szurek. La Sécouverte et Les Presses du CNRS, Paris, 1992.)

Ou en est politiquement l'Europe centrale? in 'L integration européenne et la revolution des pays de l'Est. (Institut Universitaire Internationale, Luxembourg, 1992.)

2. Íme egy kisebb horderejű konfliktus, amely évek óta szembeállítja Magyarországot és Szlovákiát. 1977-ben a két ország (kommunista) kormányai úgy döntöttek, hogy közös gátat építenek a Dunán, Pozsony és Budapest között. A terv részleteit szerződésben szabályozták. A budapesti kormány a szakértők és a gát ökológiai következményeitől tartó közvélemény nyugtalanságának engedve 1989-ben felmondta a szerződésben ráeső kötelezettségek teljesítését. Csehszlovákia ekkor már sokat fektett az építkezésbe, s nem tagadva, hogy a gát veszélyt jelenthet a környezetre, mégis jelezte, hogy a pacta sunt servanda elv talaján áll, s ezt várja el a magyaroktól is. Magyarország a maga részéről a kommunista illetékesek felelősségét hangsúlyozza, és azt szeretné, ha a vita végére nemzetközi döntőbíróság tenne pontot.

Jobbágy József fordítása

Rezime

Demokratija, pravna država i međunarodna kooperacija u Centralnoj i Istočnoj Evropi

Autor u ovoj studiji čini pokušaj da: 1. skicira položaj demokratije u procesu transformacije koja se odigrava u Centralnoj i Istočnoj Evropi, 2. odgovori na pitanje, da li se dotične države, bar koliko-toliko, mogu smatrati pravnim državama, 3. oceni moguće posledice već ostvarenih ili postojećih promena s obzirom na međunarodnu saradnju. Očigledno je, da niko od političkih vođa u regionu više ne može otvoreno propagirati ili sprovoditi nedemokratske postupke, što je s obzirom na tradiciju ovog podneblja, rezultat. Ali put do deklarisanih principa do institucionalizacije je veoma dug. Komunizam je oslabio demokratske potencijale društva, politika, zato, veoma često je plemenskog karaktera u ovim državama. Povratak tržišnim principima je duži proces no što se mislilo, i nije bez važnosti, da je izvor razočarenja poslekomunističkim tendencijama u tome, da se odbacivanje komunizma 1989 vezivalo za mišljenje o ekonomskim prednostima zapadnih ekonomija naspram birokratsko regulisanih ekonomija. Komunizam je depolitizovao društvo i time je inspirisao etničke i jezičke nacionalizme u kojem svi poseduju pre-političku jednakost. U pogledu važenja pravne države problemi se iscrpljuju u nedostatku stručnog pravosudnog aparata, u neiskustvu građanina u pogledu osnaženja njegovih prava i tome što vlade još uvek imaju prevelike neposredne kompetencije. U pogledu spomenute treće tačke, autor posvećuje posebnu pažnju odnosu između Zapada i Centralne i Istočne Evrope i posebno tretira mogućnosti saradnje između bivših komunističkih zemalja (problem granica, etničke manjine itd).

Summary

Democracy, Constitutional State and International Cooperation in Central and Eastern Europe

The author of this study attempts 1. to sketch the place of democracy in the process of the transformations taking place in Central and Eastern Europe, 2. to give an answer to the question whether the states referred to can be taken – at least to a certain extent – as constitutional states and 3. to estimate the possible consequences of the existing or accomplished changes in view of international cooperation. It has become obvious that none of the political leaders in the region can openly propagate or carry out non-democratic actions, which can be considered as a positive result if we take into account the tradition of this region. But there is a long distance to be covered between the declaration of principles and their institutionalization. Communism weakened the democratic potentials of society and politics has therefore taken on tribal characteristics in these countries. Going back to market-economy principles has proved to be a longer process than was thought and we cannot overlook the fact that the source of the disappointment in the post-communist tendencies is to be found in the fact that the overthrow of communism in 1989 happened because it was believed that western economies have great advantages over bureaucratically operated economies. Communism depoliticized society, and in doing so, inspired ethnic and language nationalisms in which everybody has pre-political equality. In regard to the functioning of the constitutional state, problems are emerging from the lack of a competent juridical apparatus, the inexperience of the citizens in terms of the enforcement of their rights, and the fact that the governments still have too much direct influence. Concerning the third question, the author pays special attention to the relations between Central and Eastern Europe and tackles the possibilities of cooperation between the former communist states (the problems of borders, ethnic minorities, etc.).

Pászka Imre

A MODELLKÖVETÉSTŐL A MODELLALKOTÁSIG

A közép-kelet-európai harmadikutasság történeti áttekintése

A „harmadik út" problematikája Közép-Kelet-Európában a nyugati modellkövetés torzulásából fakad. A túlsúlyosan agrártársadalmakban, ahol az egyetlen pozitív termelőréteget a tradicionális kötöttségeiből még ki nem szabadult parasztság alkotta, csak megerősödött ez a vélemény – főleg a Bildungsbürgertum soraiban –, hogy valahol „utat tévesztettek". Az 1945-öt megelőző mintegy száz-százötven évet átfogó modernizációs törekvések a közép-kelet-európi térségben birodalmi és nemzeti állami keretek között zajlottak, ezért a követendő út, illetve úttévesztés meghatározottságai, motívációi is eltérőek. A kortárs gondolkodók – ha nem is Wallerstein centrum-periféria fogalmait használva – rájöttek ennek a korrelációnak a lényegére, hogy ti. a fejlettség és elmaradottság világrendszer-specifikus probléma. Életviláguk nyomasztó torzulásainak okát a *nem-szelektív modellkövetésben*, a nyugati intézményes minták feltétlen átvételében, az organikusság, a fokozatosság elvének, a sajátos strukturális örökségeknek a figyelmen kívül hagyásában látták. Nem arról van tehát szó, hogy egészében elvetették a modernizáció szükségességét, hanem arról, hogy a modernizáció nyugati és később bolsevik módszereivel nem értettek egyet. A nemzeti társadalom adottságaiból kiinduló modernizáció hívei voltak.

A modellkövetést felváltó – elméleti szinten megrekedt – *modellteremtés* a régióban jobbára *ideologikus súlypontú*. Motívációi között azonban ott találhatók a modernizációs elit belső konfliktusai is. Ezek a rétegen belüli konfliktusok a régió demográfiai, etnikai, vallási stb. tagoltságából következően ideológiák útján artikulálódnak. S ez érthető, hiszen a Besitzbürgertum hiánya miatt ezt a szerepet az értelmiség vállalja fel, amely nemcsak nemzetmentő, harmadikút-kereső, hanem mindebből következően a törekvéseit indokló ideológiák alkotója is. A közép-kelet-európai birodalmi és nemzeti politikai keretek, az uralmi-hatalmi kép-ző-dmények természetéből adódóan az értelmiség számára, képzettségénél, esetenként marginális helyzeténél fogva is, a kritikai-ideológiai szerep vált dominánssá. Kétségtelen, hogy külső elméleti és eszmei minták

is inspirárólag hatottak rá. Gondolunk itt – különösen a 19. század végétől – a marxizmusra, hiszen az esetek többségében a vele folytatott kritikai eszmecserében kristályosodik ki a „harmadikutas" elméleti alternatíva. A „harmadik út" keresésének utópisztikus tartalma, a marxizmus különösen azt a logikai konzekvenciát erősítette, amely egy megfordításon és behelyettesítésen alapul. Ha Nyugaton a kapitalizmus jövő-alternatívájának hordozója a proletariátus, akkor Közép-Kelet-Európában, ahol ennek a termelő osztálynak a szerepét a parasztság tölti be, a parasztság küldetésének is valami más, harmadik alternatívában kell beteljesülnie.

A „harmadik út" elméletei végül is a modernizáció és a polgárosodás problémája köré összpontosulnak, de ezt a demonstrációs effektust képviselő nyugati liberális, konzervatív és a marxista modellektől eltérő modellben vagy a kettő valamiféle szintézisében vélték felfedezni. Nagyfokú, a nemzet, a nép jövője iránti altruizmus is jellemezte a harmadikutasokat.

Ideológiai, politikai, gazdasági stb. erővonalak mentén való *osztályozásuk* eléggé problematikus, noha érvrendszerükben a nyugati kategóriamezőkben mozognak, és – mint már utaltunk rá – az autochtonitás származás-küldetés tartalmait a nyugati elméleti és eszmei konstrukciókkal való negatív diszkurzusban juttatják kifejezésre. A „harmadik út" autentikus közép-kelet-európai vonulatát, a különböző ideológiai, szociológiai, esztétikai stb. tradicionális elemeket magába ötvöző népi irányzatokat általában a *fundamentalizmus* vagy *populizmus* megnevezésekkel illetik. A modernizáció múlt század végi törekvéseiben azonban, amikor a régió tradicionális agrártársadalma struktúrájának átalakítása, transzformációja előtérbe kerül, mondhatni divatszerűen is, korspecifikusan, azok, akik a szelektív átvételek mellett érvelnek, nem tekinthetők harmadikutasoknak, még kevésbé fundamentalistáknak vagy populistáknak. Csupán arról a felismerésről van szó, hogy *adaptáció nélkül nincs sikeres modernizáció*. Ezért is kell fenntartásokkal fogadnunk *Szelényi Iván* a magyar harmadikutas eszmeiségről írt tanulmányának klasszifikációját, amely a centristákat, akiknek korifeusai jórészt arisztokraták, a „harmadik út" első megfogalmazóinak tekinti.[1] Ezzel nem azt állítjuk, hogy származásuk miatt nem lehettek harmadikutasok. *A 19. század magyar centristái*nak a modernizációs elképzeléseiben a súlypontos helyet kétségkívül a „középosztály" problematikája foglalja el. Ha a tradicionális életvilág transzformációjában a középosztály, a polgárosodás kibontakozásában az or-ganikusság stratégiáját vallották, mint például *gróf Széchenyi István, báró Kemény Zsigmond, báró Eötvös József*, ez nem jelentett valamiféle sajátos, nemzet-specifikus harmadikutas elgondolást, hanem ellenkezőleg, az általuk ideálisnak tartott angol modellnek a magyar állapotokhoz való adaptálásával volt egyenlő. Széchenyi, Kemény, Eötvös *elméleti munkássága a modernizáció-polgárosodás összefüggéseiben* –, az osztrák, német, porosz tapasztalatokat is figyelembe véve – *talán az első kísérlet Közép-Kelet-Európában a modernizációs komplexum mélyebb megértésére*. A

demonstrációs effektus – angol, francia modell – kihívása korspecifikusan is alternatív helyzetet teremtett, mint ahogy a változás szolgálatába állított történelmi argumentáció is, s az ebből kinövő sajátos nemzeti ideológiák – pro vagy kontra – a régió társadalmainak valamiféle irányban való elmozdulását jelzik. Nem szabad elfelejteni, hogy a kihívást és a rá adott válaszokat birodalmi, nem pedig független nemzeti-politikai keretek között kellett végiggondolni. A strukturális realitások diktálták, illetve igazolták számukra, hogy *a modernizációs elit szerepét* a Besitzbürgertum és Bildungsbürgertum hiányában a *nemességnek kell felvállalnia.* A nemesség soraiból kikerülő és főleg nyugat-európai műveltségű személyek *reform- és modernizációs törekvése* az esetek túlnyomó többségében, ha nem is egészében magán-, de *szűk csoportvállalkozás volt.* Vagyis erősen személyhez, személyekhez kötődő törekvésnek minősült. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint 1848, amikor a mozgósított nép és az elit (személyek, csoportok) törekvései sok alapvető kérdésben nem voltak összhangban. Nem véletlen, hogy *1848* régiószerte *nem csupán határkő, de sírkő is.*

Az elgondolások, a tervek, a kezdeményezések célja: lépésről lépésre haladva a tradicionális közösséget az évszázadok tétlenségéből kiemelni, jólétet teremteni számára, hogy azután a demokrácia, a politikai emancipáció pályájára léphessen; a társadalom modern polgári rétege létrejöttének bátorítása a nemesség és a nem magyar etnikumok egyes tehetősebb csoportjainak szellemi és anyagi felemelése révén, vagy a köznép egészének a nemesség színvonalára való segítése. Ez az elgondolás nagymértékben figyelembe vette a strukturális adottságok nyújtotta alternatívákat. Ugyanakkor vitathatatlanul utópisztikus elemeket is tartalmazott, de a probléma felvetéséből vagy a társadalom sokszínű rétegzettségéből adódóan *a különböző szintű elképzelések a valóságból indultak ki.* A régió egészében *a múlt század 60-as évei* nem egyszerűen kronológiai határkőnek minősülnek, hanem *az institucionális és instrumentális modernizáció felgyorsulásának kezdetét is jelentik.*

A centristák s a hozzájuk felzárkózó képzett értelmiségiek, akiknek az egzisztenciális alapot már nem az öröklött tulajdon, hanem a kvalifikáció nyújtja, a hosszú 19. században nem annyira a „harmadik út", mint *az angol vagy francia modell követésének alternatíváján* meditálnak. Ez érthető, hiszen a reformer arisztokraták modernizáció-polgárosodás képe, valamint a 19. század második felétől a képzett értelmiségiek valóságmeghatározása, nemkülönben az ebből fakadó eszmények roppant heterogének, a kor divatját is tükröző világ- és társadalomképekből inspirálódtak. A társadalom konkrét valósága mindannyiukat meggyőzte arról, hogy a transzformáció nyugati alternatívája torzult formában realizálódott. Amikor azonban a francia forradalommal szinte egy időben nagyobb csoportok, tehát nemcsak az arisztokraták, a nemesség, hanem a plebejus környezetből származó értelmiségiek is a nagy forradalom eszményeit korszakalkotó fordulatként tudatosítják, még csak az események politikai-ideológiai motivációi közérthetőek. E csoportok számára nem kevés

altruista töltettel a régi rend összeomlása, amely a népük felemelkedését, progresszív pályára lépését jelentette, saját környezetük *aktuális teendőire* mutatott rá. S ezek az aktuális teendők elsődlegesen politikai és ideológiai természetűek voltak, ugyanis Közép-Kelet-Európa három abszolutista, autokrata birodalom között oszlott meg. A politikai, ideológiai megoldás instrumentumait és institucionális szerkezeti elemeit, a lehetséges megoldások módozatait a francia példa illusztrálta, és úgy tűnt fel, hogy az abszolutista birodalmak által promoveált hatalmi környezetben a *francia minta követése az egyetlen lehetséges megoldás*. A probléma a maga összetettségében és bonyolultságában akkor jutott felszínre, amikor a tradicionális társadalmi struktúra szembekerült az importált nyugati (francia, esetenként angol) jogi, politikai, kulturális intézményekkel. A közép-kelet-európai régióban *a felocsúdás a múlt század második felétől* számítható, amikor a birodalmi és nemzeti keretek között egyaránt a tulajdonképpeni transzformáció meghozza első eredményeit. Az ezt követő néhány évtized, a kétségtelen eredmények ellenére is, nyilvánvalóvá teszi, hogy az átalakulóban lévő társadalom részlegesen vagy teljes egészében eltér a francia és/vagy az angol modelltől. Strukturálisan *a modellkövetésben és főleg a mechanizmus működésében deviáns korrelációk jöttek létre*, amelyek a modernizáció-polgárosodás létjogosultságát kérdésessé tették. Az ebből született *konzervatív ellenhatás* elsődlegesen ideologikus formában artikulálódott, amelynek elméleti „szakértői" a képzett értelmiségiek köréből kerültek ki. Az ún. centrista irányzatnak (és irányzatoknak) a modellkövetéstől a modellteremtés, a „harmadik út" irányába való elhajlása pedig a plebejus származású, lelki alkatában karakterisztikusan agrár (esetenként proletár) struktúrákat is hordozó első-második generációs értelmiségi csoportok köréből került ki, ezek jövőképet eltorzította ideologikus valóságmeghatározásuk. Ezek a csoportok a modernizáció-polgárosodás specifikusan közép-kelet-európai identitászavarainak hordozói.

A képlet azonban nem egyértelmű sem országonként, sem a társadalmakon, sem a társadalmi csoportokon belül. *A „harmadik út"* problematikája kétségtelenül a *közép-kelet-európai régió sajátos társadalomelméleti „utópiája"*. Ez az „utópia" a társadalmat átalakítani szándékozó *elmélettté* a modernizáció-polgárosodásnak első részleges, az életvilágokban is kitapintható eredményeit követően és vele párhuzamosan erősödött fel, s vált országonként más-más hangsúllyal a tradicionalista, agráriánus, népi stb., nem utolsósorban a szélsőjobb mozgalmainak eszmei referencia-hátterévé. Externális eszmei kordivatok is erősítették, sőt ezek esetenként több muníciót szolgáltattak hozzá, mint a nemzeti agy hordozói. Anélkül, hogy részletekbe merülnénk, meg kell jegyeznünk, hogy a régió „újító" értelmisége jó részének alternatív szellemi szituációt teremtett a szocialista, szociáldemokrata mozgalom, a neotomista *Jacques Maritain* és *Henri Massis, Nietzsche, H. Keyserling* és *O. Spengler* eszméi, *Ch. Maurras* és *Leon Doudet l'Action Francaise* mozgalma, nem utolsósorban a cári Oroszország közgazdászainak és statisztikusainak (köztük *A. Csajsanov-*

nak) az agrártársadalomról szóló elmélete. Egy adott területen mindezek – politika, gazdaság, társadalom, esztétika, kultúrfilozófia, antropológia stb. –, vagy ezek együttese maguknak a harmadikutas elgondolásoknak is *alternatívákat kínált a követett nyugati modellel szemben.*

Dolgozatunk elsődleges célja, hogy a *harmadikutas elméletek és modellek közül kiválassza azt, amely a modernizáció-polgárosodás nem realizált alternatívája által felvetett kérdésre* – „valahol utat tévesztettünk" vagy „milyen úton haladjunk" – nem a közismert ideologikus politikai motívációjú választ nyújtja, hanem *a társadalom, a gazdaság strukturális elemzéséből leszűrt következtetéseket innovatívan hasznosítva a lehetséges megoldásokat kutatja.* Vagyis vizsgálódásunk célja azoknak az invesztigációknak a bemutatása, amelyek tudományos igényű válaszokra törekedtek, szemben a szépirodalmi, ideologikus, nemzetcentrikus, hisztoricista, etnografizáló irányzatokkal.

Kétségtelenül vannak érintkezési pontok, azonban a különbségek is lényegesek, még akkor is, ha utópiáról van szó. A paradoxont ez esetben az adja, hogy míg a felületes, többnyire *publicisztikában, szépirodalomban artikulálódó modellkeresők* végül is a szélsőjobb előretörésével realizálják „másságukat", addig *az agrártársadalom „progresszív" modelljét megalapozó elméletek* papíron maradtak. Egyrészt ez azzal is magyarázható – mint alább részletesen is kitérünk rá –, hogy társadalommodelljüket többféle externális és autochton tradícióra alapozták, melyekből aztán különösebb nehézség nélkül meríthettek a régióban az 1945 után meghonosodott rendszerek. Annál is könnyebben, mert reformtörekvéseikben volt bizonyos hasonlóság – igaz, nem tartalmi, hanem formai hasonlóság – s erre igen hamar rádöbbent az agrárvilág. Ezért is fontos már most utalnunk arra a témánkat érintő fogalmi problémára, mely szerint *nem minden harmadikutas törekvés tartozik a populizmus, a fundamentalizmus fogalmába.*[2] Más szóval: ezekkel a fogalmakkal nem írható le egy olyan agrár-, földműves- centrikus reformtörekvés és modellteremtés, amelynek kulturálisan népi motívációi nem valamiféle uniformizálást, lefelé való nivellálást, tradíciókba való belemerevedést jelentettek. Progresszív világ- és társadalomképük volt, amelyet a Nyugat képviselte modellnek csak szelektív elsajátítása útján a sajátos viszonyaikból kiindulva kívántak realizálni. Szociológiailag a haladás egy másfajta útjának lehetőségén reflektáltak. Ezek a törekvések nem azonosak az amerikai és nyugat-európai populista mozgalmakkal. Még kevésbé azzal az eljárással, amely a fogalom mai értelmezéseit a múltba vetíti vissza, és populista jelzővel illet minden olyan irányzatot, amely kívülesik a klasszikus liberalizmus és a marxizmus, vagy a divatos avantgárd irányzatokon, vagy nincs velük összhangban. Ezek mögött a felületes fogalmak mögött föllelhető *a kérdés szociálpszichológiai vetülete is.*

A nyugati típusú modernizációban–polgárosodásban érdekelt, a nyugati egyetemeken magas kultúrát tanult kelet-közép-európai értelmiség a harmadikutas elgondolásokban és modellekben a felzárkózást veszélyez-

tető, késleltető, a haladás útjáról eltérítő szándékot látott, s – esetenként joggal is – konzervatív, tradicionalista erőket vélt mögöttük. Innen ered egyrészt az *egyneműsítő, pejoratív alapállás* mindennel szemben, ami harmadikutas. A fogalmat s egyáltalában a harmadikutas kelet-közép-európai törekvéseket – érthető okokból – nagymértékben diszkreditálta a bolsevizmus és a fasizmus demagógiája és gyakorlata. A harmadik út elgondolásaiban és elméleteiben általában és nagy vonalakban vitathatatlanul *közös* a nép, nemzet, tradíció, az agrár-motívum, azonban ezek jelentéstartalmát illetően súlypontos eltolódások és különböző meghatározottságok érvényesülnek, melyek segítenek az egyneműsítő tendenciák, a jelenségek, jelentéstartalmak felületes, ideologikus motívációjú ítéletalkotások árnyaltabbá tételében. Közép-Kelet-Európában – mint már említettük – voltak olyan harmadikutas elméletek és törekvések, amelyek *nem, vagy csak részben vállalták fel* a nemzeti, állami, vallási abszolútumokat. A társadalomról, a világról egy az agrárbázis alapján lehetséges haladási alternatíván meditáltak, azt is mondhatjuk, hogy volt időszak – a múlt század második felétől egészen 1945-ig –, amikor ez a probléma a régió társadalomelméleti gondolkodásának specifikusan közös vonását nyújtja.[3] Árnyaltabb megközelítésben az agráriánus alapokon végrehajtó modernizációnak volt egy olyan változata, amely az ortodox marxizmussal vitatkozva, a bersteini revizionizmust értelmezve, adaptálva dolgozott ki harmadikutas reformprogramot. Ennek az irányzatnak a képviselői a feltétlen modellkövetés helyett sajátos modellteremtésre törekedtek.

A nem a középosztály funkcióit betöltő képzett *értelmiségiek* deklasszálódott csoportjairól van szó akkor, amikor a modernizációs alternatíváknak a Nyugattól eltérő mintái mögött húzódó szociológiai hátteret vizsgáljuk. Az értelmiség heterogén származása, eszmei habitusának sokszínűsége, tradicionális kötöttségei, a kor szelleme – mind olyan tényezők, amelyek valamilyen formában és irányban alakították és/vagy torzították valóság-meghatározását. A periferikus léthelyzetet tápláló, az agrárvilág lehetőségein, távalatain reflektáló szépírók a nép, a nemzet, a parasztság kulturális felemelésében *küldetést* vállalnak. Romantikus pátosz hatja át népért való aggódásukat. Érvelésük tele van tűzdelve illuzorikus múlt-látomásokkal, amelyek mintegy alá kívánják támasztani jelenük disszonanciáit és a kivezető utat.[4] Ez sok szempontból érthető is. *A modernitás kihívása nemcsak a szükségszerűség felismerése, hanem többnyire kényszerpályát is jelent.* Nemcsak modern ipart, jogi és politikai intézményi kereteket, polgárságot kellett teremteni, hanem modern kultúrát is. A kihívás ez utóbbi esetben volt nyomasztó, hiszen a kultúra területe az, amibe az értelmiség, kvalifikációjánál fogva is, nagyobb illetékességet érzett és vallott, mint az élet materiális területein. Nem véletlen, hogy a régió első harmadikutas elgondolásai a szépirodalom, az esztétika területén születnek meg.[5] A kultúrateremtés – a modernitás igényei szerint – párosult a nemzetféltéssel, a sajátos nemzeti értékeket hordozó agrárvilág értékrendjének felmagasztalásával, azzal az elképze-

léssel, hogy a modernizáció egészének problémája elsődlegesen kulturális kérdés, a partikuláris modern nemzeti kultúra alkotásának kérdése. Ebben az a szinte már régió-specifikusnak nevezhető értelmiségi magatartás fejeződik ki, amely valós vagy illuzorikus szerepeket alkot önmaga számára, és túldimenzionálja saját egyéni vagy társadalmi lehetőségeit. Permanens reflexió tárgyává teszi az etnikai specifikumot, mindenféle transzformációt úgy fog fel, mint ami veszélybe sodorja ezt a sajátságos, tápláló ősforrást, a nép szellemiségét, a modern nemzeti kultúra alapját. Azt is mondhatjuk, hogy *a kultúra* területe *az a választóvonal, amely a különböző harmadikutas elgondolások képviselőit a követendő út tekintetében megosztja.*

Ennek a kérdéskomplexumnak van egy olyan premisszája, amely német talajból ültetődött át, éspedig *a kultúra és civilizáció szembeállítása*, ami régiószerte – jelentéstartalmainak változatossága ellenére – közös vonásokat hordoz.[6] Régiónk kultúracentrikussága a modernitás kihívásának egyik igen jelentős aspektusa és ismertetőjegye. A közép-kelet-európai modernizációs elit különböző ideológiai-politikai meghatározottságú csoportjai kezdettől fogva felismerték, hogy a *modernizáció-polgárosodás kulturális probéma.* A nyugat-európai minták is ebben erősítették meg. A probléma: az *elitkultúra vagy a népi kultúra képezze-e azt a kulturális alapot, amelyen végrehajtható a sikeres modernizáció?* A hangsúly azonban, éppen a modernizáció-polgárosodás komplexumából adódó torzulások miatt, a népi kultúrára tevődött át. Erre éppen a nyugati magas kultúra genézise szolgált mintákkal. Tehát nem valami autochton innovációról van szó ebben az esetben sem, hanem arról, hogy a nyugati minták vélt kozmopolitizmusával szembeállították az eredetiséget kifejező népi, nemzeti motívációkat. Noha az úgynevezett európaiság is a maga rendje-módja szerint egy korábbi időszakban népi forrásokból építette fel modern kultúráját.

A *valóság meghatározásoknak* azonban létezik egy olyan *differentia specificuma*, mely kommunikáció- és szociálantropológiai összefüggésekkel bír: egyrészt *az információáramlás* lehengerlő *egyirányúsága*, legalábbis az első fázisban nem szelektív „fogyasztása", másrészt az életvilágok feletti egyéni és csoportos meditációk elszigeteltségéből, professzionálisan nem diverzifikált voltából adódó *utópisztikus világlátás.* A nemesi kúria, a paraszti háztartás vagy a faluközösség viszonylagos önmagában valósága a hézagosan áramló, többnyire torz információkat saját tradicionális szűrőin át értelmezi és továbbítja. Egyensúlyát vesztett világképét jelzi, hogy a változóban lévő társadalmi valóságra hol euforikusan reagál, hol pedig regresszíven. A kultúrát formáló, alkotó nyugati egyetemeken iskolázott egyéneket és csoportokat egy pszichológiai elem is motíválta: az *eredetiségre* való törekvés. A nyugati őstörténet, etnográfia, etnológia eredményei is erősítették őket abban a meggyőződésükben, hogy a tiszta, ősi szellemi források előnyeivel rendelkeznek. Ebből származnak a *kultúra és civilizáció körüli*, az ezek szembeállításából fakadó sajátos és egyetemes

vég nélküli *viták*, amelyek rányomják bélyegüket az esztétikáról, a szépirodalom szerepéről, a társadalomról, az államról alkotott felfogásokra. A nemzeti specifikum hangsúlyozásában esetenként a meg nem értett nyugati elitkultúra, ugyanakkor az uniformizáló nyugati tömegkultúra elleni reakción túl ott húzódik a szabadság egyfajta értelmezése is, amely az újonnan felszabadult vagy a nemzeti függetlenséget zászlajára tűző modernizációs elit sajátos, az általánostól eltérő másságát, identitását is kifejezésre juttatja. A materiális szférában azonban, éppen a kapitalizmus uniformizáló tendenciája és a modernizáció kényszere folytán, ennek a másságnak, eredetiségnek, a sajátos konstrukciónak egyetlen megnyilvánulási területe a kultúra szférája maradt, ahol ki lehetett fejezni, túl lehetett dimenzionálni a prekapitalista örökséget. Azt az ősi aranykort, melyben a nép, a nemzet a maga kerekdedségében, hősi szabadságküzdelmeiben nem hasonult meg önmagával, élte a maga „természet adta" – mindenben arányos – életét, nem ismerte a modern világ disszonanciáit, a hallatlan egyenlőtlenségeket, a közösségről leszakadt, városi életre kényszerített egyén kilátástalanságát.[7]

A társadalmat alkotó csoportok, *az egyének autonómiájának igényei, a szabadság körei összemosódnak a nemzet függetlenségének igényével.* Az esetek többségében a realizált politikai függetlenség és a szabadság az össznemzeti érdekek és az ezeket megtestesítő állam függvényévé válik. A szabadság köreit kisajátítják és partikuláris érdekeknek rendelik alá, s a modernizációs elit, amely a demokrácia instrumentális és institucionális eszközeivel rendelkezik, az állammal azonosítja önmagát. Az oligarchikus, helyenként arisztokratikus hatalmi struktúrákat kiépítő elit – noha a parlamentáris demokrácia technikáit elsajátítja és hatalmát is azzal legitimálja – a hiányérzetét túlméretezett össznemzeti célok kitűzésével pótolja. Az egykori – ókori, középkori – nemzeti nagyság feltámasztásának zászlóvivői többnyire az értelmiség azon csoportjából kerülnek ki, akik a modernizáció-polgárosodás szociológiai kísérőjelenségeivel szemben a szélsőséges autochtonizmus talaján állnak. Ideologikus világlátásuk harmadikutas, de ezen irányzaton belül sem hordoz konstruktív alternatívát.

A vázoltak nyilvánvalóvá teszik: *Közép-Kelet-Európában a modernizáció-polgárosodás folyamatának torzulásait egész sor negatív jelenség kísérte.* A múlt iránti nosztalgiáitól áthatott, valamint az autochtonitást, a nemzeti specifikumot, az ortodoxiát, az autenticitást, a miszticizmust, a karizmatikus vezért, a frisseséget előtérbe helyező ideológiák még eszmei síkon sem tartalmaztak konstruktív alternatív választ a nyugati modell kihívására. *Alapállásuk a tagadás.* Viszont éppen *ideologikus valóságmeghatározásuk demagógiája*, ennek artikulálódása a szépirodalom, a történettudomány, a tömegtájékoztatás csatornáin, *közvéleményformáló erőt alkotott. Előzményévé vált a bolsevizmus és a fasizmus demagógiájának.* Így érthető, hogy totális világképük szinte zökkenőmentesen tudott alkalmazkodni a 20. század szélsőségeinek két fő vonulatához.[8]

A modernizáció-polgárosodás folyamatának közép-kelet-európai devianciája, a „harmadik út" keresése egy másik irányzatot is létrehozott, amely nem a vázolt negatívumok mellett sorakoztatta fel érvrendszerét, hanem nagyfokú szociális érzékenység alkotta premisszáját. Ide tartoznak a már említett *népiek*. Ez az irányzat azonban nem azonos a populista, fundamentalista eszmeiséggel. Jobb fogalom híján inkább *agráriánusoknak nevezhetjük* azt az irányzatot, amely a nyugati modell kihívására sajátos közép-kelet-európai modell teremtésére vállalkozott. A harmadikutas, agráriánus irányzatok a régió országaiban csupán árnyalatnyi különbségekben tértek el egymástól. Valamennyinek *közös vonása, hogy a marxizmus*, különösen a *Kautsky* és a *Berstein* képviselte irányzat *hatott rájuk ösztönzően*[9]. A kiindulópont – a régió agrárstruktúrájának szociológiai látlelete mellett – tehát egy externális elméleti rendszer, amely az agráriánus elméletalkotókat erősítette abban az elképzelésükben, hogy a modernizáció-polgárosodás nyugati modellje mellett létezik egy másik alternatíva is. Az agráriánusok lényegében – a marxizmus társadalmat leíró-elemző kategóriáira támaszkodva – *a marxizmus részleges revízióját hajtották végre*, pontosabban annak szociológiai felismeréseit adaptálták a régió országainak strukturális állapotainak megértéséhez. Mindezt behelyettesítéssel oldották meg. Az agráriánusoknál a struktúramódosító alternatíva hordozója nem a proletariátus, hanem *a parasztság*, mivel a régió társadalmaiban a parasztság az egyetlen pozitív termelő osztály. Az agrártársadalmakban a gyengén fejlett nagyipar miatt a proletariátus nem alkothat, már csak számbeli súlyánál fogva sem, társadalomformáló realitást. Azonban az agráriánus elméletek premisszáiból nem az következett, hogy a parasztot proletárrá kell tenni, noha a valóságban talán még rosszabb is volt a helyzete, hanem a parasztból polgárt, jómódú gazdát kívántak formálni egy egész sor gazdasági, politikai, kulturális intézkedés útján. Ezt a feladatot mint az államra háruló stratégiát fogalmazták meg.[10] A *paraszt-polgár* körüli elméleti invesztigációk különösen az orosz bolsevikok győzelmét követően erősödtek fel. Ha kezdetben szimpátiával figyelték is a bolsevik parasztpolitikát, később azonban teljességgel kiábrándultak a szövetkezetesítés bolsevik gyakorlatából. Az oroszországi események alakulása miatt 1917-et már nem tekintik a megkésett közép-kelet-európai agrárforradalmak kezdetének. *A folyamat kiindulópontjaként a 20-as években* a közép- és dél-kelet-európai országokban *hozott agrárreformokat értékelik*, amelyek megteremtették a parasztság politikai tényezővé válásának gazdasági előfeltételeit. A marxista irodalomban a múlt század második felétől az agrárkérdés és közép-kelet-európai értelmezése adott esetben utópiának tűnt. Ezek az illuzorikus, a paraszt-polgár kategória mellett érvelő elméletek azonban az első világháborút követően aktuálisnak tűntek. Ezt a benyomást külső példák is erősítették: a régió agráriánus elméletírói számára mindvégig *Dánia* a követésre, az imitációra érdemes *modell*. Bizonyos strukturális hasonlóságok – birtokos parasztság, paraszti polgárosodás, szövetkezeti

mozgalom – hangoztatása ellenére az agráriánusokat egy bizonyos *kettősség* is jellemzi. A termelésnek és az elosztásnak a mindennapi életre kiható szféráját tekintve antikapitalisták és antibolsevisták voltak, viszont egy autentikus demokrácia létrehozását illetően ragaszkodtak a nyugati polgári demokrácia institucionális és instrumentális vívmányaihoz.

Az agráriánusok kérdésfelvetése és válaszaik, mondhatni, *formációelméleti vitává terebélyesedtek.* A polémia azonban nemcsak a marxistákkal folyt, hanem a neomerkantilizmust valló nemzeti liberálisokkal, a konzervatívokkal és a parasztkérdést csupán kulturális kérdésként felfogó szélsőjobboldallal is. Kétségtelen, hogy az agráriánusok az agrárkérdésben az ortodox marxizmusnak a *Kautsky* képviselte koncentrációs elméletével szembehelyezkedő revizionistákhoz – *E. Berstein, E. David, Georg von Vollmar* – közelebb álltak. De az is tény, hogy nem voltak agrárszocialisták abban az értelemben, ahogyan a magyar *Achim L. András.*[11] Akárcsak a marxizmus revizionistái, az agráriánusok is vallották, hogy míg az indusztrializmus mechanikus, addig a mezőgazdaság organikus folyamat, a kisbirtok pedig intenzívebb művelési lehetőségeivel sokkal időszerűbb termelési keret, mint a nagybirtok. A harmadikutas agráriánusoknak a marxizmussal és a szociáldemokráciával való szembenállását mi sem bizonyítja meggyőzőbben, mint a román *Constantin Stere Népiség és szociáldemokrácia* című tanulmánya. A szociálforradalmárból és narodnyikból neokantiánussá átvedlett Stere, szemben például a magyar és a lengyel harmadikutasokkal, elméletileg alapozza meg az agrártársadalom strukturális adottságain alapuló modernizáció lehetséges alternatíváját.

Stere marxizmus-bírálata egy héber axiómából indul ki: *„Nem az ember van a szombatért, hanem a szombat van az emberért."*[12] Stere Kautskyval polemizálva megállapítja: a mezőgazdasági termelés nem követi az ipar fejlődésének törvényeit, természetes és szükségszerű módon nem vezet a birtok koncentrációjához és a termelés centralizációjához, sem a parasztság proletarizálódásához.[13] Az agráriánusok baloldal-bírálata abból ered, hogy Közép-Kelet- és Dél-Európában a szociáldemokrácia a liberálisok hibájába esik. De míg a liberálisok modellkövetése egy létező, működő nyugat-európai modell imitációja és szinkronizációja, addig a marxizmus modellje – legalábbis Stere jelenidejében – a jövő „szükségszerűsége"(?), vagyis az utópia birodalmában mozog. Tény viszont, hogy a marxizmusnak az ipari társadalom bázisára épülő transzformációs modellje Közép-Kelet-Európában megmozgatta azok fantáziáját, akik a nyugat-európai liberális modernizációs minták átvételét követő torzulások miatt új alternatívák után kutattak. Így érthető, hogy bár a marxizmus kordivatra is utaló térhódítását a régióban a kortársak ironikusan *„egzotikus palántának"* nevezték, a vele való diszkusszió napirenden tartja az agrártársadalmak sajátos szocializációs problémáit. A kérdés másik vetülete a társadalom struktúrájával és a társadalom evolúciójával kapcsolatos marxi problematika ideologikus tartalmából fakad, amely Közép-Kelet-Európában az utópikus valóságmeghatározásokra érzékeny értelmiséget

fogékonnyá teszi. Ez esetben azonban a mindennapi élet szférája, benne a parasztság meghatározó társadalomfenntartó szerepe előrevetítette e réteg társadalomformáló képességének lehetőségét is. Ebben a marxizmus – bizonyos értelemben – az agráriánus elméletíróknak útmutatásul szolgált, pontosabban behelyettesítésekre nyújtott módszert. C. Sterénél és a nyomdokain haladóknál, mint például a szintén román *V. Madgearu*nál, ez világosan kitűnik. C. Stere szerint azok a fejlődési problémák, amelyek a modern ipari társadalmat jellemzik, szükséges anyagi feltétel hiánya miatt elképzelhetetlenek az agrártársadalmak esetében. Az agrárországokban a szociáldemokrácia programja tehát képtelenség, az „abszurditás netovábbja"[14]. Mivel az agrárországokban a dolgozó rétegek elsöprő többségét a parasztság képezi, ez az egyetlen társadalmi réteg, amely egy politikai párt bázisát adhatná, ha annak programjába felvennék a politikai hatalom megszerzésének célkitűzését. Ilyen körülmények között az agrárországokban a parasztság szerepe nem volna passzivitásra kárhoztatva, mint az ipari országokban.[15] Tehát *a parasztság problémája az agrártársadalmakban össztársadalmi kérdés*, amelyet egyetlen demokratikus erő sem kerülhet meg, és ezekben az országokban az agrárkérdés egyben a paraszti életviszonyok transzformációjának kérdése is. Más szóval: *a társadalom modernizációja az agrárviszonyok és a parasztság életviszonyainak átalakításával áll korrelációban.*

Minthogy a kortársak előtt is az iparosítás jelentette a modernizáció alfáját és omegáját, nyilvánvaló volt, hogy az *indusztrializmus* kérdéskomplexumával a harmadikutas agráriánusoknak is szembe kellett nézniük. Már csak azért is, mert a haladás, a progresszió feltétlen híveinek számítottak, igaz, kiindulópontjuk más előjelű volt. C. Stere is felteszi a kérdést: „a nyugat-európai típusú iparosítás elkerülhetetlen-e, vagy egyáltalában lehetséges-e Romániában?"[16] A válasz marxista ihletésű. Eleve abból indul ki, hogy az eredeti felhalmozással és a felvevő piaccal, amelyek előfeltételeit képezték a nyugati típusú iparosításnak, az agrártársadalmak nem rendelkeznek. Tehát ez nem járható út. Gondolatmenete mintegy előlegezi *Wallerstein* centrum–periféria elméletét. „Hogyha a nagyipar – mint fentebb bizonyítottuk – nem fejlődhet külső piacok nélkül, ez arra a tényre utal, hogy vannak ipari államok, és vannak agrárállamok, vagyis az egyik létezésének elengedhetetlen és szükségszerű feltétele a másiknak a létezése is. Más szóval a nagyipar maga emel gátakat az elmaradott országok ipari fejlődésének, és lehetővé teszi a földgömb megoszlását nagyipari országokra és olyan országok sorára, ahol csak a mezőgazdaság virágozhat, s itt a legtöbb, ami egy egészséges gazdaságpolitikával elérhető, a különféle kisipar (amely nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különbözik a nagyipartól)"[17]. Mindebből az következik Stere számára, hogy például Románia fejlődése fatális módon más jellegű, mint a Nyugaté. Ebben nemcsak Kautsky erősíti meg, aki szerint az agrárfejlődés más normák szerint megy végbe, mint az ipari, hanem Marx is, aki szerint primitív termelési feltételek között lévő országok nem

az iparosítás útján juthatnak el a magasabbrendű társadalmi formákig.[18] Csakhogy Stere ebből a marxi formációelméleti szubsztilitásból nem a kommunizmus alternatívájára következtet, hanem egy olyan *agrártársadalomra, amely különbözik mind a liberális polgári, mind a marxista gazdasági modellektől.* A gazdasági modell két típusát Stere mintegy leválasztja a társadalmi struktúráról. Olyan alakzatként kezeli, mintha nem volna korrelációban a szocializációs folyamat többi elemével. Mindez azért történik, hogy evidensebbé tegye az agrár-paraszti gazdaság- és társadalom-modell meghatározott szocializációjának és evolúciójának irányát.

Gazdasági vonalon tehát *a haladás útja a sajátos paraszti jelleg mindenkori megőrzése* a nemzetgazdaság egészének paraszti alapokra helyezése által.[19] Vagyis egy életerős paraszti réteget kell létrehozni, amely tulajdonosa a megművelt földnek. Ugyanakkor egy szövetkezeti társulási rendszer megszervezésével lehetővé kell tenni a birtokos parasztoknak, hogy élvezhessék a technikai vívmányok előnyeit. Itt nyilvánvaló a századfordulói két nyugat-európai, a francia és a dán modellnek valamiféle ötvözéséből kialakítkandó agrártársadalom víziója. Végül is Stere a havasalföldi és moldvai realitások szempontjából megfelelőbbnek tartotta *az erdélyi Szelistye községet és annak szervezetét, melyet formaadónak és követésre méltónak tár kortársai elé.* Persze a példa problematikus, mivel – a földrajzi közelség és az etnikai azonosság ellenére – Szelistye az Osztrák-Magyar Monarchia jobb feltételei között teljesen más strukturális hagyományokon fejlődhetett, mint a balkáni agrárvilág. Sok kortársával ellentétben Stere széles látókörű, mégis naivnak tekinthető az a törekvése, hogy egy olyan kompromisszumot hozzon létre a liberalizmus és a szociáldemokrácia eszemeiségéből, amely lehetővé tenné egy rurális demokrácián felépített birtokos-paraszti társadalom létrehozását. Ez főleg *az iparosítás mikéntjére* nyújtott válaszából derül ki.

Az iparosítás romániai alternatíváját a parasztgazdasági struktúra messzemenő figyelembevételével három különböző aspektusból közelíti meg. *Az első a paraszti munkaerő* szezonális lekötésének felszámolását vizsgálja. Stere szerint egy olyan iparszervezési típust kell találni, amely a nyári hónapokban nem vonja el a paraszti munkaerőt a mezőkről, ugyanakkor a téli hónapokban ipari termelő foglalkozást biztosít számára[20]. Egy ilyen iparszerkezet és foglalkozási struktúra nemcsak hogy ellentéte a nyugatinak, hanem a régió színvonala alatt is van. Stere felfogásában a paraszti háziipar földművelést kiegészítő, autarkiára berendezkedő, tradicionális kötöttségű. Az archaikus iparkép kialakításának szándéka nyilvánvaló. Ezzel a nyugati indusztrializmus negatív mellékhatásait kívánja semlegesíteni. Logikailag ebből a premisszából az következik, hogy a társadalom egészének foglalkozási struktúráját nemcsak agrárcentrikusan fogja fel, hanem magát az agrárkérdést is csupán mint parasztkérdést exponálja.

Paradox módon, miközben evolucionista progresszív utat vázol fel, az egész társadalmi struktúra statikussága, a tradicionális formák megőrzése, visszaállítása kap hangsúlyt. Így a politikai-társadalmi alakzatot kifejező rurális demokrácia terve végül is egy *valamiféle faluközösségi formához való visszatérést jelent.* Mert a zárt, autarck faluközösség – legalábbis elméletileg – immunis a munkaerő szabad mozgásával, egészében pedig a piaci mechanizmussal szemben. Stere oroszországi narodnyik múltja bukkan itt elő: a gazdasági antikapitalizmus. A korszak sok más tudósértelmiségéhez hasonlóan Stere sem lelkesedett a nyugati modell gazdasági, szociális mellékhatásainak negatívumaiért. Az ipar mint háziipar, az iparosság mint az alapvető foglalkozást, a földművelést kiegészítő tevékenység képletével a paraszti munkaerő városi proletárrá válását kívánta megelőzni. Ugyanis a „nemzeti nagyipar" létrehozására tett grandomán törekvések szerinte eleve nem számoltak azzal, hogy a nem szezoniális foglalkozást biztosító nyugati iparral nem tudják felvenni a versenyt. *Olyan iparra* van tehát szükség, *amelynek magját a paraszti háziipar képezi*, és amely nincs kitéve a nemzetközi piaci konjunktúrának. A protekcionizmus itt indokolt volna, mivel a parasztgazdaságból természetszerűleg előbb-utóbb kifejlődő ipar az *agráripar* alapjait vethetné meg, mely egyrészt a földművelést szükséges eszközökkel látná el, másrészt a mezőgazdasági termékek feldolgozását biztosítaná. „Úgy, mint Dániában", mely a nemzetközi piacon sikerrel vette fel a versenyt a francia agrártermékekkel.[21] Mindennek az előfeltétele – romániai viszonylatban is – a *szövetkezetesítés*, amely a legkisebb parasztgazdaságba is közvetíteni tudja a technikai haladás vívmányait.[22] A vidéki szövetkezeteket állami támogatással kell létrehozni, vagyis a nyersanyagok, üzemanyagok, gépi eszközök beszerzését és a mezőgazdasági termékek értékesítését megoldani. A szövetkezetesítés jogi kereteinek megalkotása, a jogi garanciák lehetővé tennék, hogy ezen az alapon szervezzék meg az egész nemzetgazdaságot. A szövetkezetesítés aztán hosszú távon a régi paraszti háziipar újjászületését is maga után vonná, főleg a háziipari ágazatokban (például szövés, fazekasság, bőrmegmunkálás).[23] Nyilvánvaló – állapítja meg Stere –, hogy az ilyen irányú iparfejlődés az ideális parasztgazdaságról, a társadalmi és gazdasági haladásról alkotott felfogást fejezi ki, vagyis ugyanannak a gazdasági fejlődésnek egy másik oldalát.[24]

Az ipar kérdésének másik aspektusát *a városi munkásság* szempontjából vizsgálja, noha az – mint megjegyzi – „teljesen jelentéktelen a parasztsághoz képest."[25] A román városi munkásságot túlnyomó többségében a kézművesek és nem a nyugati értelemben vett „proletárok" alkotják. Proletárrá válásukat megelőzendő a romániai gazdasági fejlődés feltételei között racionális védőrendszert kell számukra kidolgozni. Ez *a városi szövetkezeti rendszer*, amely analóg a vidéki agrárszövetkezetekkel.[26] A városi kézműiparnak szövetkezeti keretekbe való szervezése így nem kerül ellentmondásba a paraszti gazdaság fejlődésével, ellenkezőleg, harmonikusan kiegészíti azt. Ugyanis a város természetes székhelye

mindazon iparágazatoknak, amelyek a parasztgazdaság számára nem hozzáférhetőek. Stere a nyugati kapitalista nagyipar konkurenciáját kivédeni képtelen *román nemzeti nagyipar helyett egy kisüzemi hálózatra* tesz javaslatot, amely korlátozott munkaerőigényű, csupán a földművelésre nem alkalmas zónák munkaerejét szívná fel, illetve a nemzeti piac keretei adta lehetőségeket aknázná ki. Ugyanakkor ezáltal a városokon kialakulhatna egy értékes társadalmi réteg, a *nemzeti kispolgárság*, amely nem mesterséges, nem az állami költségvetés terhére van, hanem képes saját lábán megállni.[27] Súlyánál fogva azonban ez a fajta kisüzem nem fog domináns gazdasági tényezővé válni, csupán *a mezőgazdaság járulékos iparának szerepét tölti be.*

A harmadik szempont, melyet Stere megvizsgál, *a nagyiparban rejlő lehetőség*. Elismeri, hogy vannak termelési ágazatok, amelyek a dolgok természetéből fakadóan a nagyipari formát igénylik.[28] A kőolajipart hozza fel példának, amelyet magánkézbe adtak, és az eredmény katasztrofális.[29] Stere ebből arra következtet, hogy a nyugati mintájú nagyipart, abban a néhány ágazatban, ahol mód van rá, a román hagyományokhoz híven *monopolizálnia kell az államnak*. Más szóval az állami szektorba kell utalni. Államosítani kell a nagyipart, mert ez régen is gyakorlat volt, de úgy, hogy gazdaságos legyen, és ne a paraszttól elvont állami költségvetésből kelljen fenntartani.

Stere társadalom- és gazdaságfejlesztési modelljének fentebb vázolt hármas tagoltságú, egymást kiegészítő szerkezete – a vidéki és városi felvásárló és értékesítő szövetkezetek hálózata, amely összefogja a magánföldtulajdonos parasztságot és a kézműipari műhely tulajdonosait, valamint az államosított nagyipar – *az autonóm társadalmi körök szolidáris működésének előfeltétele*, ez teszi lehetővé egy *rurális demokrácia* kiteljesedését, egy autentikus parlamentáris jogállam létrehozását. A szociológiai és történelmi előfeltevéseken alapuló érvelésben a *hangsúly* mindvégig *a parasztságon* van. Stere behelyettesítésében a parasztságnak politikailag is ugyanaz a hivatása az agrártársadalmakban, mint a proletariátusnak az ipari társadalmakban. A társadalom transzformációja és progressziója azonban nem a marxista radikalizmus szellemében válik valóra, hanem az organikusság és a fokozatosság elvének érvényesítésével. A cél nem a paraszt proletárrá változtatása, hanem városi kispolgári szintre emelése, vagyis Stere egy kispolgári társadalmat képzel el, amelyben a dinamikus erőt potenciálisan a parasztság képezi. A szövetkezesítésben sem csupán gazdaságszervezői funkciókat lát, hanem komplexebben, a politikai, kulturális és szociális problémák megoldásának módját is. A Stere képviselte harmadikutas elméleti alapvetés hatással volt a román nemzeti liberálisok reformtörekvéseire és gyakorlatára.

Régiószerte, szinte minden országban, a 20-as és 30-as években újult erővel támad fel *a követendő út* kérdése. Érthető, hiszen a régió országainak többségében *radikális földreformokat hajtanak végre*, így az agrárianusok először jutottak abba a helyzetbe, hogy az általuk sürgetett, a

paraszt teljes felszabadítását célzó programok megvalósultak.[30] Az első világháborút megelőzően a régió országainak agrárviszonyaiban kettősség uralkodott: miközben érvényesült a föld magántulajdonának rendszere, érvényben volt, vagy újra életbe léptették a paraszti munkaerő feudális kötöttségeit. Ezt újjobbágyságnak nevezték – a román *C. D. Gherea* terminológiájával.[31] A háborút követően ezt a rendszert a nagybirtokkal együtt több országban is felszámolták. Így a túlsúlyos agrárstruktúra továbbélése folytán is megteremtődtek a paraszti társadalom alternatíváinak előfeltételei. A polgári szabadságok és a demokratikus jogi keretek hellyel-közzel lehetővé tették, hogy *politikai parasztmozgalmak és pártok alakuljanak*. A harmadikutasok most mindezeket a lehetőségeket szem előtt tartva esetenként *parasztállam* létrehozását célzó stratégiákat tűztek maguk elé. Ennek a stratégiának egyik legjelentősebb elméleti képviselője *V. Madgearu*, román gazdaságszociológus.

A fél évszázadot is meghaladó felzárkózási törekvések román viszonylatban sem tudták felszámolni az *„alap nélküli forma"*, a konzervatívok által megfogalmazott axióma jelezte állapotokat. A legkülönbözőbb ideologikus valóságmeghatározások, sőt a tudományos szakdiszciplínák is érveket szolgáltattak a nyugati modell érvénytelensége, alkalmazhatatlansága tekintetében. Például a román paraszt a pszichológiája folytán sem alkalmas a nyugati életvitelre és életformára[32]; az irodalomban az avantgárd esztétikai irányzatok is a rurális világ magasabbrendű spiritualizmusát magasztalták.[33] A szociológiában, a szociográfiában a falukutatás – a modern interdiszciplináris módszerek alkalmazása ellenére – nem csupán tényfeltárást szolgált, hanem a társadalomban az agrárszférától való meghatározottságokat erősítette.[34] V. Madgearu a Stere által kitaposott ösvényen indul el, a marxizmus, főleg a német szociáldemokrácia teoretikusaival vitázva, tehát baloldali inspirációkkal hoz újabb érveket a harmadikutas elmélet megalapozásához. Román talajon a harmadikutas elméletnek egy neoliberális, neomerkantilista fogantatású elméleti kihívásra is választ kellett adnia.[35]

A kérdésnek, minden harmadikutassága ellenére, *fejlődéselméleti vetülete* is van. Nem szabad erről megfeledkeznünk, amikor a paraszttársadalom, a parasztállam modelljét vizsgáljuk. Premisszája: a jobbágyfelszabadítást követően a mezőgazdaság átalakulásának összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy a Marx által az „Anglia tipikus példája" szerint felállított törvény a világ más részében sehol sem volt alkalmazható.[36] Az európai kontinens nyugati felében *a francia forradalmat követően* kisebb-nagyobb időbeli eltolódásokkal valósult meg a parasztság feudális kötöttségek alóli felszabadítása, aminek eredményeképpen *Nyugat-Európában az ipari forradalom mellett a mezőgazdasági forradalom is lejátszódott. Kelet-Európában viszont az első világháborúig a mezőgazdaságban kettős rendszer volt érvényben: a földmagántulajdon rendszere és a munka feudális kötöttsége.* Ennek a kettősségnek *vetettek véget* a háborút követő *földreformok*, amelyek Kelet-Európában forradalmi jellegűek voltak, vagyis a megkésett agrár-

forradalom csak most teljesedett ki. Madgearu szerint a térség agrárforradalmai az oroszországi eseményekkel vannak összefüggésben, melynek hatására a földbirtokviszonyok demokratizálása teljesebb következményekkel járt, mint Nyugat-Európában, a francia forradalmat követően.[37] Úgy látja, hogy az orosz forradalom egyetlen eredménye „a mezőgazdaság parasztosítása volt".[38] A földreformok kettős célt követtek. Egyrészt a meglévő paraszti földbirtokokat oly módon konszolidálták, hogy területét addig a minimumig növelték, amíg a parasztcsalád számára lehetővé válik a racionális gazdaság létrehozása, másrészt belső gyarmatosítással újabb parasztgazdaságokat hoztak létre. Ez utóbbira Romániában a csatolt területek és a nagybirtok kisajátításával nyílt lehetőség. Kétségtelen, hogy a bolsevik forradalom esetenként nyomósabb érv volt a földreformok kikényszerítésében, mint a pártok és az uralmon lévők altruizmusa. Annyi bizonyos, hogy a félfeudális, ázsiai jellegű kötöttségek felszámolásával strukturális mutáció történt, új agrárstruktúra jött létre, amelynek bázisát jelentős mértékben a családi munkára épülő parasztgazdaság képezte. Nyilvánvaló, hogy a földreform magával vonta *a földtulajdonjog* reformját is. Azonban – legalábbis az agráriánus íróknál – a földtulajdon abszolút és kizárólagos joga tekintetében voltak fenntartások, észrevették ugyanis, hogy a nyugati modell alkalmazása a birtokviszonyokban a szolgaság és kizsákmányolás újabb eszköze lehet. Ezért a magántulajdont garantáló reformot a liberális individualista joggyakorlattal ellentétben, úgy akarták végrehajtani, hogy kifejezésre jussanak benne *a földtulajdonnak társadalmi funkciói*.[39] A német szociáldemokrata agrárteoretikusok nyomán bekerült az agráriánus harmadikutas gondolkodók reformtervezeteibe az a megkötés, hogy a magántulajdon már nem egy olyan intézmény, amelyből csak előnyök származnak, hanem ezek az előnyök a társadalom iránti kötelezettségekkel is járnak.[40] Romániában például – ha nem valósult is meg idális formájában ez az elgondolás – a földreform hasonló tendenciákból fakadt. Vagyis a földtulajdont a művelés, a családi munkaerő feltételezte. *Létrejött*, ha nagy vonalakban is, *a családhoz kötött földtulajdonlás*. Ezzel mintegy realizálódni látszott a harmadikutasok strukturális modelljében foglalt ideál alapvető követelménye: *létrejött és túlsúlyos szerepet játszott a paraszti kis- és középbirtok*.

Madgearu paraszttársadalom-modellje tehát, a megváltozott körülmények között, már *nem annyira a gazdasági antikapitalizmusra koncentrál*, mint Stere, *hanem* annak meghatározára, hogy *mi a szerepe a parasztságnak a kapitalista korszakban*. Abból indul ki, hogy az agrárszféra fejlődésének tanulmányozása nem mutat semmi olyan tendenciát, amely a földbirtok természetes úton történő koncentrálódására és a munkaeszköztől való elválasztására utalna. Ahelyett, hogy a kapitalista termelési módnak megfelelően a földbirtokforma egésze vidéki birtokká alakulna, egy fordított folyamat játszódik le: *a földtulajdon átalakulása* a szolgaság és a kizsákmányolás eszközéből *munkaeszközzé*.[41] Mindez ellentétes Marxnak, Kautskynak és a többi neomarxistának a társadalmi

osztályokról vallott trilógiájával, és főleg azzal a tézissel, hogy a kapitalista korszakban a parasztság átmeneti osztály. Már csak azért sem igaz ez, mert a parasztság társadalmi funkciói a társadalmi munkafolyamatban nem szűnnek meg, éppen ellenkezőleg, megerősödnek. Mindenütt az tapasztalható – állapítja meg Madgearu –, hogy számbelileg is nő a független *parasztbirtokosok* száma, akik *„nem kizsákmányoltak, de nem is kizsákmányolók."*[42] A parasztságon belül is *rétegezettség* figyelhető meg, amit Madgearu három kategóriában rögzít: *kis-, közép- és zsíros paraszt. A köztük fennálló különbségeket – szerinte – a birtokolt földterület nagysága, valamint a termelési folyamatban elfoglalt helyük jelezi. E három paraszti réteg egységét az érdekazonosság szolidaritása biztosítja. A földnélküli mezőgazdasági munkást* is ebbe a kategóriába sorolja, mivel életkörülményei, lehetőségei, reményei azonosak a birtokos parasztokéval. Láthatóan Madgearu a marxista osztályelmélet kritériumai alapján építi fel a parasztság osztály-meghatározását. Ebből következik, hogy a parasztok – éppúgy, mint a proletárok – osztályöntudattal és a politikai cselekvés képességével is rendelkeznek.[43] Problémát az *osztályharc* jelenti számára, pontosabban a parasztságnak az osztályharcban való szerepe, amellyel a marxizmus nem számolt.[44] Ezt igen leleményesen oldja fel. Szerinte a prasztságban antikapitalista diszpozíciók éltek mindaddig, amíg a kereskedelmi tőke, az uzsora, az árverés és a tőzsde, valamint a jobbágyrendszer az egész a 19. században könyörtelenül elnyomta. A szövetkezeti hitelrendszer kiépülése azonban elűzte a faluból az uzsorást, a felvásárló és értékesítő szövetkezetek térhódításával csökkentek a parasztság kizsákmányolásának lehetőségei. Ugyanakkor a politikai demokrácia, a polgári szabadságjogok érvényesülése lehetővé tette az osztálytörekvések megnyilvánulását. Ez politikai pártok létrejöttében konkretizálódik. Tehát a parasztság olyan helyzetben van, hogy céljait a parlamentáris demokrácia keretei között, politikai pártja révén érvényesíteni tudja, vagyis a marxista osztályelmélet rá objektíve sem vonatkozik.[45]

Madgearu másik problémája, hogy Kelet-Európában, ahol a birtokos parasztság – amely a társadalom domináns rétegeként gazdaságilag meghatározó tényező – mennyire tud *alkalmazkodni a teljesítménycentrikus piachoz*. Elemzését, a cári Oroszország közgazdászainak és statisztikusainak, főleg *Alekszandr Csajanovnak* az eredményeire és elméleteire alapozza. Csajanov a 20-as évek elején Berlinben megjelent művében a családi munkaerőre támaszkodó parasztgazdaságot összehasonlítja a kapitalista mezőgazdasági üzemmel.[46] Olyan megállapításokat tesz, amelyek nem illeszkednek a klasszikus gazdaságtan kereteibe. A parasztgazdaság belső szervezetét elemezve megállapítja, hogy alapvetően különbözik a kapitalista üzemétől, amely bérmunkásokat alkalmaz, profitot realizál és sajátos gazdasági pszichológiát alakít ki. *A parasztcsalád sajátos munkaapparátust alkot*, s ez kihat gazdasági tevékenységére: *nem vesz igénybe bérmunkát, nem profitorientált*, hanem saját szükségleteinek fedezésére törekszik. Azonban nem a parasztcsalád mérete, hanem *az általa végzett*

gazdasági tevékenység kiterjedtsége határozza meg magának a családnak a nagyságát. E kettős, egymásba fonódó differenciáltság – a gazdasági és a demográfiai – kétségtelenül reális tényező a parasztgazdaság működési mechanizmusában. Nyilvánvaló, hogy a valamiféle természetes egyensúly megtartását gátló korlátok mindig is jelen vannak. A teljesítményre orientáltságnak határt szabnak a szükségletek. De mint egyetlen emberi és csoportszükséglet, a parasztcsalád szükségletei sem korlátozhatók csak belső forrásokra. Vannak kívülről eredő javak, melyek szintén szükségleteket elégítenek ki. Ezért a parasztcsaládnak valamiféle többletet kell realizálnia, hogy ezt a szükségletet kielégítse, nem is beszélve a földesúrnak és az államnak járó adókról, melyek szintén termelésre serkentenek. Igaz, ez a többlet nem profit, viszont az agráriánusok szerint a parasztcsalád gazdaságában a profit más, mint a kapitalista vállalkozásban, mivel az áruforgalom is más irányt követ. A parasztgazdaságban a profit más célokat szolgál, és más formában jelenik meg, mint a kapitalista üzemben.[47] Ebből következik, hogy a kapitalizmusnak egészen sajátos szerep jut a parasztgazdaságban. *Itt a profit egyetlen forrása a munka terméke.*

Madgearu következő problémája: *nemzetgazdasági kategória-e a parasztgazdaság.* Szerinte igen, mert a parasztgazdaságokat egy olyan komplex reciprocitáson alapuló viszonyrendszer kapcsolja egymáshoz, amely egy specifikus társadalom-szövetet képez, így a parasztgazdaságok egésze valamelyest nemzetgazdasági egységet alkot.[48] Mivel a parasztgazdaság nem zárkózhat el a piaci áruviszonyoktól, jól érzékeli a nemzetgazdasági kultúrák haladását a világban, termékeinek révén pedig kitapintja a világgazdaság pulzusát.[49] Ennek ellenére megállapítható, hogy a kapitalizmus mint világrendszer a termelés kapitalista szervezetével nem hatol be a parasztgazdaságok nagy többségébe, hanem kereskedelmi apparátusával fosztja meg őket a profittól, és rendeli alá termelésüket a kapitalista piac parancsainak. Más szóval: az értéktöbbletet kereskedelmi nyereség formájában vonja el. A parasztgazdaság a világgazdasági rendszerrel is csak a kereskedelem révén áll kapcsolatban. Anélkül, hogy tovább részleteznénk Madgearu fejtegetéseit, amelyek jórészt *Kozinszkij, Tselinzev, Pernusin, Makarov* eredményeit hasznosítják a földjáradék, az árviszonyok, a tőkekamat, a munkaintenzitás tekintetében[50], annyit leszögezhetünk, hogy mindezek arra szolgálnak számára, hogy igazolja annak a korábbi megállapításának a létjogosultságát, mely szerint a parasztcsaládok gazdaságának totalitása nemzetgazdasági kategória.

Témánk szempontjából lényeges, hogy Madgearu magáévá teszi és rendszerezi a többiek eredményeit, nagyobb tudományos apparátussal érvel, mint bármely korábbi és kortárs harmadikutas, éspedig annak bizonyítása érdekében, hogy *Közép-Kelet-Európa agrártársadalmainak struktúrájában nem alkalmazható a nyugati ipari társadalmak modellje.* A gazdaság, a társadalom, a politika, a kultúra másmilyensége, a Nyugatétól való eltérő volta sem a klasszikus liberalizmus, sem a marxizmus

elméletével nem írható le. Ebből következően ezek társadalom-modellje sem lehet követésre alkalmas. A Nyugattal szembeni differentia specificumát e társadalmak agrárstruktúrája nyújtja, amely a megkésett agrárforradalmakat követően és ezek eredményeképpen meghaladta a tradicionális agrárstruktúrát, új viszonyokat teremtett a mindennapi élet szférájában. Tehát a régió haladás-, fejlődés-modelljének ezekből a realitásokból kell kiindulnia. Noha e rendszer nem izolált, hanem maga is egy gazdasági világrendszer része, a világrendszer kihívásától megszabott haladásra nyújtott válasza nem lehet más, mint a parasztosított mezőgazdaság nemzeti össztermelésének fokozása. Ez azonban hitel, szövetkezet és iskola nélkül elképzelhetetlen. Hiányuk esetén még nemzeti ipar sem létezhet. Madgearu harmadikutas elmélete, amelyet gazdasági elmélettel is megalapozott, nyíltan követett politikai célokat is: a *parasztállam* létrehozásának fontosságát hirdette.

A harmadikutas alternatíva tehát nemcsak kapitalizmusba, hanem a polgári demokrácia intézményeibe is beágyazódott, de úgy, hogy az elsőhegedűs szerepét a parasztság töltse be. Az ún. megkésett agrárforradalmat követően bizonyos értelemben, főleg politikai és ideológiai okokból, román viszonylatban is stagnálás áll be, az átmenetiség, ha viszonylagosan is, de permanenssé válik, ami a törékeny kelet-európai civilizációknak a humán szférában elért modernizációs vívmányait is megkérdőjelezi. Maga Madgearu is a Vasgárda áldozata lesz... Ilyen körülmények közepette *a harmadikutas agráriánus alternatíva*, noha a román parasztpárt 1928-ban hatalomra kerül, *nem realizálódik, a parasztállam víziója utópia maradt.* Tény viszont, hogy a harmadikutasok elméleti munkássága szélesebb síkon is tudatosította a modernizáció-polgárosodás befejezetlenségét, egyfajta stratégiát is felmutatott, melyet a későbbiekben esetenként, igaz, módosított formában, felhasználtak a társadalmi gyakorlatban. Noha kortárs és korábbi mintákra, elméletekre alapozták érvrendszerüket, *szociológiai konkrétumból indultak ki*, esetenként sikerült is jobb belátásra bírniuk a nem-szelektív modellkövetőket, valamint felkelteni a múltban tévelygő nacionalisták lelkesedését is. Madgearu agrártársadalom-modellje nem kapitalista, de nem is bolsevik, sokféle eszmei hatást egyesít magában, *tengelyében* azonban – akárcsak Sterénél – *a szövetkezet* áll. A szövetkezeti rendszer felügyelete alá vonja a kereskedelem és a hitel összes szálait, kapcsolatot teremt az áruk és a tőkék világpiacával, megmenti a falu családi gazdaságait a pauperizálódástól, megszervezi a termelést racionális alapokon, és maximálisan biztosítja a nemzeti termelőerők fejlődését. De mindez nem jelenti a kapitalista vállalkozási formák kizárását a társadalmi-gazdasági élet más területeiről, hanem csupán korlátozni kívánta tevékenységi körüket a paraszti érdekviszonyoknak megfelelően.[51] Tehát a racionális-tudományos invesztigációkból kikerekedő *harmadikutas-modell megalkotóinak elméleteit joggal sorolhatjuk a fejlődéselméletek közé is.* Mert képviselőik végül is a haladás, a fejlődés stratégiáinak kidolgozására vállalkoztak. Hogy nem

járt el felettük az idő, azt Közép-Kelet-Európa-szerte a remodernizációk napirendre tűzése igazolja, s az a tény, hogy ilyen vagy olyan formában a zsurnalisztikában, a szakirodalomban ma is fellelhetjük őket. De a nagy kérdés továbbra is fennáll: milyen úton haladjunk?

Jegyzetek

[1] *Ivan Szelényi: Ideje o „trećem putu" u Mađarskoj. In Naše Teme, Zagreb, 1989., 33/10., 2552–2566. o. A Szelényi-tanulmány a lengyel, román, szerb-horvát modernizációs elméleteket bemutató különszámban szerepel, melyet a zágrábi Naše Teme szerkesztősége kezdeményezett. Szelényi a magyar harmadikutasokat három csoportba sorolva tárja fel, miben nyilvánul meg a (1.) centristák, a populisták (2.) s az (3.) e század 80-as éveinek elméletírói vonatkozásában a harmadikutasság. A centrista Széchenyi Istvánt, A Kelet népe címmel 1841-ben megjelent könyv szerzőjét a „harmadik út" első megfogalmazójának ítéli meg. Megállapítását arra alapozza, hogy Széchenyi elgondolásában a polgárosodást a nemesség vezeti, ezáltal a nemzeti korlátok felszámolhatók, és a magyarok ázsiai eredete előnnyé válik. Széchenyinek ebben az elképzelésében azonban nincs semmi, ami a harmadikutas alternatívára utalna. Ugyanez a helyzet Kemény Zsigmond vonatkozásában is, akinek a Forradalom után, Még egyszer a forradalom után című munkáira hivatkozik a szerző, de legfeljebb az tűnik ki belőlük, hogy Kemény az arisztokrácia feladatként jelöli meg annak a széles értelemben vett középosztálynak a létrehozását, amely képes a társadalom irányításra, ez pedig szintén nem olyan elképzelés, amely „meta-nemzeti kategóriaként" a harmadikutasságot jelentené (lásd: Szelényi, i.m. 2554 o.). Egyszerűen arról van szó, hogy az arisztokrácia elméletírói (Eötvös József is) a konkrét magyar társadalmi állapotok alapján, mivel a nemességen kívül más vezető elit nem létezett, a polgárosodás kibontakozását – mint máshol is Közép-Kelet-Európában – felülről kezdeményezett folyamatként fogták fel. Ez a térség más elméletíróinál sem jelentette a harmadik út alternatíváját, már csak azért sem, mert számukra a demonstrációs effektust a nyugati minta szolgáltatta. Abban, hogy a magyar polgárosodás csak részlegesen sikerült, a belső tradicionális kötöttségek mellett a birodalmi, tehát a nem-nemzeti politikai keret viszonyai is közrejátszottak. A sikertelenségért tehát nem kizárólag a centralisták okolhatók, hanem magának a társadalomnak a „természete" is. Meglátásunk szerint az a legfőbb probléma, hogy a modernizáció-polgárosodás együttesét különválasztják, és csak a polgárosodás szociológiai aspektusára helyezik a hangsúlyt, noha a kettő egymást feltételezi. Szelényivel ellentétben például A. Gerschenkron A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból (Budapest, 1984.) című igen jó tanulmányában pedig csak a modrnizációra, vagyis az iparosításra összpontosít, a gazdasági aspektusokra, így a polgárosodás problematikája teljesen elsikkad.*

[2] *Ami a populizmust illeti, a Szelényi által alkalmazott besorolás, véleményünk szerint, túlzottan aktualizáló. A magyar népi írók és szociográfusok munkáiban – gondolunk itt Németh László 1943-ban elhangzott előadására a szárszói konferencián, Kovács Imre beszédére (Ifjúsági parlament a Balaton partján. Híd, 1943/1.), de ide sorolhatjuk a konzervatív Szekfű Gyula történész Valahol utat tévesztettünk (1943) című tanulmányát is –, amelyekben a polgárosodás alternatívái körül folyik a vita, és amelyekben*

az értelmiség szerepe hangsúlyozódik ki, a „harmadik oldal" (Németh László) fogalma nem azonosítható a populizmus fogalmával. A parasztpolgárosodás gondolata sem erre utal. A népiek kétségkívül harmadikutasok voltak, sőt rájuk nézve találóbb a „harmadikutas demokrata" megjelölés (lásd: Gyurácz Ferenc: A populizmus értelmezéseiről. In Hitel, 1992/1., 33.o.). Ha viszont a Margaret Canovan (Two Strategies for the Study of Populism–Offprint from Political Studies. Volum. XXX. Number. 4. December 1982. Oxford, 544–550.o.) populizmus-tipológiájából kibontakozó tartalmakra is figyelünk, akkor nyilvánvaló a paletta sokszínűsége. Eszerint létezik egy agráriánus populizmus: pl. 1. farmer-radikalizmus (a 19. század végi amerikai populizmus vagy az e század 30-as éveinek nyugat-kanadai farmermozgalmai), 2. intellektuális agrárszocializmus (az orosz narodnyikok), 3. parasztmozgalmak (a két világháború közötti kelet-európai parasztpártok), továbbá politikai populizmus: pl. 1. populista diktatúra (J. Peron, Huey Long), 2. populista demokrácia (referendum és participáció, Svájc), 3. reakciós populizmus (G. Wallace, Enoch Powell), 4. politikai populizmus (nem ideologikus, a népre hivatkozik: pl. de Gaulle, J. Carter). Vagyis nincs egységes nézet a populizmus fogalmát és jelentéstartalmát illetően, ezzel szemben fennáll a fogalom használatának sokfélesége. Populizmusnak lehet nevezni bármit, ami a népet magasztalja, a kisember pátoszát hangsúlyozza. Magyar viszonylatban, főleg a hétköznapi zsurnalisztika, a népieket is e fogalom körébe vonja, negatív értelemben, noha a populizmus terminust pozitív előjellel a népi mozgalom nyugati emigránsai használták irányzatuk megnevezésére (lásd: Gyurácz F., i.m. 40–41.o.).

[3] *De volt folytatása is, és ebben kétségtelenül igaza van Szelényinek, mert pl. Erdei Ferenc és Bibó István munkáiban is vannak harmadikutas vonások, s az általuk felvázolt alternatíváknak és stratégiáknak volt folytatása századunk 70-es éls 80-as éveiben, amikor a létező szocializmus feltételei között megindult egy polgárosodási folyamat. Ezt a folyamatot nevezi Szelényi „szocialista polgárosodásnak" (lásd: Szelényi Iván: Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest, 1992.).*

[4] *Abban a tényben, hogy a modern nacionalizmus olyan patriotizmus, amely kohézióra és kulturális hegemóniára törekszik, pozitív vonás is rejlik (lásd: E. Gellner: Nations and Nationalism. Ithaca and London, 1983., 138.o.). Csakhogy van egy illuzorikus valóságmeghatározás is, amely a múltba menekül vagy abból táplálkozik. Pl. Lengyelország fogalma hagyományosan a kereszténységre épül: Lengyelország a kereszténység pajzsa; Lengyelország a Nyugat szerves része, vagy pedig a szarmatizmus országa – a lengyel-litván unió –, annak a multietnikai nemességnek az ideálja, amely magasabbrendűnek tartja a nemesi köztársaságot, mint a nyugati monarchiát (lásd: Andrzej Walicki: Razvoj i modernizacija u polijeljenoj Polskoj. Naše Teme, Zagreb, 1989. 33/10.). A. Mickiewicz már a Nyugat alkonyáról beszél, szerinte a zsidóknak, a szlávoknak és a franciáknak messianisztikus küldetésük van. Barbár frisseségre, Napóleon-típusú karizmatikus szellemre van szükség, mivel a Nyugat elvesztette vitalitását, a nagy törvényhozók helyét felváltották a jogászok, a spirituális erőt a parlamenti viták helyettesítik, a bürokratizált egyház megszakította kapcsolatát az egyénekkel (lásd: A. Walicki, i.m. 2525–2526.o.). A 19. század második felében az agrárkonzervatívok Lengyelországban is az organikus lengyelkeresztény cselekvést, a nemesség hagyományos értékeit, a Jelenski képviselte radikális antiszemitizmust állították szembe a nyugat-európai szcientizmussal. Az első világháborút megelőzően a militáns intellegencia képviselői, a népi demokraták harmadikutas elgondolásaikban azt vallották, hogy a lengyel társadalmat alulról kell megreformálni a nemzeti célok*

megvalósítása végett (lásd: A. Walicki: The Paris Lectures of Mickiewicz and Russian Slavophilism. In The Slavonic and East European Review. Vol. XLVI. Jan., 1968., 106.o.).

Román viszonylatban a N. Iorga történész alapította Sămănătorul (Magvető) folyóirat és a körülötte kibontakozó mozgalom egyfajta múltba tekintő, moralizáló nacionalizmussal nemcsak a nemzeti kultúra megteremtésére vállalkozott, hanem szellemi előzményéül szolgált az első világháborút követő szélsőjobb mozgalmaknak. A. Hasdeu, Iorga képviselte pszichológiai, ideológiai eszmecsere a politikai terrorizmus mellett kiváltott egy harmadikutas reakciót is, amelynek képviselői a Gîndirea folyóirat köré csoportosultak. Fő korifeusuk, N. Crainic végül is szintén a szélsőjobboldal mozgalmában köt ki (lásd: N. Crainic: Ortodoxie si etnocrație – Ortodoxia és etnokrácia. București, 1937.). Akárcsak Nae Ionescu, a bukaresti egyetem filozófiatanára is, aki olyan hatással volt az ifjú nemzedék tagjaira – M. Eliade, Emil Cioran, C. Noica stb. –, hogy követték mesterük szélsőjobb nézeteit, sőt elméleti munkásságukkal maguk is erősítették a mozgalmat (lásd: Pászka Imre: Az abszolútum hétköznapjai. Világosság, 1992/5., 352–357.o.). Volt egy másik törekvés is, amely Lucian Blaga kultúrfilozófiájában fogalmazódott meg (Trilogia culturii–A kultura trilógiája. București, 1969.), amely az autochtonitást ki akarta egyenlíteni az eurocentrizmussal, vagyis azt hirdette, hogy koegzisztencia van a kis és nagy kultúrák között. A román szélsőjobbnak, amelyhez valamilyen formában a két világháború között az értelmiség bizonyos csoportjai csatlakoztak, széles tömegbázisa volt (lásd: Armin Heinen: Die Legion „Erzengel Michael" in Rumänien. Soziale Bewengung und politische Organization. München, Oldenbourg, 1986.).

5 *Lásd: 1., 2. számú jegyzet.*

6 *A kultúra és a civilizáció szembeállítását a legélesebb formában Aurel C. Popovici: Naționalism și democrație. O critică a civilizatiei moderne (Nacionalizmus és demokrácia. A modern civilizáció bírálata. Bucuresti, 1910.) című munkája példázza.*

7 *N. Iorga szerint az alkotmányosságnak és a parlamentarizmusnak voltak román hagyományai, amelyek az 1300-as évekig nyúlnak vissza. Ezen a tradíción kellett volna felépíteni a nemzeti szolidaritáson alapuló államot. Majd megállapítja: „Amikor annyi viszontagság után megalapítottuk ezt a szerencsétlen Romániát, érthetően nem azért tettük, hogy részvénytársasággá váljon" (lásd: N. Iorga: Congresul petrolistilor – Az olajbányászok kongresszusa. In Neamul românesc, 1907. 31. sz., 482.o.).*

8 *A kérdést nagyobb összefüggésekben vizsgáltuk idézett tanulmányunkban (lásd: Világosság, Budapest, 1992/5., 352–375.o.).*

9 *Román vonatkozásban e tekintetben lásd a Social Change în România 1860–1940 (Kenneth Jowitt, University of California, 1978.) című kötet fejlődéselméleti tanulmányait, valamint a Zágrábban megjelent Naše Teme 1989., 33/10. számában Keith Hitchins: Rumunjski taranizam: „treći put" (2465–2483.o.), Virgil Nemoianu: Rumunjski razvojni modeli 1940-ih godina (2567–2581.o.) című tanulmányokat. A modernizáció kérdésének gazdasági vetületeit gazdag statisztikai anyaggal John R. Lampe és Marvin R. Jackson illusztrálja: Balkan Economic History, 1550–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations. Indiana University Press. Bloomington, 1982., 159–328.o.).*

10 *Lásd: magyar vonatkozásban Erdei Ferenc, Bibó István, Veress Péter stb. munkásságáról Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék (Püski, New York, 1983., 153–241.o.) című kötetét, lengyel vonatkozásban: S. Brozowski, Abramowski, Roman Dmowski stb. munkásságáról A. Walicki (i.m. In Naše Teme, Zagreb, 1989. 30/10., 2543–*

2548.l.) tanulmányát, román vonatkozásban C. Stere, Virgil N. Madgearu marxista, szociáldemokrata inspirációit (részletesebben: 30–35. jegyzet).

11 Borbándi Gyula: i.m. 75.o.

12 Constantin Stere: Socialdemocratism sau poporanism? (Szociáldemokrácia vagy népiség?). VI. rész. In Viața Românească, Iasi, 1907., 8., 69.o.

13 i.m. In Viața Românească. Iasi, 1907/9.,187.o.

14 i.m. 23.o.

15 uo.

16 i.m. 17.o.

17 i.m. 30.o.

18 i.m. 36.o.

19 i.m. 50.o.

20 i.m. 60.o.

21 i.m. 61.o.

22 uo.

23 uo.

24 uo.

25 uo.

26 uo.

27 i.m. 62.o.

28 uo.

29 i.m. 63.o.

30 Vlad Georgescu: Istoria românilor. De la origini pînă în zilele noastre. (A románok története. A kezdetektől napjainkig). III. kiadás. Humanitas, Bucuresti, 1992., 203–223.o. és Virgil N. Madgearu: Evoluția economiei românesti (A román gazdaság fejlődése). București, 1940., 5–23.o.

31 C. Dobrogeanu Gherea: Opere complecte vol. 4. Neoiobăgia (Összes művei IV. Újjobbágyság) București, 1977., C. D. Gherea az első a régióban, aki korrelációt lát a fejlettség és elmaradottság között. Marxista alapállásból, de végül is konzervatív ok-okozati összefüggésben elemzi Románia agrárviszonyait. Ez a módszertani bukfenc segítette abban, hogy az újjobbágyság a föld magántulajdonából és a munka feudális kötöttségéből eredő kettős természetét leírja.

32 C. Rădulescu-Motru: Psihologia poporului român (A román nép pszichológiája. București, 1937.) c. rövid tanulmánya.

33 A gîndirizmus (a gondolkodás) irányzata, amely a Gîndirea folyóirat köré csoportosult értelmiségiek köre. Lásd e tekintetben D. Micu: Gîndirea si „gîndirism" (București, 1975.) című terjedelmes monográfiáját, újabban pedig Emil Pintea Gîndirea (Dacia, Cluj, 1992.) című antológiájának bevezető részét (5–10.o.).

34 D. Gusti szociológiai iskolája, a monografikus faluszociológia, valamint a diákságnak a kutatásokba való bevonása számos fiatal értelmiségi számára egy életre szóló elkötelezettséget jelentett a rurális világ, a román falu iránt (lásd: D. Gusti: Sociologia militans – A militáns szociológia. București, 1973.).

35 Egyrészt kihívást jelentett Madgearu számára Șt. Zeletinnek a Burghezia română. Originea și rolul ei istoric (A román polgárság. Eredete és történelmi szerepe. București, 1925.) című neomerkantilista, neoliberális marxista metodikát használó, a román polgárságot apologizáló műve, másrészt E. Lovinescunak az Istoria civilizatiei române moderne (A modern román civilizáció története I–III. Bucuresti, 1924–1926.) című szociológiai munkája, amely a szinkronizáció és imitáció elve alapján a követendő utat szükségszerűségként a nyugati modellben jelöli meg.

36 Virgil N. Madgearu: Agrarianism, capitalism, imperialism. Bucuresti, 1936., 37.

[37] *i.m. 38.*
[38] *uo.*
[39] *i.m. 40.*
[40] *Lásd: Nouvelles Legislations agraires en Europe Centrale (In Revue Internationale du travail. Vol. VI.No.3.1922., 127.o.).*
[41] *V. Madgearu, i.m. 46.o.*
[42] *i.m. 47.o.*
[43] *i.m. 48.o.*
[44] *i.m. 53.o.*
[45] *Madgearu kidolgozza a rurális demokráciára épülő participatív parasztállam modelljének programját, melyet a román Nemzeti Parasztpárt is magáévá tesz. Lásd: V. N. Madgearu: Țărănismul. București). Ehhez csatlakozik C. Rădulescu-Motru: Țăranismul un suflet și o politică (A parasztmozgalom egy lelkiség és egy politika. București) című, különösen a parasztság pszichológiai karakterének pozitívumait hangsúlyozó tanulmánya.*
[46] *Alexander Tschaianow: Die Lehre der bauerlinchen Wirtschaft. Versuch einer Theorie der Familienwirtscht in Landbau. Berlin, 1923., 34–63.o.).*
[47] *V. N. Madgearu: Capitalism...66.o.*
[48] *i.m. 70.o.*
[49] *i.m. 71.o.*
[50] *i.m. 72–75.o.*
[51] *i.m. 138.o.*

Rezime

Od imitacije do kreacije jednog modela: problem „trećeg puta" u Centralnoj i Istočnoj Evropi

Problematika „trećeg puta" u Centralnoj i Istočnoj Evropi je određena deformacijama imitacije zapadnog modela modernizacije. Mislioci ovog pravca nisu odbacivali modernizaciju ili procese koji su uslovljavali nastanak građanskih slojeva, samo nisu prihvatali boljševički i zapadni tip modernizacije. Bili su pristalice takve modernizacije koja se zasniva na artikulaciji datosti nacionalnog društva. Karakterisao ih je izraziti altruizam prema budućnusto nacije. Upravo zbog navedenih razloga se mora opreznije baratati sa prečesto korišćenim pojmovima populizma i fundamentalizma u ovom kontekstu. Naime, posredi je spoznaja da bez adaptacije nema modernizacije. „Treći put" je regionu svojstvena društvena-naučna utopija. Cilj ovog rada je, da u sklopu različitih teorija o trećem putu identifikuje onu sintagmu koja na poznato pitanje („negde smo pogrešili put"), ne odgovara ideološki-politički, nego pokušava s obzirom na strukturalne analize društva i ekonomije da nađe najpovoljnije rešenje. Jedan od problema koji se javljaju pri tome je kulturalna određenost modernizacije: da li je elitna ili narodna kultura osnova uspešne modernizacije. Autor posvećuje posebnu pažnju deformacijama procesa modernizacije u centralnom i istočnom delu Evrope. U ovom kontekstu raspravlja o tzv. narodnjacima koji se prema njemu ne mogu izjednačiti sa fundamentalnim populistima, pre su karakteristični po izričitom naglašavanju značaja agrarnih problema i seljaštva kao nosioca promene alternative. Po tome njihovi modeli se mogu tretirati kao modeli razvoja.

Summary

From the Imitation to the Creation of a Model: the Problems of the „Third Way" in Central and Eastern Europe

The scope of problems concerning the „third way" in Central and Eastern Europe is determined by the deformations that the imitation of the western model of modernization has undergone. The thinkers of this trend did not reject modernization or the process which brougth about the emergence of the middle classes but they opposed both the bolshevik and the western type of modernization. They adhered to a type of medrnization based on the articulation of the potentials of a national society. A distinct altruism concerning the future of their nation, was their characteristic feature. And it is because of the reasons mentioned that one should be more careful when bandling about with the concepts of fundamentalism and populasm in this context. That is, the perception emerges that there can be no modernization without adaptation. The „third way" is a socio-scientific utopia characteristic of a given region. The aim of this work is to identify, within the various theories on the „third way", the syntagm which does not give an ideological or political answer to the well-konwn question („we have taken the wrong turn somwhere") but which rather ties to take account of the structural analysis of the society and economy in order to find the most suitable solution. One of the difficulties cropping up is that modernization is culturally determined: is it the culture of the elite or folk culture that successful modernization is based upon? The author focuses special attention on the deformations of the processes of modernization in Central and Eastern Europe. In this context he argues that the so called „populism" („völkisch") cannot be bracketed together with the fundamental populists; they could be much rather characterized by putting a pronounced emphasis on the importance of the peasantry as well as on the importance of the agrarian problems as the driving force of the alternative change. By this their models can be looked upon as models of development.

Székely László

MODERNIZÁCIÓS VÁLSÁG ÉS NACIONALIZMUS

Identitáskérdés a mai „Jugoszláviában": Antagonizmus és a közösség szervezése

1992-t írunk. Jugoszlávia már nem létezik, de itt vannak helyette a háború borzalmai.

A volt Jugoszlávia népei etnikai Babilonban éltek; az újonnan alakult önálló köztársaságok – Szlovénia kivételével – etnikailag végtelenül összetettek, és nemzetiségi sokszínűségük folytán kimondhatatlanul bonyolult az irányításuk (kormányzásuk). A volt Jugoszláviában élő legnagyobb számú nemzeti kisebbségnek, az albánságnak a java része (1991-ben kb. 2 millió) Szerbia déli tartományában él, és határozottan követeli elszakadását Szerbiától s attól az országtól, amely a volt Jugoszláviából megmaradt. Számbelileg második helyen a magyar kisebbség áll (426 000), amely főleg a Vajdaságban (a Szerbia északi tartományában) összpontosul, s a lakosság 18,9%-át teszi ki. Rajtuk kívül mintegy 200 000 cigány és még húsz, százezernél nem nagyobb létszámú egyéb nemzetiség él az egykori Jugoszláviában. A volt föderatív egységek közül Szlovénia az egyetlen, amelynek lakossága főleg az államalkotó nemzet tagjaiból áll (az 1 891 000 lakos 90%-a szlovén). Szerbiában a szerbek a lakosság 66%-át alkotják (9 313 000), de élnek szerbek Bosznia–Hercegovinában (32%) és Horvátországban is (14,2%). A horvátoknak a maguk országában 75% (4 600 000) a lakossági részaránya, a 4 124 000 összlakosságú Bosznia–Hercegovinában pedig 18,4%. Itt létszámban a muzulmán nemzetiségűek (muzulmán vallásra tért szlávok utódai) vezetnek 39,5%-kal. A montenegróiak a Crna Gora-i Köztársaság lakosainak 68,5%-át teszik ki, itt a legnépesebb kisebbség a muzulmán (12,5%). A majd kétmillió lakosú Macedóniában 67% a macedón, 30% az albán.

Jugoszlávia lakosságának csupán 5%-a vallotta magát jugoszlávnak, s ebből az átlagnál magasabb arányban Vajdaságban, Horvátországban és Bosznia–Hercegovinában, 2%-nál kevesebb Szlovéniában, Macedóniában és Kosovo tartományban. A vegyes házasságok aránya 1982–87-es időszakban 13,4% volt, s a köztársaságok közötti megoszlása megfelelt a jugoszlávokénak (Petrović: 1987 és 1990). Szlovénia, Horvátország és a

I. táblázat

Az egy főre eső nettó jövedelem és az 1000 lakosra jutó foglalkoztatottak száma

	Nettó jövedelem (dinárban)	Index	Foglalkoztatottak száma (1000 főre)
Jugoszláv SZSZK	22,810	100,0	426
Szlovénia	27,762	121,7	665
Horvátország	24,702	108,3	500
Vajdaság	23,366	102,4	443
Szűkebb Szerbia	21,543	94,4	409
Hercegovina	21,153	92,7	346
Montenegro	18,368	80,5	391
Macedónia	17,982	78,8	388
Kosovo	17,853	78,3	222

Forrás: Berković, 1986: 150.

2. táblázat

Fejlődési index

	JSZSZK	Szlovénia	Horvátország	Vajdaság	Szűkebb Szerbia	B–H***	Montenegró	Macedónia	Kosovo
Átlag-befektetés	3200	5358	3604	3962	2983	2640	3942	2719	1829
Index	100,0	167.4	112.6	95.7	93.2	8.5	123.4	85.0	57.2
1952	928	1625	813	272	903	1348	1372	757	299
Index	100.0	175.1	87.6	29.3	97.3	145.3	147.8	81.6	32.2
1983	4074	6258	5085	4582	306	3532	4850	2675	2166
Index	100.0	153.6	124.8	112.5	91.0	86.7	119.0	65.7	53.2
vasutak 1983	**3.7	5.2	4.8	6.9	3.5	1.9	1.6	2.7	3.1
utak 1983	**1.9	42.3	33.2	21.2	25.7	17.4	15.2	16.1	15.9
Háztartások	750	972	804	1314	724	581	723	666	301
Index	100.0	129.6	107.2	112.4	96.5	77.5	96.4	88.8	40.1
Villanygazdaság	***2666	4797	2499	1314	2549	2305	4807	2426	1156

* Az egy főre eső átlagbefektetés 1952–1983 között 1972-es állandó árakban
** 1000 km²-re eső vasútvonal km-ben
** 1000 km-re eső modern úthálózat km-ben
*** kW/h
**** Bosznia-Hercegovina
Forrás: Berković, 1986: 149

3. táblázat

A jugoszláv lakosság nemzetiségi megoszlása 1981-ben		
Jugoszlávia	22 427 000	100.0 (%)
Szerb	8 140 507	36,3
Horvát	4 280 507	19,8
Muzulmán	1 990 890	8,9
Szlovén	1 753 571	7,8
Macedón	1 341 598	6,0
Montenegrói	579 043	-2,6
Jugoszláv	1 219 024	5,4
Albán	1 730 838	7,7
Magyar	426 827	1,9
Bolgár	36 189	0,2
Cseh	19 624	0,1
Olasz	15 132	0,0
Német	8 712	0,0
Cigány	168 197	0,7
Román	54 955	0,2
Ruszin	23 286	0,1
Szlovák	80 334	0,4
Török	101 291	0,5
Vlach	32 071	0,1
Nem nyilatkozott	46 701	0,2
Régiót jelölt	25 730	0,1
Egyéb	32 397	0,1
Ismeretlen	153 545	0,7

Forrás: Petrović, 1987: 30–31

4. táblázat

A társadalmi termék és a foglalkoztatottság alakulása az 1978–1989. évi időszakban

Év	Társadalmi termék * (milliókban)	Foglalkoztatottság (ezrekben)	Munkanélküliség (ezrekben)	Termelékenység	Egy főre eső társ. termék
1978	347 799	5384	735	68 479	15 832
1979	372 317	5615	762	70 315	16 801
1980	380 864	5798	785	69 802	17 076
1981	386 371	5966	809	68 704	17 230
1982	388 174	6104	862	65 420	17 141
1983	384 265	6222	910	63 303	16 804
1984	391 836	6355	975	65 208	17 064
1985	397 742	6516	1040	64 539	17 027
1986	407 748	6716	1087	64 440	17 525
1987	403 124	6866	1081	62 782	17 933
1988	396 627	6884	1132	67 087	16 835
1989	398 555	6876	1201	65 620	16 824
Mutatószám 1987=100					
1978	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1979	107.0	104.3	103.7	102.7	106.1
1980	109.5	107.7	106.8	101.9	107.9
1981	111.1	110.8	110.1	100.3	108.8
1982	111.6	113.4	117.3	95.5	108.3
1983	110.5	115.6	123.8	92.4	106.1
1984	112.7	118.0	132.7	95.2	107.8
1985	113.2	121.0	141.5	94.2	107.5
1986	117.2	124.7	147.9	94.1	110.7
1987	115.9	127.5	147.1	91.7	113.3
1988	114.0	127.9	154.0	90.7	106.3
1989	114.4	127.7	163.4	95.8	106.3

* 1972-es állandó árakban

Forrás: Jugoszláv Statisztikai Évkönyv

Vajdaság számított fejlett régiónak, Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Macedónia a fejletlenek közé tartozott, míg Szerbia középen foglalt helyet. Azonban a volt föderatív egységeken belül is óriásiak a regionális különbségek.

A volt jugoszláv föderatív egységek fejlettségi fokát a foglalkoztatottak nettó személyi jövedelmével és az ezer lakosra jutó foglalkoztatottak számarányával fejezhetjük ki legjobban (1. táblázat), valamint a fejlődési indexszel.

Jogállását tekintve Jugoszlávia az 1946–1991-es időszakban föderáció volt. Jóllehet a kommunisták hatalomra jutásuk után a szövetségi alkotmányt teljes egészében háromszor is megváltoztatták (1946, 1963 és 1974), és állandóan függelékekkel egészítették ki, az amerikai típusú föderáció sohasem vált működőképessé ebben az etnikai Babilonban.

Az ilyen etnika, vallási, kulturális és regionális különbségek, amelyekhez hasonlók egyedül a volt Szovjetunióban álltak fenn, fényt vetnek Jugoszlávia 1978–1991 közötti gazdasági és anyagi hanyatlására.

Modernizációs válság és a nacionalizmus megjelenése

A modernizációs folyamatok második, kvalitatív fázisával szembesülve, a jugoszláv politikai elit két gazdasági reformot vezetett be: 1961-ben, majd 1965-ben. Céljainkhoz elegendő megjegyeznünk, hogy a 80-as évek jugoszláv válsága már az 1965 előtti időszakban megmutatkozott gazdaságszerkezeti problémaként (modernizációs válság), miután az ország elérte azt a fejlődési fokot, melyen Franciaország állt 1938-ban (Horvat, 1969: 93–94). Gazdasági téren a modernizációs válság a jugoszláv gazdaság átszervezésében jutott kifejezésre, politikai téren pedig a társadalmi erőviszonyok teljes átrendezésében. A lappangó válság a köztársasági vezetőségek közötti ellentétben nyilvánult meg a beruházások színhelyét illetően, s ez indította el a második gazdasági reformot 1965-ben. Mivel a reform nem érintette a társadalmi hatalom középpontját, azaz a politika szféráját, és mivel így nem volt képes előrelendíteni és végigvezetni a modernizációs folyamatot, amelynek végső fázisa az ipari, majd a posztindusztriális társadalom lett volna, a válság 1965-től mindinkább elmélyült. A föderatív egységek (köztársaságok) közötti etnikai ellentétként kirobbanó krízis – miután az önigazgatás (a jugoszláv kommunizmus hivatalos ideológiája) elvesztette a képviseleti demokráciára jellemző sajátságát, s emiatt képtelen volt továbbra is betölteni ideológiai integráló szerepkörét – mindinkább a dezintegráló nacionalizmus képében jelent meg az etnikai–köztársasági vonalon szerveződött kommunista szövetség (JKSZ) köztársasági–nemzeti vezetőségeinek égisze alatt. Az önigazgatás és a szocialista/kommunista ideológia integráló szerepe fokozatosan elhalt, elfojtották a mindinkább feltörő nacionalizmusok, továbbá a Tito karizmatikus alakja köré fonódott kultusz és a partizánmitológia, mint olyan

értékek, melyeknek az összes jugoszláv és általános emberi értékek helyébe kellett volna lépniük.

Meggyőződésem, hogy a nacionalizmus elsődleges és teljesen legitim szerepe a sajátos kulturális identitás védelme és megőrzése. Európának ebben a térségében azonban a kulturális identitástudat vallási és nemzeti identitás formáját öltötte magára. Az újkor előtti társadalomban a nemzeti identitás szerves része volt az egyéni/személyi identitásnak, és szinte nélkülözhetetlen eleme a sajátos kulturális identitás kifejezésre juttatásának. A felvilágosodás korában alakult ki az az illúzió, hogy a modern ipari és posztindusztriális társadalom – többrétegűségével, mozgékonyságával, intézményeinek hálózatával, szerepkörével és személytelen, racionális piaci viszonyaival – a kulturális identitást az élet peremére szorítja. Ennek éppen az ellenkezője következett be: a modern társadalom indítja meg azt a folyamatot, melyben a kulturális identitás meghatározó szerepet tölt be a nemzeti identitástudat kifejlődésében. Mindazok a frusztrációk, melyek a modern társadalom velejárói, termékeny individuális-pszichikai talajt nyújtottak a nacionalizmusnak. Amint Arnold Kuenzli hangsúlyozta: Minden nacionalizmus elsődleges funkciója az, hogy megalkosson és megkülönböztethetővé tegyen egy WE-csoportot egy másik, idegen csoporttól, majd ennek az így már definiált WE-csoportnak mgformálja az identitását és autentitását. Általános tapasztalatok támasztják alá Jung állításának igazát, mely szerint az emberek hajlamosak egy idegent lényegében értéktelennek tartani és tudat alatt rávetíteni a maguk másik énjét, sőt saját alsóbbrendűségüket, bűntudatukat vagy frusztrációjukat is. Ebből fakad a nacionalizmus lényege: olyan eszmény, amely mindig rendelkezésükre áll azoknak, akik krónikusan az individuális-kulturális identitás hiányában szenvednek. „A nacionalizmus a leghatásosabb orvosság, amely enyhít azokon az emberi fájdalmakon, melyeket többek között maga az emberi tökéletlenség és a bűntudat vált ki. Ha az idegent gonoszként tüntetem föl, magamat a saját szememben sokkal kevésbé ellenszenvesnek, szinte szenthez hasonlónak látom. Par exellence orvosság ez az önelidegenülés ellen. Minél idegenebb számomra a másik ember, annál közelebb vagyok én önmagamhoz" (Kuenzli, 1968). E WE-(ön)tudatra támaszkodva a modern ipari társadalomban a közösségi élet frusztrációi nemzeti frusztrációkká, az autoritárius viszonyok pedig nacionális nemzeti homogenizálódássá alakulnak át. A nemzet túlnyomórészt politikai kategóriává és a politikai manipulációk kitűnő közegévé válik. Ily módon, mint ahogy a jugoszláv történelem utolsó három évtizede kétségkívül bizonyítja, a nacionalizmus lett a végzetünk. Jugoszlávia egy olyan rendszer felé fordult, amely természeténél fogva magában hordta a dezintegrálódást: a társadalmi tényezők állandóan újrtermelték az állam és a politikai közösség bomlasztására irányuló erőket. Egy olyan társadalomban demokratizálódás nélkül végrehajtott decentralizáció, melyben a döntő politikai tényező az egyetlen monopol helyzetű párt elitje, állandóan szította a modernizáció immanens válságát, s ebből joggal vonhatjuk le a

következtetést: a nacionalizmus ördöge kísérti Jugoszláviát. A válság elmélyülésével mindjobban felültötte a fejét a nacionalizmus, mivel az 1960-as évektől kezdve Jugoszláviában nemcsak hogy rendszerbeli gyökere van, *hanem magának a rendszernek a szülötte*. A jelzett évtized végére a rendszer és szülötte, az oligarchikus uralom megváltoztatta eredeti legitimitási alapelvét: a jugoszlávságot felváltotta a nacionalizmus, az egyenlőséget pedig a nemzeti gazdaságok.

Az 1965-ös gazdasági és társadalmi reform elindításakor a demokratizálódás helyébe decentralizáció lépett, és ez – tekintettel Jugoszlávia többnemzetiségű jellegére – társadalmi és politikai pluralizmus helyett óhatatlanul nacionalista pluralizmushoz vezetett. A liberálkapitalista modellen alapuló piacgazdaság végérvényesen lerombolta az egyenlőséget. Másfelől, eltolódott a hatalom súlypontja: először a szövetségi központból a köztársaságok központjaiba, majd az 1974-es alkotmány, de főleg 1980 után a községekbe tevődött át, ahol a regionális politikai elit legitimitása az egyéni érvényesülésre való törekvésből, partiularizmusból, nem pedig jugoszlávságból fakadt. Ilyen körülmények között a partikularizmus (nacionalizmus) formálisan egy adott nemzet érdekeinek képviselője volt, de ereje nem a politikai pluralizmus és demokrácia mechanizmusában nyert legitimitást, hanem egyes közösségek érdekeinek védelmezőjeként, így óhatatlanul az ideológiai manipuláció nélkülözhetetlen eszközévé vált. Nem véletlen tehát, hogy a politikai vezetőség 1968-ban, válaszul az egyetemista mozgalomra és követeléseire, felnyitotta a nacionalizmus Pandora-szelencéjét.

Az egyetemisták társadalmi igazságtételt követeltek, és világosan kifejezésre jutatták pro-jugoszláv és pro-komunista, valamint antinacionalista és fogyasztóitársadalom-ellenes ideológiai beállítottságukat. Tulajdonképpen a JKSZ alapszabályában foglalt elveknek (a jugoszlávizmusnak és az egyenlőségnek) az érvényesítését szorgalmazták, indítványaik tehát nagyrészt magukból a pártdokumentumokból eredtek. A jugoszlávságról és a társadalmi igazságról vallott nézeteik az egyszerű párttagok meggyőződését tükrözték. A tüntetések azért robbantak ki, mert a diákifjúság úgy látta, hogy a társadalmi folyamatok azért vettek rossz irányt, mert a gyárakban nem valósítják meg a JKSZ különben teljesen helyénvaló programját. Erre a jelenségre úgy tekintettek, mint a gyakorlatnak az ideológiailag megfelelő értékrendszertől és a szocialista önigazgatás deklarált programjától való eltérésére. A kettős kihívás válságos pillanataiban a vezető politikai körök a nacionalizmust és antiegalitarizmust vetették be az egyetemisták mozgalma, valamint a nekik nyújtott esetleges társadalmi támogatás elleni küzdelembe. Veljko Rus szlovén szociológus szerint az egyetemista mozgalom, szupranacionális jellege folytán, azzal az eséllyel kecsegtetett, hogy újrafogalmazzák Jugoszlávia céljait, jellegét és szerepét. Ennek kudarca egybeesett a nacionalista áramlatok erősödésével és azzal, hogy a hatalmon levő elit határozottan elutasította előző szocialista (kommunista) legitimitását. „Hogy a hang-

súly az áru/javak igazságosabb elosztására helyeződött (általában erre korlátozódtak a nemzetek közötti viszonyok), az annak a következménye, hogy elvesztettük a jövő társadalmába vetett hitünket" (Rus, 1971: 762:763).

Nem kell hát csodálkoznunk azon, hogy a horvát nacionalizmus jövendő ideológusai ott nyüzsögnek a kommunista pártnak az egyetemista mozgalom elfojtására alakult főhadiszállásán, a Zágrábi Egyetemen, miközben a párt aktivistái nyíltan hangoztatják, hogy „csetnikek kerültek uralomra Belgrádban", sem Svetozar Stojanović megállapításán, hogy a JKSZ azon tagjaira hárul a felelősség a Jugoszláviában elharapozó nacionalizmusért, akik a 68-as diáklázadás elfojtásán buzgólkodnak (Stojanović, 1972: 397).

A nacionalizmus Pandora-szelencéjének felnyitásával elindított folyamat – új alapok keresése a JKSZ egyeduralma, illetve a hatalomgyakorló elit számára, továbbá az egyenlőség és a jugoszlávság eszméjének a feladása – az 1974-es alkotmányban kulminált. A politikai egyeduralmi rendszer megőrzése és egy zárt, statikus társadalom kialakítása volt a vezérelv, amelyet később minden nemzetre és köztársaságra vonatkozólag érvényesítettek, egyedül a horvát nacionalizmusnak tettek némi engedményt (Ramet, 1984. XV. 139). Így az alkotmánnyal a nemzeti kérdés újra felszínre került a jugoszláv politikában, hogy hamarosan központi kérdéssé lépjen elő. Ez a politikai dokumentum és a jugoszláv népekkel való hármas manipulálás nyomán kialakult társadalmi-politikai viszonyok az egyeduralom szolgálatában álltak. Ezt támasztják alá a *Praxis* 1972. évi kettős számában megjelent helyzetelemző tanulmányok, melyek szerint a manipulációk akkor kezdődtek, amikor a jugoszláv társadalom és állam válsága már meglehetősen előrehaladott állapotban volt. Ahelyett, hogy megoldották volna az inadekvát társadalmi és politikai rendszer krízisét, a szokásos manipulációkkal még egy teljes évtizeden keresztül táplálták, s így az 1980-as években a rendszer totális válságává duzzadt, élén a nacionalizmussal, mint az eredeti három manipulatív eszköz közül az egyedüli túlélővel.

Politikai szabadság helyett nemzeti szabadság

Az 1974-es alkotmány megalkotásához vezető folyamatot, magát az alaptörvényt, valamint társadalmi újratermelés ráépülő rendszerét három döntő fontosságú manipulációs mechanizmus hozta létre azzal a céllal, hogy legitimmé tegye a politikai egyeduralmat. A három manipulációs elv a következő:

1) rendszerbeli eltérés a reálszocialista országoktól, vagyis a kelet-európai etatista szocializmustól;

2) a jugoszláv társadalom antagonizmust kizáró jellege, valamint az a természetéből fakadó sajátosság, hogy állandóan törekszik az életszínvonal emelésére és az összlakosság életminőségének javítására;

3) az a szemlélet, hogy a politikai szabadság lényege a nemzeti függetlenség, a politikai pluralizmus magva a területileg szerveződött nemzeti pluralizmus, politikai szóhasználattal élve, a személyi identitásnak a nemzeti identitásban való kifejeződése.

A jugoszláv kommunisták legitimitását kifelé, különösképpen kelet-európai viszonylatban, az önigazgatási elvek pozitív sajátosságai határozzák meg: nemzeti függetlenség, politikai szabadság, gazdasági és politikai demokrácia. Ezúttal a „valódi, létező önigazgatást" elemezzük, és ki fog tűnni, hogy ez a gyakorlatban nem volt más, mint a reálszocializmus konkrét jugoszláv változata. A politikailag irányított gazdaság balsikerei folytán ugyanis még az oly sokszor büszkén emlegetett kedvező jugoszláv életszínvonal és -minőség is semmivé vált. „Minden évben jobban élünk, a kirakatok tele áruval, mindenki külföldön nyaral" – ilyen és hasonló frázisokkal igyekeztek világgá kürtölni az életszínvonal folytonos emelkedését, ami azonban távolról sem felelt meg az igazságnak. A politikailag irányított gazdaság képtelen volt bekapcsolódni a nemzetközi munkamegosztásba, egy társadalom modernizálódása ugyanis elképzelhetetlen pártállam keretében. Következésképp Jugoszláviában a társadalom minden alrendszere zsákutcába jutott és leállt, és nemcsak a reálszocializmussal szembeni előnyök szűntek meg, hanem a második manipulációs eszköz (a *minden* társadalmi réteg életszínvonalának emelését hirdető elv) is.

A gazdasági illúziók keltése mellett, a második manipulációs eszköz kezelői belefogtak az ellenségkép gyártásába, és meghirdették a jugoszláv társadalom antagonizmus nélküli osztályszerkezetének tézisét, mely szerint a társadalom dolgozókból áll, osztályok és rétegek nélkül. A politikai hatalom metafizikai entitásnak kiáltotta ki önmagát, és ellenségesnek minősített az egyenlőségre épülő rendszer autonomilására irányuló minden kísérletet csakúgy, mint a hátrányaira vagy nyilvánvaló baklövéseire való bármiféle utalást, mint amilyen például a belső energiatartalékok kihasználása helyett az olajopció vásárlása volt az olajválság kellős közepén. Jól ismert tény, hogy az ellenséggyártás mint a politikai hatásgyakorlás eszköze belső szükséglete minden önkényuralmi és totalitárius rendszerek. Az 1970-es évek folyamán ez a legintenzívebben az élet minőségéről kialakított hamis kép terjesztésében, az ellenségképgyártásban és a regionális-nacionális hatalomgyakorlásban nyilvánult meg.

Az antagonizmusoktól és a konfliktusoktól mentes társadalomról alkotott sztálinista eszmény, amely az 1974-es alkotmányban a „dolgozók és polgárok", valamint a „társult munka" szintagmákban tűnik fel újra, úgyszintén hozzájárult a nacionalizmus felerősödéséhez az 1980-as években. Mint ahogy minden nacionalista ideológia elsimítja az osztály- és rétegkülönbségeket, és a személyes identitást a nemzeti identitásba próbálja beleolvasztani, úgy a „társult munka" és a „dolgozók" kategóri-

ákkal is a rétegkülönbségeket igyekeztek kiküszöbölni a jugoszláv társadalom egészében. E szintezési folyamat lényege a következő: mindkét vonatkozásban törvényellenesnek minősül mind az egyéni érdek, mind az egyénnek az a joga, hogy érdekeit kifejezésre juttassa, nemkülönben az egyéni jogoknak pluraliszitikus képviselete.

Az 1974-es alkotmány egybekapcsolta a második és harmadik manipulatív eszközt, és megalapozta a kollektív érdekek pluralizmusát egy atomizált társadalomban, a politikai hatalomra bízva az elvont általános érdekek képviseletét. Először a társadalmi szektor foglalkoztatottjai lettek egységesen úgynevezett társult munkabeli dolgozókká, majd a közigazgatási-politikai közösségekben (helyi közösségek, községek, régiók, területek, köztársaságok) szabályzatilag egyenlítették ki az összes nemzet (nemzetiség) és lakosság tagjait. Az az alkotmányos rendszer, amely nem garantálja az egyén politikai jogait, és manipulációk segítségével sikeresen megakadályozza az osztályokra és rétegekre való tagozódást, elkerülhetetlenül ide jut. Mi több, a társultmunka-alapszervezetek létrehozása szélsőséges atomizálódást idézett elő, melyben ezek az egységek egymás farkasaivá váltak egy politikailag mereven ellenőrzött, dekrétummal irányított gazdaságban. A kis egységek közötti ilyen viszony mélyen áthatotta a társult munkát, élén a politikai hatalommal, mint a részérdekek összehangolójával, amely különféle kényszerítő eszközökkel megakadályozta a társult termelők egymás közötti kapcsolatait. A társadalmi-politikai szervezetek szerepe az volt, hogy megtorpedózzák a társult termelők öntudatra ébredését, nehogy ezek rádöbbenjenek, hogy egy hivatásos uralkodó rétegnek és intézményeinek hálójában vergődnek. Az alkotmányos rendszer hatálytalanította a népek szuverenitásának elvét, és közigazgatási területi egységeket mint politikai szubjektumokat hozott létre, a köztársaságoknak államisági függetlenséget, a nemzeteknek politikai legitimitást biztosított, a politikai szubjektivitást nemzetközi dimenziókra szűkítette le, és az állampolgárt (ős)lakosra redukálta (Mirić, 20; Puhovski, 1986: 1164–1165). Törvénytelen volt tehát szociáldemokratának, liberálisnak, konzervatívnak vagy monarchistának lenni, ugyanígy a parasztság vagy munkásosztály (kékköpenyesek érdekei mellett kiállni). Ezzel szemben politikailag legálissá és legitimmé vált szerbnek, horvátnak, montenegróinak, szlovénnek, magyarnak, muzulmánnak, zsidónak stb. lenni, vagy pedig pl. a szerb köztársasági Belgrád város Savski Venac nevű községéhez tartozó Njegoš helyi közösségnek az érdekeit képviselni. Az egyenlő és közvetlen választójog eltörlése a parlament egyik házának megszűnését jelentette, éspedig azét, amelynek képviselőit az összes jugoszláv állampolgár szavazatai alapján választották. Ez egy népnek, mint politikai kategóriának, esetünkben a jugoszláv népnek, a megszűnését jelentette, valamint a jugoszláv társadalomba való integrálódás jogi alapjainak eltörlését. Azóta a világ tanúja lett az évszázad egyetlen szándékos újrafeudalizálásának egy európai országban. A magukat jugoszlávoknak vallók helyzetét az 1974-es alkotmány rendelkezései szerint legjobban a

következő politikai anakronizmus illusztrálja: a jugoszlávok idegenekké váltak saját államukban, mivel a jugoszláv társadalomnak és a jugoszláv népnek mint fogalomnak megszűnt a politikai jelentéstartalma.

5. táblázat

A munkaszervezetek és az összetett társultmunka-szervezetek interregionális kapcsolatai

Év	Munkaszervezetek száma	Munkaszervezetbeli alapszervezetek száma	
1976	2 892	15 302	3,0
1978	3 615	17 756	2,3
1980	4 285	20 674	2,0
1982	4 520	21 932	2,1
1984	4 377	21 234	2,3

Összetett munkaszervezetek

Év	Összetett munkaszervezetek száma	Alapszervezetek száma	
1976	123	887	0,2
1978	237	1 739	1,7
1980	364	2 807	1,7
1982	415	3 374	2,5
1984	419	3 607	2,8

Forrás: Bićanić, 1988: 125

Ennek következtében a politikailag irányított gazdaság elkerülhetetlenül a köztársasági gazdaságok megszületéséhez vezetett. Az új alkotmányos rendszeren alapuló „megbeszélt gazdaság" megszüntette a piacot, és a társult munkának, vagyis mindenkinek biztosította azt a jogot, hogy másokkal fizettesse meg saját termelési költségeit, tekintet nélkül az ésszerű piacgazdaságra. Ez két alapvető rendszerbeli viszonyt vont magával, éspedig:

1.) Nyolc nemzeti gazdaság szerveződött meg, tekintet nélkül a termelési költségek nagy mérvű növekedésére, ami gazdasági szempontból és a nemzetközi piacon teljesen elfogadhatatlan. A gazdasági szempontoknak ellentmondó kiadásokat közvetlenül a külföldi hitelekből fedezték. Hosszú távon ez gazdasági összeomlásba torkollt. Azonban ezek a gazdaságilag indokolatlan magas kiadások politikailag kedvezőek voltak: a

társadalmi-politikai közösségek erősen kezükben tartották az ellenőrzés és döntés jogát, a külföldi hitelek elosztását, vagyis az egész finanszírozási rendszert, valamint a gazdaságilag eredménytelen munkaszervezetek sorsát, éspedig anélkül, hogy döntéseikért bárkinek felelősséggel tartoztak volna (Korosić, 1988: 121; 227).

2.) Így megteremtődött a politikusok társadalmi és politikai hatalmának anyagi alapja, valamint a patronázspolitika egész rendszere. Másfelől a piac megszüntetése kikövezte az utat a köztársasági gazdaságok előtt, amelyek anyagi hátteréül szolgáltak az újszülött nacionalizmusoknak, regionalizmusnak és a politikai oligarchiáknak. Tekintettel a köztársaságok – immár független államok – történelmi jellegére, a köztársasági gazdaságok automatikusan nemzeti gazdaságokká váltak. Ennek következményeképpen a jugoszláv nemzetgazdaság, a jugoszláv munkapiac, valamint az egységes alaptőke – gyakorlatilag megszűnt létezni.

6. táblázat

Munkásonkénti jövedelem (1970)	
Jugoszlávia	100
Montenegró	86
Macedónia	82
Kosovo	79
Bosznia-Hercegovina	90
Szerbia	95
Vajdaság	95
Horvátország	107
Szlovénia	121

Forrás: Tomić, 1988

Hangsúlyozni kell, hogy a fentiek nem csupán egyszerű regionális különbségek, mint amilyenek Észak- és Dél-Olaszország között mutathatók ki, ahol a szicíliaiak és a lombardok egyaránt olasz beállítottságúak. Jugoszlávia esetében minden régió lakosai más-más nemzetiségűek, és ennek kellett volna a társadalmi integráció objektív alapjául szolgálnia. De nem következett be az összjugoszláv társadalmi integrálódás – helyette egy adott föderatív egység sajátságos köztársasági nemzeti társadalma jött létre a jugoszláv integráció kárára. A nacionalizmus termékeny talaja mint ideológia és értékrendszer fokozatosan alakult ki.

Az ilyen jellegű nacionalizmus nemcsak hogy a politikai hatalom törvényesített alapja, hanem mint egyfajta destruktív köztársaságiaskodás és nacionalizmus, a jugoszláv társadalomban való integrálódás hiányának a következménye, és csupán sajátos etnikai államokba való tömörülést

tesz lehetővé. A lényeg az, hogy a társadalmi berendezésnek ez a változata magával vonta a jugoszláv társadalom szétesését, semmi eshetőséget sem hagyva a szövetségi szintű integrálódásra sem az állam, sem a társadalom tekintetében. A folyamat a kommunista pártállam bukásával ért véget 1990-ben. A kommunista politikai mintára kialakított sajátos, regionális-köztársasági-nemzeti integrálódásnak az önigazgatási ideológia révén univerzálissá kellett volna válnia a párt védnöksége alatt – megfosztva a rendszert bármilyen általános jugoszláv vagy osztályérdektől. Azonban már az 1960-as években „a nacionalizmus hordozói nem a burzsoá elemek maradványai, hanem maguk a kommunisták, akik egykor éppen a nacionalizmus elleni harcban alapozták meg a hatalmukat" (Vuchinich, 1969: 282). Az 50-es évek elején gyakoriak voltak a nacionalizmus elleni hadjáratok a párton belül, mint pl. 1953-ban, amikor az önigazgatással bevezetett decentralizáció a regionalizmus és nacionalizmus malmára hajtotta a vizet (Shoup, 1978: 186).

Mivel a JKP/JKSZ sohasem úgy kezdte a nemzeti kérdések megoldását, mint végső célkitűzést, hanem csupán mint saját stratégiai céljaiul szolgáló eszközt a hatalom megszerzésében és megőrzésében, természetszerűleg következett be a párt stratégiájában eltolódás, valamint a politikai voluntarizmus. Ezek a jelenségek beleépültek az 1974-es alkotmányba. Nevezetesen, az alkotmány az általános jugoszláv érdekek érvényesítésére hatalmazza fel a JKSZ-t, ennek vezetősége mégis minden nacionalista követelés teljesítését tette meg a párt hivatalos politikájává. Így nem kellett sokáig arra várni, hogy Vučinić 1969-ben megfogalmazott jóslata váljon. Vuchinich szerint, ha a JKSZ kitart politikája mellett, Jugoszlávia hamarosan konföderációvá alakul át (Vuchinich, 1969: 283).

Tito elnök halála után, majd a válság elmélyülésével az 1980-as évek második felében a jugoszláv integrálódást a legtermészetellenesebb módon kísérelték meg: újabb ellenséggyártó hadjáratot indítottak, melyben a Jugoszláv Néphadsereg játszotta az integráló szerepét. A hadsereg akkor már jelen volt a politikai színen – az 1970-es évek elején rendszerbeli legitimitáshoz jutott, mint a belső válság egyik politikai tényezője (Rush, 1974: 247), de csak az 1980-as években kezdtek a szóvivői olyan módon tevékenykedni a politikai rendszerben, mint a többi politikus. A tábornokok politikusokká vedlettek át, de nem etnikai, hanem összjugoszláv érdekeket képviseltek, legalábbis állításuk szerint. Legitimitását tekintve a szövetségi állam ekkor a kilencedik tagjától vált függővé – a JNH-tól. Így központi politikai szerepe formálissá vált, vele szemben a tábornokok a JNH forradalmi legitimitására mint pánjugoszláv intézményre hivatkoztak (GOW, 1988: 60–72). 1980-as évek végére a JNH-nak, az egyedüli jugoszláv intézménynek a jugoszlávsága az összjugoszláv integráció helyett mindinkább nemzeti-köztársasági integrációba fordult át, s elsöpört a nacionalizmust ellenző minden döntő politikai érvet. A helyzetre ez vált jellemzővé: köztársasági-nemzeti gazdasági és állami szuverenitás, a

jugoszláv társadalom és állam általános válsága, valamint a közös megoldás felkutatásának képtelensége.

Jóllehet széleskörűen ismert tény volt, hogy a politikai hatalom folyamatosan táplálja a jugoszláv krízist, azon az eljáráson, ahogyan önmagát megválasztotta (ebben az egyedülálló választási rendszerben a polgárok szavaznak, de nem választanak), semmit sem módosított egészen 1990-ig. A nacionalizmus és a republikanizmus ideológiai eszközként szolgált ahhoz, hogy továbbra is biztosítsák a politikai hatalom számára a status quót a policentrikus, etatikus politikai rendszerben. „Mi nem választjuk meg őket, ami pedig őket illeti, ezzel egy cseppet sem törődnek", mondja Aleksandar Baljak szellemes aforizmájában az 1980-as évek végén. Ott, ahol a népnek nincsen megadva a választás lehetősége és a hatalmon levők ellenőrzése, a politikai jogok nemzeti jogokká redulákódnak, a politikai pluralizmus pedig nemzeti-regionális pluralizmussá alakult át, egyben a nacionalizmus táptalajává. Ugyanakkor a másik két manipulatív eszköz (a reálszocializmustól való eltérés, az életminőség, az életszínvonal javulása) a válság folyamán egyszerűen felszívódott. Így a politikai manipuláció egyetlen eszköze a nacionalizmus maradt, amely önmagában is képes arra, hogy a másik kettőnek a szerepét betöltse. (Itt van pl. az ellenséggyártás.) Amikor a 80-as évek közepén a politikai hatalomra mint a jugoszláv társadalom és állam mély szerkezeti válságának forrására és okozójára mutatnak rá, a hatalom a nacionalizmust teszi meg mentsvárának. Ott, ahol nincs demokrácia, minden probléma és frusztráció a nemzeti identitás kérdése köré összpontosul (Gantareta al., 1986: 48).

Ennek a valóságködösítő eszköznek a rugója az etnikai egység, a nemzet minden osztályának és rétegének közös üdvözítője, amely elsimít minden egyenlőtlenséget azok között, akik egyazon nemzet fiai, és ugyanabban a köztársaságban élnek. Az előbbi integráló ideológiát", a dolgozók ideológiáját, amely a lakosságot a burzsázia és szövetségesei ellen harcra toborozta, a nemzeti homogenizáción alapuló burzsoá ideológia váltotta fel, amely minden köztársaságra és tartományra kiterjedt (Kuvačić, 1972: 368).

A jugoszláviznus mint nem intézményesített érték

Az uralkodó ideológia és társadalmi integráló módszere nem volt képes biztosítani sem a jugoszláv szintű társadalmi integrálódást, sem pedig a jugoszláv állam intézményesített integrálódását. Ez szükségszerűen következett abból, hogy az ideológiai komplexum nemcsak hogy téves volt, hanem az 1980-as években teljesen elvesztette legitimitását. A piacközpontú integrálódás el sem kezdődhetett, hiszen soha nem is létezett egységes jugoszláv munka-, áru- és tőkepiac.

Az 1960-as évek közepétől a teljes szevezeti-ideológiai komplexum a jugoszláv integrálódás és a jugoszlávság eszméje ellen fordult. Az önigazgatás egy bizonyos fajta társadalmi integrálódást maga után vont ugyan, ez azonban messze állt a jugoszláv társadalomba való integrálódástól, csupán a helyi közösségek, a nemzet és az egyes földeratív egységek szintjén következett be. A jugoszláv politikai oligarchiák rendszeresen manipuláltak mind a nemzettel, mind a nemzetállammal, ennek következtében mindinkább háttérbe szorult a jugoszlávság, majd bekövetkezett Jugoszlávia szétesése. Sok külföldi szerző egyszerűen képtelen megérteni, hogy a legtöbb jugoszláv mért nem vallja magát többé jugoszlávnak (1960-ban), hanem szerbnek, horvátnak, szlovénnek stb., hiszen a nyugat-európai tradíció az államot kiegyenlíti a nemzetállammal, és a többnemzetű államközösség annyira ismeretlen fogalom, hogy kifejezés sincs rá. Ebből kifolyólag sok nyugat-európai és amerikai szerző képtelen felfogni azt a jugoszlávok számára (főképpen a háború utáni évektől az 1980-as évek elejéig tartó időszakban) szinte magától értetődő tényt, hogy önmagukat egy nemzet fiainak és egyben jugoszlávoknak is érzik és fordítva. A jugoszláv identitás egy államközösséghez tartozást jelentett, és az olasz, zsidó stb. etnikumoknak az USA-hoz való viszonyulására emlékeztetett. Mint ahogy az Egyesült Államokban nem követelik meg senkitől, hogy válasszon, vagy lengyel, vagy amerikai (vagy horvát vagy jugoszláv), ugyanúgy az ember Jugoszláviában is horvát, szlovén, szerb vagy zsidó és egyben jugoszlláv is volt. Az 1960-as évek közepétől kezdve azonban a párt, az egyház, az állam, az oktatási rendszer és a nacionalista ellenzék mindent megtettek, hogy ezt a továbbiakban megakadályozzák, és egyúttal felvessék először a gondolatát, majd véghez is vigyék a jugoszláv politikai és államközösség felszabadulását, ily módon gátat emelve az egységes jugoszláv társadalomba való integrálódásnak.

Kezdetben a jugoszlávság egyet jelentett az unitarizmussal és centralizmussal. Az oktatási rendszer is megvetéssel tekintett a jugoszlávság eszméjének megjelenésére és fejlődésére, s mint burzsoá, unitárius, nemzetellenes vagy reakciós tendenciát elvetette. Jugoszlávia volt az egyetlen európai ország, amely a II. világháború után nem ünnepelte meg államiságának, a délszláv nemzetek egy közös államba való egyesülésének évfordulóját (1918. dec. 1.). Azokat pedig, akik jugoszláv nemzetiségűnek vallották magukat, unitaristáknak bélyegezték (1,2 millió embert a 1918-as népszámlálás szerint). Ennek ellenére még az 1991. évi népszámláláskor is a lakosság 5%-a tett hitet jugoszlávsága mellett, valamint 16% vegyes házasságról szóltak az adatok, holott a fent említett politikai és vallásfelekezeti szervek az érintett embereket nemzetárulóknak minősítették. A II. világháború utáni Jugoszláviában a jugoszlávságot sohasem ismerték el sem mint elsődleges nemzetiségi hovatartozást, sem mint egyfajta másodlagos etnikai meghatározást, vagyis a polgárok érzelmi kötődésének kifejezését.

Közvetlenül uralomra jutása után a KP a jugoszlávságot úgy határozta meg, mint azzal a verzióval való azonosulást, melyet a párt fogalmazott meg a partizánoknak a II. világháborúban folytatott fegyveres küzdelméről, mintegy politikai mítoszt teremtve, amely érzelmi alapjául szolgál a politikai közösséggel és az állammal való azonosulásnak (az ún. népfelszabadító harc 1948 után a „nemzeti forradalom" lett, végül 1971 után a Jugoszláv SZK nemzeteinek és nemzetiségeinek a függetlenségért folytatott harca).

Így a jugoszlávság fokozatosan semmivé foszlott: a partizánháború eszményesített változatától, a 60-as évek pártirányzatán át, a Tito egyéniségével az 1970-es években való azonosulásig tartott az útja, amikor is Jugoszlávia mind alkotmányilag, mind ténylegesen kommunista vezetőjének karizmatikus egyéniségére redukálódott. Mindez Tito halálát követően – miután a 80-as években megbukott az a kísérlet, hogy a titói karizmát a vezetőség legitim alapjává bürokratizálják – természetszerűleg vezetett a jugoszláv állam felbomlásához, hiszen a jugoszlávságot (és a hazaszeretetet) Tito, nem pedig az állam iránti hűségre és lojalitásra szűkítették. Még a szimbólumok is erről árulkodnak: a katonák nem az ország címere, hanem Tito képe előtt tették le esküjüket; az ideológiai propaganda az országot Tito Jugoszláviájának nevezte. „Tito elvtárs, esküszünk mi néked..." csendült fel mindenfelé a dal, és hazafias státusa túlszárnyalta a hivatalos himnuszét, a „Hej Sloveni"-ét. Nem volt olyan hivatali vagy nyilvános helyiség, amelyben ne lett volna ott Tito fényképe, míg a jugoszláv címer csak bizonyos szövetségi hivatalokban volt látható, s ily módon szinte ki volt rekesztve a mindennapi életből.

Mivel a jugoszlávság nem jelentett mást, mint a fennálló kommunista ideológia megnyilvánulási formáját, az egyházak (katolikus, pravoszláv, muzulmán) és a nacionalista ellenzékek természetesen ellene foglaltak állást. Azon a kritikus napon, amikor 1990 telén a Kommunista Szövetség felbomlott, és a jugoszláv pártállam szétesett, az említettek egybehangzóan a nemzeti–felekezeti homogenizáció mellett döntöttek. A valódi nehézséget az jelentette, hogy az egypárti hatalom –, amely a kollektív tulajdonosok osztályának nevében uralkodott, s amely sohasem jutott volna el a jugoszláv társadalom integrálódásáig – a politikai pluralizmus és demokrácia leple alatt tett lázas erőfeszítésekkel megkísérelte mindenáron fenntartani a status quót. Ennek megfelelően még a szövetségi alkotmány sem nyújtott lehetőséget a jugoszláv affiliáció és a jugoszláv államközösség iránti affiliáció kinyilvánítására, az állampolgár mint kategória nem is szerepel benne, következésképp a jugoszláv állampolgár kategóriája sem (tehát a jugoszláv állampolgárság mint politikai kategória nem létezik). Ez csupán néhány példája volt a kommunista uralom jogi következményeinek.

Intézményesített szinten a JKSZ kulcsszerepet játszott Jugoszlávia széthullásában, s ezért fizetnie kellett: a JKSZ éppúgy, akár a jugoszláv állam mint olyan megszűnt létezni. Mi több, a jugoszláv politikai oligar-

chiák politikája – a JKSZ intézményesítése által – olyan helyzetet teremtett, amelyről P. Ramet okkal ír így: „olyan jugoszláv köztársaság nincs, amelyben ne élnének népcsoportok, melyek úgy érzik, hogy veszélyeztetve vannak vagy kulturális-demográfiai, vagy gazdasági téren, vagy pedig mind a két szempontból" (Ramet, 1985: 101). Mint ahogyan a szerb és szlovén párt, illetve az ellenzék konfliktusa bizonyítja, minél közelebb állnak az aktőrök a csúcshoz, annál inkább hajlamosak arra, hogy az ellenzék által rendszerint jogosan kimondott bírálatokért más jugoszláv nemzeti csoportokat hibáztassanak, és ne magát a rendszert mint olyat. Rövidesen beigazolódott Veljko Rusnak, a szlovén szociológusnak a jóslata:

„Véleményem szerint Jugoszlávia nem kellene hogy fennálljon, és nem is tudna úgy fennállni, mint bizonyos köztársaságok intézményesített szervize, mint valamiféle konföderáció. Meggyőződésem, hogy ez az országnak előbb-utóbb a politikai dezintegrálódásához vezetne. Én ugyanis nem hiszek abban, hogy létezhet valamilyen sajátos szlovén, horvát, szerb vagy bármilyen köztársasági szocializmus. Azt gondolom, hogy a jugoszláv szocializmus különálló kis köztársasági szocializmusokra való felaprózása elkerülhetetlenül egy másmilyen társadalmi valóság kialakulását okozná" (Rus, 1971: 767).

1971-ben még tovább jutott megállapításaiban. Megsejtette azt a társadalmi valóságot, amelyet a konföderáció irányába való elmozdulás fog maga után vonni:

„A szocializmusnak mint eszmének, mozgalomnak vagy szervezetnek mindennemű nacionalizálódása egy totalitárius etnocentrikus közösség kialakuláshoz vezet" (Rus, 1971).

Pontosan a szocializmus elnacionálódása juttatta ide Jugoszláviát, ahol most, 1992-ben van: a teljes széthulláshoz és a sorozatos belháborúkhoz. A nemzeti integrálódás első lépésére – a külön nemzetekbe mint a jugoszláv politikai közösségtől független egységekbe való tömörülésre a szocializmus zászlaja alatt került sor. A köztársasági kommunista pártok az 1974-es Szövetségi Alkotmánnyal indították el a föderáció dezintegrálódási folyamatát. A következő lépésre, mely a szövetség felbomlásához vezetett, a 80-as évek második felében került sor, amikor a volt kommunista oligarchiákból átvedlett, más-más délszláv népet képviselő nemzeti elitek (vezetők) tartották kezükben a hatalmat! Az 1990-ben e folyamat hatására bekövetkező ún. demokratikus eltolódás a jugoszláv politikai közösség és állam szétesésének csupán a végső aktusa volt, amely egy újfajta autoritarizmust vetett felszínre.

Liberális szemszögből nézve a puszta tények arra utalnak, hogy a homogenizáció típusában állt be a változás: a bolsevik homogenizálódást felváltotta a nemzeti homogenizálódás. Ez a fejlődési irány már az 1980-as években észlelhető volt, „...ahogy a dolgok 1985-ben állnak, nehéz olyan meggyőző érvet találni, amely alátámasztaná azt a tényt, hogy Jugoszlávia még mindig a megszokott értelemben vett egységes állam. A

valódi hatalom a köztársaságokban összpontosul és többé-kevésbé a köztársaságok elitje tartja kezében" (Schoepflin, 1985: 320).

Ezzel bezárult a kör, ami a jugoszláv szocializmusról alkotott illúziót és valóságot illeti. A jugoszláv társadalom krízisérő, mely kezdetben, 1960-ban, modernizációs válságként indult, kiderült, hogy a szocializmus általános válságának egy láncszeme, amely a jugoszláv társadalom szerkezeti válságává fajult. Mindaz, ami már 1946-ban megindult, az 1980-as években komoly szerkezeti válsággá terebélyesedett. Mivel a politikai rendszer a változás minden lehetőségének útját állta, a mindinkább kifejezésre jutó válságnak kiutat kellett találnia, s így az 1980-as évek második felében a társadalom politikai, valamint az államközösség általános krízisekénti robbant ki. S így bezárult a jugoszláv szocializmusról alkotott illúziók köre; nem maradt belőle más, mint az önkényeskedő, erőszakos és militáns nacionalista őrület.

Az 1990. évi választások: a demokrácia mint etnodemokrácia

A II. világháború utáni Jugoszlávia negyvenöt éves fennállásának első többpárti választásait 1990-ben tartották meg, minden föderatív egységben külön-külön. Kétség nem fér hozzá, hogy ez nemcsak egy korszaknak, hanem Jugoszláviának mint államnak a végét is jelképezte. Az egykori Jugoszlávia minden lakosa, aki az állam polgárának, vagy legalábbis egy Jugoszlávia elnevezésű közös haza állampolgárának tartotta magát, *hazátlanná* vált, mihelyt az urnák elé járult, hogy külön választásokon, minden föderatív egységben (köztársaságban) más időben, megválassza saját parlamentjét. Attól a pillanattól kezdve, amikor a politikai demokráciára és politikai képviseletre kizárólag a nemzet ügyeként kezdtek tekinteni, úgyszintén a többipárti választásokra, amelyek csakis külön-külön voltak lebonyolíthatók minden egyes köztársaságban, Jugoszlávia politikai közösségként és közös hazaként megszűnt létezni. Abban a pillanatban, amikor egy szavazó úgy járult az urnák elé, mint kizárólag saját köztársaságának (és nemzetének) polgára, akkor tekintet nélkül egyéni meggyőződésre és függetlenül óhajától, megszűnt Jugoszlávia polgára lenni.

A képviseleti demokrácia helyett az etnodemokráciát hozták létre mindegyik jugoszláv föderatív egységben. A polgár kategória azért formálisan minden nemzetállam alkotmányában megjelenik, és ez képezi minden szuverenitás forrását. A jugoszláv valóságban azonban nem létezik az állampolgár (citoyen): a populus az ethnosra redukálódott, és a választások utáni politika új lendületet adott a néppel való manipuláláshoz. Az a tény, hogy egy-egy köztársaság polgára mint politikai szubjektum manipuláltan a nemzeti pártra szavazott, szuverenitását egy-egy nemzet tagjaként és nem állampolgárként juttatta kifejezésre, felgyorsította Jugoszlávia szétesését. Ez a véres, fájdalmas, szellemileg és anyagilag

destruktív folyamat 1992 májusáig már három belháborút robbantott ki, több ezer halottat, több tízezer sebesültet, megsemmisített városokat és 1,3 millió otthonából elűzött embert hagyva maga után. Ha ehhez még hozzáadjuk a gazdaság szétrombolását is, teljes képet kapunk annak a nacionalista őrületnek a következményeiről, amely felváltotta a kommunista önkényuralmat.

Slobodan Miloševićnek, a szerb vezérnek a politikája döntően meghatározta az 1990-es választásokat minden föderatív egységben. Ennek a politikának az eredménye a JKSZ összeomlása a XIV. rendkívüli kongresszuson. A közvetlen indíték azonban az attól való félelem volt, hogy Slobodan Milošević arra fogja felhasználni a JKSZT-t, hogy az egész Jugoszláviában magához ragadja a hatalmat. Hogy ezek a félelmek megalapozottak voltak-e, vagy csupán mások szecesszionista törekvéseinek vetületei, mindmáig nyílt kérdés maradt. Tudniillik, a szlovén kommunisták Milan Kučan vezetésével, akinek elnöki korteshadjárata ekkor már folyamatban volt, követelték, hogy a JKSZ politikai pártból alakuljon át a köztársasági pártok teljesen önkéntes szövetségévé. Az elképzelés szerint ez utóbbiak teljes autonómiát élveznének. A szövetség (még a nevéből is hiányozna a jugoszláv jelző) határozatai nem lennének kötelezőek a tagpártok számára. A szlovén kommunisták azt az utasítást kapták köztársaságuktól, hogy hagyják el a kongresszust, ha javaslatukat nem fogadják el. Miután ez bekövetkezett, a szlovén küldöttek kivonultak. Milošević kísérlete, hogy átvegye, ami a JKSZ-ből megmaradt, a horvát kommunisták kemény ellenállásába ütközött, és a párt felbomlott. Ez jelentette Jugoszláviának mint (kommunista) pártállamnak a végét. Majd másfél év múlva bekövetkezett a jugoszláv állam teljes összeomlása.

Az a tény, hogy a JKSZ lemondott a hatalomról, és hogy a bolsevizmus jugoszláv verziója, az önigazgatás kudarcot vallott, még nem jelentette a demokrácia győzelmét a totalitarizmus felett: ez egyszerűen a karizmatikus utóhatalom önpusztító folyamata volt. Hogy Jugoszláviában a változások nem a demokrácia és a modern képviseleti demokrácia megalapozására irányultak, annak döntő bizonyítéka, hogy az 1990 márciusától decemberéig lebonyolított köztársasági választásokat nem követték a szövetségi parlament Szövetségi Tanácsába történő választások (a szövetségi parlament másik házába – a Köztársaságok és Tartományok Tanácsába – a képviselőket a köztársasági és tartományi parlamentekben megválasztották, és delegálták is).

A választásokat Szlovéniában és Horvátországban 1990 márciusában, áprilisában és májusában, Macedóniában és Bosznia–Hercegovinában novemberben, Szerbiában és Crna Gorában pedig decemberben bonyolították le. A választók az előző egypárti parlament bonyolult választási rendszere alapján szavaztak. Csakhogy ezúttal a jelölteket közvetlenül választották meg, s ez változást jelentett az előző küldöttrendszerű választásokhoz képest. Az arányos képviseltség elvét részben a nemzetileg homogén Szlovéniában alkalmazták (Krivić, 1990.), valamint a bosznia-

hercegovinai parlament egyik tanácsában. A győztes horvát párt, a HDZ a szavazatok 42%-val biztosította magának a képviselői mandátumok több mint kétharmadát. Az átvedlett szerb kommunisták majdnem ugyanilyen arányban nyertek Szerbiában, bár nem úgy, mint kommunisták, hanem mint az államiság pártja. Szlovéniában az antikommunista és jugoszlávellenes DEMOS-koalíció került hatalomra, Bosznia-Hercegovinában a választások inkább cenzusjellegűek voltak: néhány kivételtől eltekintve, a parlament a három nemzeti párt képviselőiből tevődik össze (muzulmán, szerb és horvát). A macedón választásokat a szélsőséges VMRO nyerte, de a parlamentben abszolút többség nélkül maradt. A nemzeti kommunisták és a Marković-párti reformisták ellenében kierőszakolt VMRO-koalíció képesnek bizonyult arra, hogy elejét vegye a káosz kirobbanásának. Tudniillik a VMRO Macedónia függetlenségéért száll síkra, és bizonyos görög és bolgár területeket követel, amelyeket macedón lakta területekként tart számon, ám ugyanakkor megtagad minden általános emberi jogot az albán nemzetiségű lakosságától. Crna Gora, a kommunisták hagyományos fellegvára, a jugoszláv föderatív egységek közül a legkisebb, az átvedlett kommunistákra szavazott. Az ellenzéket Marković reformistái, a kommunistaellenes szerb nacionalisták és egy jelentéktelen muzulmán kisebbségi párt tagjai alkották, de mivel nem egységesek, semmi befolyásuk sincsen. Az a tény, hogy a köztársasági elnökválasztásokat közvetlen szavazás útján párhuzamosan bonyolították le a parlamenti választásokkal (egyetlen kivétel Macedónia volt), még kifejezettebb nemzeti jelleget kölcsönzött a választásoknak.

A választások *második* jellemzője az, hogy – az arányos képviseltség elvét részben alkalmazó Szlovénia kivételével – a Weltanschaung pártoknak, vagyis a klasszikus értelemben ilyennek tekintett pártoknak nincs képviselőjük a köztársasági parlamentben. A *harmadik* és döntő jellemzője a választóknak nyújtandó alternatívák teljes mellőzése – ez a tömegtájékoztatási médiumok hozzáférhetőségének teljes hiányára vall. A mindjobban erősödő nacionalista irányvonal eliminált az időszerű kérdésekhez való mindennemű alternatív hozzállást, és nemzetárulásnak minősítette őket: a konföderációt Szerbiában és Crna Gorában, a föderációt Szlovéniában, Horvátországban és Macedóniában. A *negyedik* jellemzője a választásoknak az, hogy – az egyetlen Marković-féle pártot kivéve – egy pártnak sem volt gazdasági programja. A reformpáriak súlyos vereséget szenvedtek Szerbiában és Bosznia–Hercegovinában, mindössze néhány képviselői helyet szereztek Vajdaságban és Macedóniában, a szlovéniai és horvátországi választásokon nem is szerepeltek. Gondosan kidolgozott gazdasági program helyett a győztes pártok a választási hadjáratban minden realitást nélkülöző ígéreteket tettek, külföldről beáramló hatalmas etnikai tőkére (a HDSZ a horvát emigrációtól kapott 150 billió/millió USA dollárral operált) vagy pedig külföldi pénzre számítva. *Ötödik* sajátságként említhető a választási légkör, a nemzeti államok megalakítására mindenáron való törekvés, – amely – annak ellenére, hogy

szóban az európai integrációt támogatták – sokkal inkább felidézte az 1848-as forradalmak hangulatát, mint az Európához 1992. január 1-jére tervezett csatlakozás. Ezeknek a demokratikus választásoknak a következményeként könyvelhető el, hogy a jugoszláv állam teljesen megsemmisült, beállt a totális káosz, először Horvátország, majd Bosznia–Hercegovina libanizálódott, és szertefoszlott minden remény, hogy Jugoszláviát valaha is újraegyesíthetik.

A választási eredményekhez hozzáadhatjuk még a központosítás erősítését, a körzeti és helyi autonómiák hatáskörének csökkentését egy olyan országban, ahol a decentralizáció nagy múltra tekint vissza. Horvátországban és Bosznia–Hercegovinában, valamint kisebb mértékben Szlovéniában is, a választásokat tisztogatások követték a patronázspolitika hagyományos szellemében: tisztogatásokat végeztek az államapparátusban, az adminisztrációban, a vállalatokban és oktatási intézményekben, és a megüresedett helyeket a politikai mércéknek megfelelő új emberekkel töltötték be. Mi több, a horvátországi, szerbiai (Kosovóban) és bosznia-hercegovinai változások jegyében a nemzetiségi hovatartozás kritériumai szerint állapították meg a jelöltek alkalmasságát. És végül minden köztársaság megváltoztatta saját alkotmányát, mellőzve a demokratikus újításokat. A fő cél az volt, hogy a köztársasági törvényeket és alkotmányt a szövetségi fölé helyezzék, és ennek rendelkezéseit kizárják. Minden köztársaság kísérletet tett erre. Szlovénia és Horvátország még ennél is tovább ment: 1991. június 26-án kikiáltották önállóságukat és elszakadásukat Jugoszláviától. E lépés felbontotta az államot, és egymás után három belháborút indított el.

Jugoszláviában, Magyarországgal, Lengyelországgal és Csehszlovákiával ellentétben, az illegitim (nemzeti) kommunista oligarchiákat és a kommunista pártállamot nem törölték el, és a demokrata társadalmi erők sem söpörték el őket – maguktól bomlottak fel (Székely, 1992). A kialakuló demokrata hatalom, amely a köztársaságokban fellépő etnodemokrácia alternatívája lehetett volna, nélkülözte a kellő erőt, míg az autoritatív rezsim rendelkezett elég hatalommal ahhoz, hogy megakadályozza a valódi demokrata alternatívát: a köztársasági választásokkal párhuzamosan a szövetségi szinten is lebonyolítandó demokratikus választásokat, vagyis a többpártrendszer egyidejű bevezetését az egész politikai közösség területén. Jóllehet a nacionalista önkényuralom sikeresen felváltotta a régi kommunista totalitarizmust, a végkifejlet Jugoszlávia szétrombolása lett, mert az 1974-es alkotmány a politikai önállóságot nemzeti önállóságra redukálta, következésképp a gazdasági és politikai konfliktusokat nemzetek közötti konfliktusokká minősítette át. Ez a magyarázata annak, hogy amikor a nemzeti elitek közvetlenül a kommunizmus utáni Jugoszláviában az elé a választút elé kerültek, hogy Jugoszlávia-e, vagy a KÁOSZ, az utóbbit választották.

BERKOVIĆ, Eva. 1986. *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji.* Beograd: Ekonomika i Ekonomski Institut Beograd; 1986.
BIĆANIĆ, Ivo. 1988. „Fractured Economy". In: Dennison Rusinow, ed. *Yugoslavia: A Fractured Federalism.* Washington, D.C. The Wilson Center Press; 1988. 120–141.
GANTAR, Pavel; Mastnak, Tomaz; Meznaric Silva; Sergej, Lev. 1986. „Yugoslavia's Permanent Crisis". *East European Reporter.* 1986; 2(2): 46–50.
GOW, James, 1988. „Legitimacy and Military". In: M. Milivojevic, J. Allcock & P. Maurer, eds. *Yugoslavia's Security Dilemmas.* Oxford, etc.: Berg; 1988. 60–96.
HORVAT, Branko. 1969. *Ogled o jugoslavenskom drustvu.* Zagreb: Mladost; 1969.
KOROŠIĆ, Marjan. 1988. *Jugoslavenska kriza.* Zagreb: Naprijed i Ekonomski institut; 1988.
KOŠTUNICA, Vojislav. 1987. „Načelo jednoglasnosti i jugoslovenski federalizam". *Filozofija i društvo,* vol 2: 209–225.
KRIVIĆ, Matevž. 1990. „Izbori u Sloveniji 1990" *Politička misao.* 1990. 27(2): 11–28.
KUNZLI, Arnold. 1968. „Opijum nacionalizma". *Praxis.* 1968; 5(4).
KUVAČIĆ, Ivan. 1972. „Ideologija srednje klase". *Praxis.* 1972 maj–avgust; 9(3/4); 351–374.
MIRIĆ, Jovan. 1984. *Sistem i kriza: Prilog kritičkoj analizi ustavnog i političkog sistema Jugoslavije.* Zagreb: Cekade; 1984.
PETROVIĆ, Ruža. 1987. *Migracije u Jugoslaviji.* Beograd: IICSSO; 1987
Uő: 1990. „Etnički aspekti migracija u Jugoslaviji". *Sociologija.* 1990 juli–septembar. 32(3): 225–233.
PUHOVSKI, Žarko. 1986. „Moć i program". *Naše teme.* 1986; 30(7–8): 1158–1165.
Uő. 1990. *Ideologijska konstrukcija zbilje.* Zagreb: Školska knjiga; 1990.
RAMET, Pedro. 1984. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963–1983.* Bloomington: Indiana University Press; 1984.
Uő. 1985. „Apocalypse Culture and Social Change in Yugoslavia". In: P. Ramet, ed. *Yugoslavia in the 1980s.* Boulder and London: Westview Press; 1985. 3–26.
RUS, Veljko. 1971. „Sadašnji međunacionalni odnosi u Jugoslaviji". *Gledišta.* 1971. maj–jun. 12(5–6): 761–769.
RUSH, Myron. 1974. *How Communist States Change their Rullers.* Ithaca and London: Cornell University Press; 1974.
SCHOEPFLIN, George. 1985. „Deacay in One–Party System in Eastern Europe: Yugoslav Patterns". In: P. Ramet, ed. 1985: 307–321.
SEKELJ Laslo. 1992. *Yugoslavia, Logic of Destruction.* Atlantic Reasearch and East European Monographs. Distributed by Columbia University Press. (fortcomming in August 1992)
STOJANOVIĆ, Svetozar. 1972. „Od postrevolucionarne diktature do socijalističke demokracije: Jugoslovenski socijalizam na raskršću". *Praxis.* 1972; 9(3/4): 375–398.
TOMC, Gregor. 1988. „Classes, Party Elites, and Ethnic Groups". In: Dennison Rusinow, ed. *Yugoslavia: A Fractured Federalism.* Washington, D.C.: Wilson Center; 1988: 58–77.
VUCHINICH, Wayne S. 1969. „Nationalism and Communism". In: *Contemprorary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment.* Berkley – Los Angeles: University of California Press; 1969.

Rezime

Kriza modernizacije i nacionalizam

Autor u ovoj studiji sa puno ekonomskih i drugih podataka prezentuje uzroke i oblike raspadanja Jugoslavije kao metanacionalne zajednice. Pri tome, puno pažnje poklanja problemima modernizacije i odgovorima političkih elita na krizu modernizacije. Studija pokazuje linije kontinuiteta između titoističkog perioda i današnjice prožete apokaliptičnom situacijom. Tako, po oceni autora već na kraju šezdesetih godina umesto jugoslavizma došao je nacionalizam, umesto egalitarizma su se afirmisali nacionalno posredovane ekonomije. Ustav iz 1974. godine je umesto političke slobode inspirasao nacionalnu određenost kao vrhunsku kategoriju društvenog sistema. U poslednjem delu rada autor analizira političke promene posle 1989. godine, tačnije izbore u državama bivše Jugoslavije. Pobeda Slobodana Miloševića je determinisala izbore u svim republikama bivše Jugoslavije koji su bili karakteristični po nedostatku politički profilisanih partija u klasičnom smislu, po nedostatku demokratičnosti u medijama i po nedostatku demokratičnosti u medijima i po nedostatku ekonomskih projekata. Rezultat ovih izbora je dezintegracija jugoslovenske države, totalni ekonomski haos i libanonizacija Hrvaske i BiH.

Summary

Modernization Crisis and Nationalism

The author of this study lays out the causes for and the forms of the disintegration of Yugoslavia as a metanational state, supporting his arguments with economic and other data. He directs his attention to the problems of modernization and to the position taken by the political elite toward this modernization crisis. He points to the lines of continuity between the Titoistic era and the present which is inundated with apocalyptic situations. Thus, in his opinion, already at the end of the sixsties Yugoslavism gave way to nationalism and nationally controlled economies gained ground over egalitarianism. The 1974 constitution inspired national orientation as the highest category of social systems, instead of political freedom. As a conclusion to his work the author gives an analysis of the political changes since 1989, more precisely, after the elections in the former Yugoslav republics. The victory of Slobodan Milošević determined the outcome of the elections in all the other republics; the characteristic features of all these elections were the lack of political parties with well-defined political profiles in the classical sense, the lack of democracy in the mass-media and the lack of economic programmes. The outcome of these elections was the disintegration of Yugoslavia, total chaos in the economy and Croatia and Bosnia and Herzegovina were cast into a situation similar to that existing in Lebanon.

MŰHELY

Somogyi Sándor

A MEZŐGAZDASÁG, EGYÉB GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGEK ÉS A KÖRNYEZET KAPCSOLATAI

Bevezető

A rendszerszemléletű megközelítésmód azokhoz az eltérő részletezettségű világmodellekhez igazodik, amelyek világosan megkülönböztetik a humán, a környezeti és a gazdasági alrendszert (2) (1. ábra) A humán alrendszer életminősége a környezeti és a gazdasági alrendszerekkel függ össze.

A környezeti alrendszer a felújuló és nem felújuló erőforrásokat, a hulladékasszimiláló képességet és a humán alrendszer létfunkcióit foglalja magában.

Ha a mezőgazdaságnak külön figyelmet kívánunk szentelni a gazdasági alrendszeren belül, akkor a termőtalaj mint feltételesen felújuló erőforrás szintén külön kezelendő eleme a környezeti alrendszernek.

A gazdasági alrendszer és a keretébe tartozó mezőgazdaság összekötő kapocs a humán és környezeti alrendszerek között, s mint ilyen az erőforrások felhasználója, átalakítója és a megtermelt javak közvetítője a humán alrendszerhez.

A környezet és a gazdaság kapcsolatait jól szemlélteti D. W. Pearce és R. K. Turner *Economics of natural resources and the environment* című könyvének második fejezete (9). A könyv ábrái és didaktikailag egyszerűsített I/O mátrixai a gazdasági tevékenységek egészét tüntetik fel. *

* Leontief és szerzőtársai a hetvenes évek elején dolgozták ki A világgazdaság jövője című tanulmányukat I/O elemzés segítségével (7). Globális és makroregionális szinten vizsgálva a jövőt, számba vették a mezőgazdasági termelés növekedésének lehetőségeit, a növényvédő szerek, műtrágyák hatását, az erózió és szikesedés problémáit. A szennyezést a mezőgazdaság műszaki fejlesztésének velejárójaként kezelték.

1. ábra A FÖLD MINT GLOBÁLIS RENDSZER

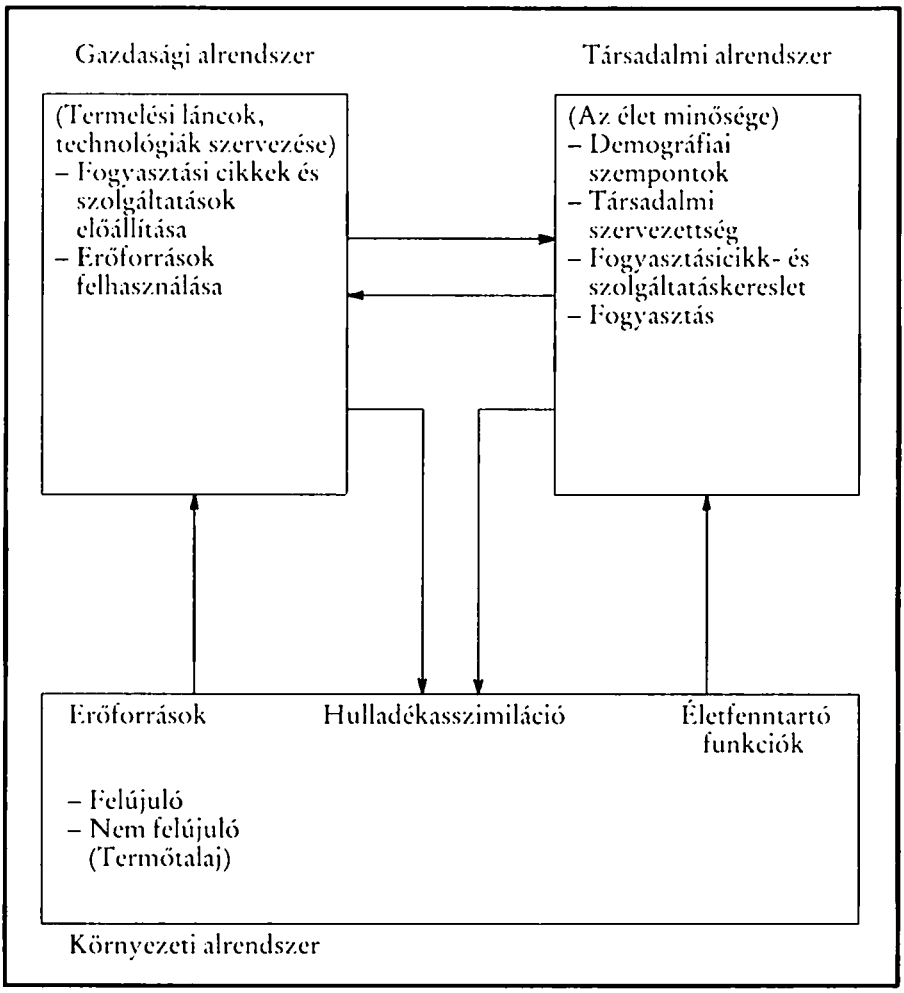

A világűr mint környezet

A mezőgazdaságnak és környezetének kapcsolatait vizsgálva jutottunk arra a gondolatra, hogy hasznos lehet a mezőgazdaság és egyéb gazdasági tevékenységek különválasztása. Ezáltal jobban szemléltethetjük a mezőgazdaságnak és egyéb gazdasági tevékenységeknek a környezettel fennálló kapcsolatait, amelyek behatóbb elemzése nélkülözhetetlen a fenntartható fejlesztés tervezéséhez.

A kapcsolatok áttekintése

A gazdasági lényegét úgy is meghatározhatjuk, mint a természet és társadalom közötti kölcsönhatást, amelynek keretei között az emberek a

2. ábra A GAZDASÁG ÉS MEZŐGAZDASÁG KAPCSOLATA

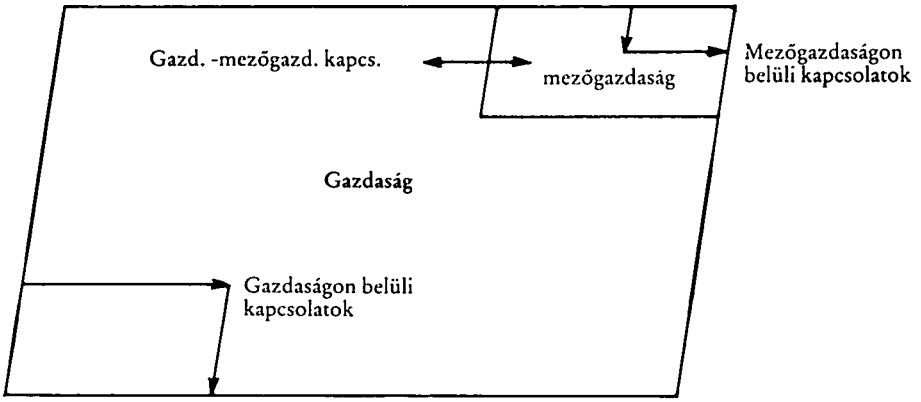

3. ábra A KÖRNYEZET ÉS MEZŐGAZDASÁGI KÖRNYEZET KAPCSOLATAI

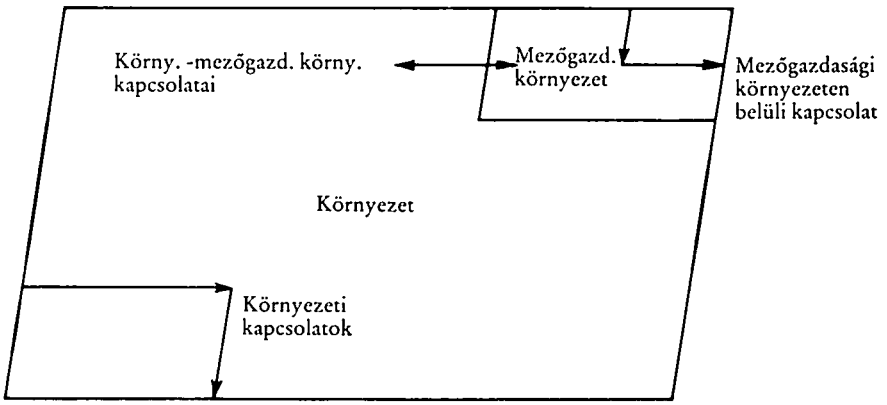

4. ábra A GAZDASÁG, MEZŐGAZDASÁG ÉS A KÖRNYEZET KAPCSOLATA

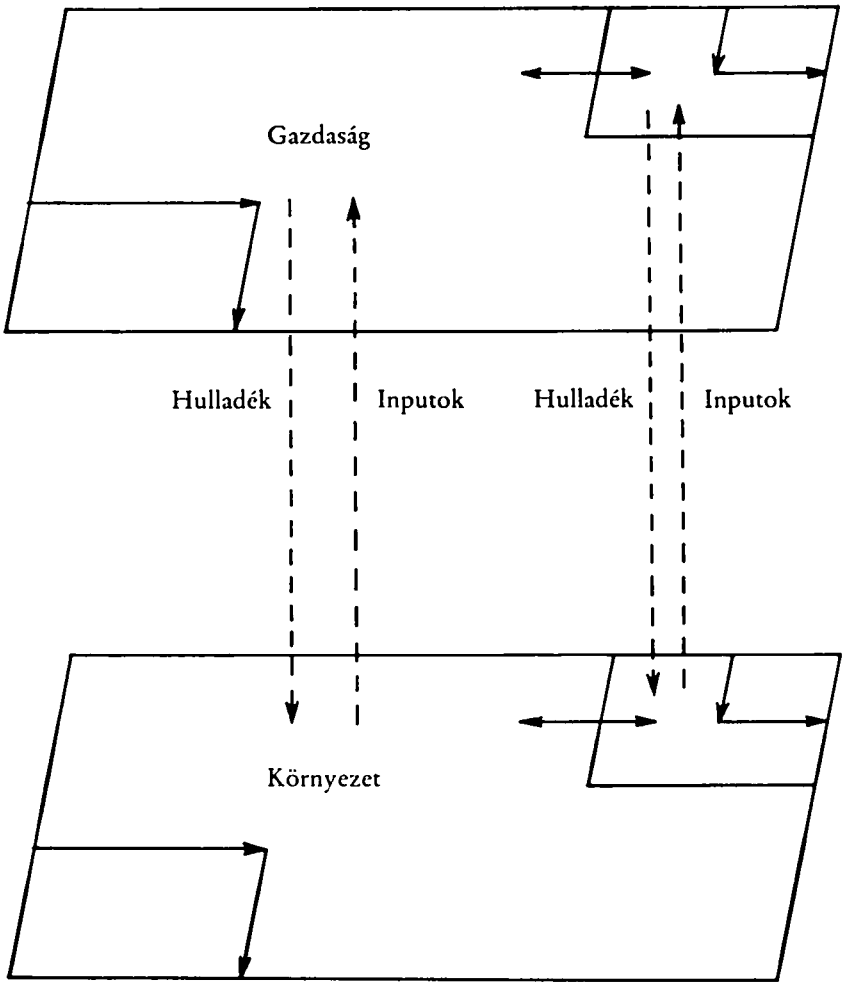

természet javait szükségleteik kielégítésére kisajátítják, és ennek során e két tényező meghatározott kapcsolatba kerül egymással. A gazdaságnak a mezőgazdaság is része. A gazdaságtan valójában a gazdaságon belüli kapcsolatokkal foglalkozik: hogyan működnek a gazdaság elemei, hogyan befolyásolja a kereslet egy-egy termék előállítását, illetve ez hogyan hat ki a nyersanyagtermelésre, hogyan növekedhet a gazdaság mint egész stb.

Ha a mezőgazdaságot külön ábrázoljuk, és a gazdaság kifejezésen az egyéb gazdasági tevékenységeket értjük, akkor a gazdaságon belüli kapcsolatok mellett megjelennek a mezőgazdaságon belüli, a mezőgazdaság és a gazdaság közötti kapcsolatok is, mint ahogy a 2. ábra szemlélteti.

Mivel az ipar mind jelentősebb közvetítő a természetes erőforrások és a mezőgazdaság között, az elemzést ki kell terjeszteni az említett kapcsolatokra.

A 3. ábrán a környezetet és azon belül a mezőgazdasági környezetet is négyzetek ábrázolják.* Ha a mezőgazdasági környezetet az első lépésben elhagyjuk, akkor a környezeten mint egészen belüli kapcsolatok elemzése a feladat. Amennyiben a mezőgazdasági környezetet feltételesen külön kezeljük, akkor a mezőgazdasági környezeten belüli kapcsolatokat, továbbá a mezőgazdasági és a globális környezet közötti kapcsolatokat is elemzés tárgyává kell tenni. Ha a környezetet úgy fogjuk fel, mint energiaforrást, talajt, vízkészletet, erdőket, ásványokat, hulladékasszimiláló képességet, akkor nemcsak ezek mennyiségi mutatóit, hanem egymásra hatását is elemezni kell. A vízkészlet befolyásolja a halászatot, az erdők befolyásolják a talajminőséget stb.

Ha a gazdaságot és környezetet összekapcsoljuk, mint a 4. ábrán látható, akkor az előző relációk tovább bővülnek. A környezeti inputok és a szennyezési probléma gazdasági vonatkozásai is előtérbe kerülnek, pl. hogy valamilyen termék keresletének növekedése milyen mértékben terheli a környezeti erőforrásokat (fogyasztás és szennyezés összefüggése).

Ilyen értelemben a környezeti ökonómia holisztikusabb a tradicionálisnál, és sokkal több szempontot vesz figyelembe. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy valamiféle alternatív gazdaságtant akarunk szembeállítani az ismert gazdasági doktrínák lényegével, csupán a gazdasági gondolkodás horizontjait kívánjuk tágítani és átfogóbbá tenni.

---

* A környezet és mezőgazdasági környezet különválasztása vitatható ugyan, de indokolt. A közvetlen környezet a mezőgazdaságot közvetlenül befolyásolja. A globális értelemben vett környezet mind adottságaival, mind emberi kéz építette objektumaival és folyamataival úgy befolyásolja a mezőgazdaságot, hogy hatótényezői előbb a mezőgazdaság közvetlen környezetébe lépnek be. Így a rendszerszemléletből jól ismert relativitás elvét alkalmazva nem határozzuk meg (mert nem is lehet) a globális, ill. a mezőgazdasági környezet határát. Ha egy környezeti elem hatása közvetlen, akkor az az elem a mezőgazdasági környezet része is, ha nem, akkor csak a globális környezeté.

A gazdaság, mezőgazdaság, környezet I/O viszonyai

Az 5. ábrán Pearce és Turner nyomán feltüntettük a gazdaság I/O viszonyait, de különválasztottuk tőle a mezőgazdaság I/O viszonyait. Az első sorban és első oszlopban feltüntetett termékeken értjük mindazt, amit a gazdaság a mezőgazdaságon kívül gyárt, feldolgoz, cserél. Ilyen értelemben egy épület vagy egy gyár is termék, amit a gazdaság vagy a fogyasztás hasznosítani fog, de a földben szunnyadó szén vagy ásvány nem termék, mert a feldolgozásába még nincs munka fektetve, és nincs árucserének alávetve. A 3. sorban és 3. oszlopban szereplő gazdaság (a mezőgazdaság kivételével) a termelés vagy szolgáltatás szervezésére és kivitelezésére vállalkozó összes szervezetet magában foglalja. Egy sort az inputok foglalnak el, vagyis a gazdaság által igénybe vett munkaerő és tőke; majd egy oszlop a végső fogyaszói keresletet mutatja.

Az ábra a mezőgazdasági termékek sorával és oszlopával, a mezőgazdasági termelés sorával és oszlopával, a mezőgazdasági inputok sorával, a termékkereslet oszlopával bővül. Az almátrixok indexelése azt jelenti, hogy „n" termékről, „s" mezőgazdasági termékről, „m" gazdasági, „r" mezőgazdasági ágazatról, „t" inputról, illetve fogyasztási cikkről, „tm" mezőgazdasági inputról, illetve fogyasztási cikkről van szó.

A fontosabb almátrixok jelentése:

A – a gazdaság termékbemenete,

Am – a mezőgazdaság mezőgazdasági termékbemenete,

AI – a mezőgazdaság nem mezőgazdasági termékbemenete,

AmI – A gazdaság mezőgazdasági termékbemenete,

B – a gazdaság termékkimenete,

Bm – a mezőgazdaság termékkimenete,

C – a gazdaság munkaerő- és tőkebemenete,

Cm – a mezőgazdaság munkaerő- és tőkebemenete,

D – a gazdaság végtermékei iránti fogyasztói kereslet,

Dm – a mezőgazdaság végtermékei iránti fogyasztói kereslet,

F – a gazdaság termékei iránti összkereslet,

Fm – a mezőgazdasági termékek iránti összkereslet,

G – a gazdaság termékeinek összkimenete,

Gm – a mezőgazdasági termékek összkimenete,

E – munkaerő- és tőkebemenet a gazdaság végtermékeinek előállításához,

Em – munkaerő- és tőkebemenet a mezőgazdaság végtermékeinek előállításához,

H – a gazdaság összes munkaerő- és tőkebemenete,

Hm – a mezőgazdaság összes munkaerő- és tőkebemenete,

K – a gazdaság összes termékkimenete,

Km – a mezőgazdaság összes termékkimenete,

L – a gazdaság összbemenete,

Lm – a mezőgazdaság összbemenete,

5. ábra

A GAZDASÁG, MEZŐGAZDASÁG I/0 VISZONYAI

	A GAZDASÁG TERMÉKEI 1,2,...n	A MEZŐGAZD. TERMÉKEI 1,2,...s	GAZDASÁG 1,2,...m	MEZŐGAZD. 1,2,...r	KERESLET A GAZD. TERMÉKEI IR. 1,2,...t	KERESLET A MEZŐGAZD. TERMÉKEI IR. 1,2,...tm	T
A GAZDASÁG TERMÉKEI 1,2,...n			A	AmI	D		F
A MEZŐGAZD. TERMÉKEI 1,2,...s			AI	Am		Dm	Fm
GAZDASÁG 1,2,...m	B						G
MEZŐGAZD. 1,2,...r		Bm					Gm
A GAZDASÁG BEMENETEI 1,2...t			C		E		H
A MEZŐGAZD. BEMENETEI 1,2,...tm				Cm		Em	Hm
T	K	Km	L	Lm	M	Mm	J

6. ábra

AZ I/0 TÁBLÁZAT BŐVÍTÉSE

	A GAZDASÁG TERMÉKEI 1,2,...n	A MEZŐGAZD. TERMÉKEI 1,2,...s	GAZDASÁG 1,2,...m	MEZŐGAZD. 1,2,...r	KERESLET A GAZD. TERMÉKEI IR. 1,2,...t	KERESLET A MEZŐGAZD. TERMÉKEI IR. 1,2,...tm	T	HULLADÉKOK
A GAZDASÁG TERMÉKEI 1,2,...n			A	AmI	D		F	N
A MEZŐGAZD. TERMÉKEI 1,2,...s			AI	Am		Dm	Fm	Nm
GAZDASÁG 1,2,...m	B						G	O
MEZŐGAZD. 1,2,...r		Bm					Gm	Om
A GAZDASÁG BEMENETEI 1,2...t			C		E		H	
A MEZŐGAZ. BEMENETEI 1,2,...tm				Cm		Em	Hm	
T	K	Km	L	Lm	M	Mm	J	P
ERŐ-FORRÁSOK	Q	Qm	R	Rm			S	

M – az összes bemenetek – ráfordítások vektora a gazdaság kimenetei iránti végső kereslet kategóriáiként,

Mm – az összes bemenetek – ráfordítások vektora a mezőgazdaság kimenetei iránti végső kereslet kategóriáiként,

J – az összes bemenetek, illetve kiemenetek költségeit kifejező skalár.

Ez a sajátos I/O táblázat a gazdaságon belüli viszonyokat mutatja be.

Az I/O elemzés lehetőségeiről, problémáiról szükségtelen most szólnunk, de hangsúlyoznunk kell, hogy minden esetleges probléma ellenére is az összetett kapcsolatredszernek és a közvetett hatások sokaságának elemzésére csak az ilyen átfogó módszerek felelnek meg.

Tekintettel a környezet, a gazdaság, a mezőgazdaság kapcsolatára, az ábrát tovább kell bővíteni annak érdekében, hogy a változások környezeti hatásai is kimutathatók legyenek. Ezeket a bővítéseket a 6. ábra foglalja magában. Egy-egy új almátrix jelölése a következőket jelenti:

Q – környezeti erőforrások bemenete a gazdaság termékeinek előállításához,

Qm – környezeti erőforrások bemenete a mezőgazdasági termékek előállításához,

R – a gazdaság környezeti erőforrásbemenete,

Rm – a mezőgazdaság környezeti erőforrásbemenete,

S – a gazdaság és mezőgazdaság összes környezeti erőforrásbemenete,

N – az F mátrix szerinti gazdasági termékek iránti végső kereslet kielégítése által okozott hulladék mennyisége,

Nm – az Fm mátrix szerinti mezőgazdasági termékek iránti végső kereslet kielégítése által okozott hulladék mennyisége,

O – a gazdaság hulladékkibocsátása,

Om – a mezőgazdaság hulladékkibocsátása,

P – a hulladék teljes mennyiségének vektora.

Tehát a 6. ábra szemlélteti a 4. ábrán bemutatott környezeti kapcsolatokat. Megjegyzendő, hogy a gazdaságon és mezőgazdaságon belüli kapcsolatok pénzegységekben vannak kifejezve. A környezeti kapcsolatokat fizikai mutatók jelölik. Az utolsó sor mutatja a lekötött környezeti források mennyiségeit. Környezeti forrásokon itt a földet (ásványi kincseket, kőolajat, erdőket stb.), levegőt, vizet értjük. Lényegében ezek a fizikai mutatók azt jelzik, hogyan látja el a környezet a gazdaságot nyersanyagokkal és energiával.

Az utolsó oszlop N almátrixa azt mutatja, mennyi hulladékkal terheli a környezetet az F mátrix szerinti végső kereslet kielégítése. Az Nm almátrix ugyanezt mutatja ki a mezőgazdaságot illetően. Az O és Om almátrixok a gazdaság, illetve mezőgazdaság hulladékkibocsátását jelzik, míg a P a hulladék teljes mennyiségét mutatja.

Nagy haladást jelentene, ha az ágazatokon belüli és ágazatok közötti kapcsolatok mellett a környezettel fennálló erőforrás- és hulladékkapcsolatokat is egységes mutatókban tudnánk kifejezni és elemezni. Ily módon túljuthatnánk azon, hogy a gazdaságot és kapcsolatrendszerét mint

lineáris rendszert kezeljük. Kozma (6) azonban helyesen állapítja meg, hogy „a környezetrombolás okozta károk helyreállításának haszna mindig kalkulált vagy becsült érték, míg a környezetvédelem kielégített vagy kielégítetlen költségigénye valóságos piacáru- és szolgáltatástömeg. Ez eleve hátrányos helyzetbe hozza a környezetgazdálkodást azokkal az ágazatokkal szemben, amelyek kézzelfogható, mérhető, eladható árukat bocsátanak ki".

A gazdaság és környezet mint nem lineáris-cirkuláris rendszer

Egy pillanatra hanyagoljuk el az erőforrásokat, és induljunk ki a termelésből. Ebben az esetben úgy fog tűnni, hogy a termelés célja fogyasztási javak és termelőeszközök termelése (amelyeket a későbbiekben fordítanak fogyasztási javak előállítására). A fogyasztási javak célja pedig a jólét, az elégedettség biztosítása. Ezt a következőképpen ábrázolhatjuk:

(1)

Ha eltekintünk a jólét és eszközök biztosításától, de bevezetjük az előző lépésben elhanyagolt erőforrásokat, a következő képlethez jutunk:

(2)

Ennek alapján nyilvánvaló, hogy a környezetnek a gazdasághoz kapcsolódó első feladata az erőforrás biztosítása. Ez azonban nem mond semmit a hulladékokról. Tehát az előző lineáris reláció csak eddigi magatartásunk tükörképe. Ebben az esetben a természetet a hulladék természetes tárházaként kezeljük. Az emberiség nagyobb hányada szinte normálisnak tartja, hogy a gázok a levegőbe kerülnek, a folyékony és egyéb hulladékok a vízbe és talajba.

A gazdaságból mint rendszerből származó hulladék mellett meg kell említeni a természetes környezetben keletkező hulladékot is, pl. a fák levelét. Ez a hulladék azonban természetes úton lebomlik. a természet képes a természetes lebontásra, míg a gazdaságnak hiányzik a lebontó- és reciklálóképessége. A gazdaságban és humán alrendszerben keletkező

hulladék minden lépésen a természetbe kerül, akár az erőforrások feltárásából, a termelésből vagy a fogyasztási javak felhasználásból ered. jelöljük a hulladékot H-val, és a következő relációkat kapjuk:

$$\begin{array}{ccccc} E & \longrightarrow & T & \longrightarrow & F \\ \downarrow & & \downarrow & & \downarrow \\ H & & H & & H \\ E & & T & & F \end{array} \qquad (3)$$

A termodinamika első törvénye értelmében a hulladék mennyisége egyenlő a felhasznált erőforrások mennyiségével. Nem tudunk energiát, anyagot sem teremteni, sem megsemmisíteni, csak átalakítani.

A termelőeszközök esete bonyolítja a helyzetet, de a lényegen nem változtat, csak arról van szó, hogy ezeknek az eszközöknek más a körforgása. Több termelési ciklus után kerülnek vissza a természetbe.

Bouldingra és Rogenra (4,5) hivatkozva könnyen belátható, hogy a környezet hulladékfeldolgozó képessége sem elhanyagolható, és a rendszert cirkuláris jellegűvé kellene szervezni.

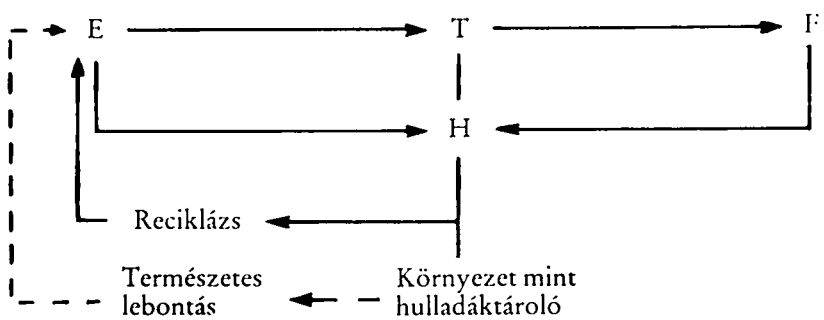

Az egyik lehetőség a környezet természetes lebontóképessége. Ha a hulladékterhelés ezen belül van, akkor a természet asszimilálja a hulladékot. A természetből származó anyagok nem okoznak problémát. De sok terméknek nemcsak a természetes lebontása, hanem a reciklációja is problematikus. Ma már fémek, papír és nagyon sok más anyag kerül reciklációra, de rengeteg anyaggal nem lehet mit kezdeni, vagy a technikai eljárás gazdaságilag elfogadhatatlan. Gondoljuk el, hogy egy autóból mennyi reciklálhatatlan anyag kerül ki. A legnagyobb gond azonban az, hogy az energia nem reciklálható. Pl. az elégéssel felszabaduló kéndioxidból a kén recilálható ugyan, de nem energiává.

A természetes környezet lebontó és a gazdaság reciklálóképességét megújuló erőforrásoknak kell tekinteni. Sajnos, ezek a megújuló erőforrások kimeríthetők, ha kapacitásukat meghaladó hulladékmennyiséggel

terheljük. A természeti környezet második gazdasági funkciója tehát a hulladék asszimilálása. Addig a pontig, amíg annyi hulladékot termelünk, amennyit reciklálni vagy a környezet által lebontani tudunk, a gazdaság a természethez hasonlóan cirkuláris rendszerként fog működni. Ha a hulladék mennyisége ezeken a határokon túlnő, akkor a természetnek ez a funkciója felmondja a szolgálatot. A globális rendszer élete azért véges, mert ez a cirkuláris folyamat csak a természeti erőforrások kimerüléséig működhet.

Természetesen nem a környezet hulladékasszimiláló képessége az egyetlen megújuló erőforrás. A földünk fa- vagy halállománya a megújuló erőforrás klasszikus példája, ha a felhasználás nem haladja meg az adott periódus termelőképességét. A termőtalaj olyan erőforrásra példa, amely normális felhasználás esetén megújul, de ki is merülhet. Az elsivatagosodott valamikori termőtalajok legjobban példázzák, hogyan merülhetnek ki az erőforrások túlterhelés következtében.

A környezet–mezőgazdaság és a környezet–gazdaság–mezőgazdaság kapcsolatok azt jelzik, hogy a mezőgazdaság nagymértékben alapulhat megújuló erőforrásokon, reciklált anyagokon. A szerves anyagok körforgása szinte természetesnek tűnik, de zavarólag hat rá a lakosság urbanizálása és a fogyasztás eltávolodása a mezőgazdaságtól. Ez a tény megzavarja az ember és talaj közötti természetes anyagcserét.*

Feltétlenül figyelembe kell venni továbbá, hogy a mezőgazdaságnak termelő ipar inputtal terheli a természetes anyagcserét. A termelési folyamat közvetlenül is szennyezi a környezetet, de az inputokon keresztül sokszor a termőtalajt is A mezőgazdaság–környezet kapcsolat mellett tehát a gazdaságnak a mezőgazdaságon keresztül ható környezeti ártalmait is elemezni kell.

A műszaki fejlődés fokozta az ipari eredetű inputok és az energia – gyakran ésszerűtlen – felhasználását a mezőgazdaságban, amelynek az élőmunka energetikai és eszközellátottsága folytán ugrásszerűen megnövekedett a termelékenysége. Ugyanígy a terméshozamok is. Régebbi elemzéseink azt mutatják, hogy az ilyen termelés költséges volt, és csökkentette a mezőgazdaság felhalmozását (10). Az ipari inputoktól való

---

* Pearce és Turner (9) külön fejezetet szentel Marx (The Marxist paradigm) ilyen jellegű gondolatainak. A Tőke (8) 470. oldalán a következő olvasható: „A városi népességnek, amelyet nagy központokban halmoz össze, folyton növekvő túlsúlyával, a tőkés termelés egyrészt halmozza a társadalom történelmi mozgatóerejét, másrészt megzavarja az ember és a föld közötti anyagcserét, azaz az ember által élelmi és ruházkodási eszközök formájában elhasznált talajalkatrészek visszatérését a talajba, tehát a talaj tartós termékenységének örök természeti feltételét. De egyúttal azáltal, hogy ennek az anyagcserének pusztán természetadta módon keletkezett körülményeit szétrombolja, rákényszerít arra, hogy ezt az anyagcserét rendszeresen, mint a társadalmi termelés szabályozó törvényét, mégpedig a teljes emberi fejlődésnek megfelelő formában, állítsák helyre.

nagyobb függőség szélesre nyitotta az agrárollót, és ez a magas termelési és termelékenységi mutatók ellenére rontotta a mezőgazdaság gazdasági pozícióit (11). Csáki adatai (3) szerint ennél még kedvezőtlenebb a mezőgazdaság energiamérlege, ugyanis a világ mezőgazdaságának energiafogyasztása 2–2,5-szer gyorsabban növekszik a termelésnél, éspedig a közvetlen és az ipari inputokon keresztül való közvetett energialekötés következtében.

Ezek a példák is bizonyítják, hogy a közvetlen hatások mellett mind nagyobb figyelmet kell szentelni a közvetett begyűrűző hatásoknak is, mert az energiaterhelő szennyezés sokszor nem közvetlenül a mezőgazdaságban, hanem a gazdaság más szegmentumaiban keletkezik, amelyek közvetítő szerepet játszanak a környezeti alrendszer és a mezőgazdaság mint a gazdasági alrendszer része között.

Tekintetbe kell továbbá venni, hogy az emberiség érdekei és „kollektív önzésnek" is nevezhető magatartása nem egykönnyen változtatható meg. A pazarló fogyasztáshoz is érdekek fűződnek, pedig nyilvánvaló, hogy az erőforrások ilyen kihasználása és a hulladékkibocsátás az öndestrukció folyamatával egyenlő. Ennek a destrukciónak konstrukcióba való átfordítása alkothatja csak a gazdasági eredetű társadalmi válság megoldásának alapját. Ez azonban nehezen tudatosodik, pedig a jóléti társadalomnak a hetvenes évek kezdetén lejátszódott megingása a szemünk előtt ment végbe.

A gazdaságilag erős USA is küzd ezzel a problémával. William Reillyt, az ismert környezetvédő szakembert, a környezetvédő hivatal elnökét pl. állandóan támadja az ipar (11), s a kongresszus az iparnak tesz engedményeket. Ilyen és hasonló jelenségek kétségessé teszik, hogy a fejlettebbek könnyen megoldják a környezeti problémákat, bár rendelkeznek anyagi lehetőségekkel. A fejletlenek meg a merev tőkekorlátok miatt hajlamosak a környezeti rablógazdálkodásra a klasszikus mércékkel mért fejlődés érdekében. Megkockáztathatjuk azt a véleményt, hogy a fejletleneknél a fejlődési kényszer és tőkekorlát, a fejletteknél pedig a felfűtött gazdaság és fogyasztás áll a környezetkímélő ésszerű termelés útjában.

Összefoglalás

1. A globális modellek gazdasági, környezeti és humán alrendszerre bontása nem teljesen új megközelítése a fenntartható fejlesztésnek. Rendszerelemző modellezők, I/O elemzéssel foglalkozók ezt globális szinten már alkalmazták. A mezőgazdaság gazdasági alrendszeren belüli differenciált kezelése is ismert pl. Leontief és a IIASA munkásságából.

2. Az árnyaltabb elemzések megalapozása érdekében célszerűnek tartjuk a mezőgazdaság, a mezőgazdasági környezet belső és külső kapcsolatainak, továbbá az ipar közvetítő szerepének kidomborítását. Ezért Pearce és Turner didaktikailag célszerű I/O mátrixát – a pontosabb áttekinthetőség végett – annyiban módosítottuk, hogy a mezőgazdaságot és I/O viszonyait különválasztottuk a gazdaságtól mint egésztől.

3. Az ipar közvetítő szerepe nemcsak a környezeti alrendszer és a gazdaság elemét alkotó mezőgazdaság viszonylatában jelentős, hanem mindinkább a mezőgazdaság és humán alrendszer közötti összefüggés tekintetében is, mivel az ipar a mezőgazdasági termékek feldolgozásával itt is közvetítőként funkcionál.

4. Úgy véljük, a kapcsolatrendszereknek (a bővítések ellenére is) nagyon leegyszerűsített bemutatása is elegendő bizonyítékkal szolgál arra, hogy a közvetlen és közvetett hatások sokaságának elemzésére csak átfogó módszerek alkalmasak.

5. A környezet–gazdaság–humán alrendszer viszonylatában nagy gond a hulladékasszimiláció. A mezőgazdaság csak megújuló erőforrásokat és reciklálható anyagokat használhatna, ezzel szemben műszaki fejlesztése szinte határtalan ipari inputtal és energiaráfordítással terheli. Ennek romboló hatása a mezőgazdaság gazdasági pozícióit illetően egyértelmű, de a hulladékkibocsátás direkt és indirekt (a gazdaság egyéb szegmentumaiban jelentkező) veszélye nem eléggé ismert. Ez is mélyebb elemzést igényel, mert a kollektív önzés diktálta pazarló fogyasztás az emberiség távlati érdekei szempontjából egy konstrukcióba nehezen átfordítható destrukciót von magával.

Irodalom

1. *Agrárökonómiai kislexikon. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1985.*
2. *Conceptualisin the System, Options. IIASA. Dec. 91. Laxenburg.*
3. *Csáki Rabár: Nemzetközi fejlődés, magyar agrárpolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1990.*
4. *H. Dalz: Economics, Ecologz Ethics. Essazs Toward a Steady State Economy. W. H. Freeman, San Francisco, 1980.*
5. *Georgescu–Roegen: The Entropy Law and the Economic Process. Harvard U. P., Cambridge, Massachusetts, 1971.*
6. *Kozma F.: Ökonómia és ökológia. Közgazdasági Szemle, 92/4.*
7. *W. Leontief: A világgazdaság jövője. KSH, 1978.*
8. *Marx K.: A tőke. Szikra, Budapest, 1955.*
9. *D. W. Pearce, R. K. Turner: Economics of natural resources and the environment. Harvester W. Hertfordshire, 1990.*
10. *Somogyi–Tomić: Agricultural reform in Yugoslavija (Case Study). World Bank Workshop, Visegrad, 1990.*
11. *Somogyi–Lovre: Einfluss des produktivitaatszuwachses auf die relative ökonomishe lage der jugoslawischen Landwirtschaft. Universitat Halle, DDR. 1987.*
12. *Várkonyi A.: És a környezetvédelem? Népszabadság. 1992. VI. 28.*

Rezime

Odnosi između poljoprivrede, ostalih ekonomskih delatnosti i okoline

Dekompozicija globalnih modela na ekonomski, prirodni i društveni podsistem nije sasvim novi pristup u istraživanjima „održivog razvoja".

U analizi sistema, modelovanju, I/O analizi na globalnom nivou ovaj pristup se koristi od ranije. Do izvesnog nivoa je poznat i diferencirani tretman poljoprivrede u okvirima privrednog podsistema, na primer u radovima Leontief-a i IIASA (1,6). U relacijama priroda–privreda–društvo, veoma je značajna proble-

matika asimilacije otpada. Poljoprivreda može da se zasniva u velikoj meri na uslovno obnovljivim prirodnim resursima i na produktima reciklaže. Istovremeno, tehnički progres je doneo sa sobom skoro bezgranično ulaganje industrijskog inputa i energije. Negativni efekti ovakvih utrošaka u pogledu ekonomske pozicije poljoprivrede su jasni, ali direktni i indirektni efekti emisije otpada (koji se manifestuju vrlo često u drugim segmentima privrede) nisu dovoljno poznati. Ovo zahteva dublju analizu, jer rasipničko trošenje prirodnih resursa i potrošnih dobara – što je rezultat kolektivne sebičnosti čovečanstva – predstavlja u pogledu budućnosti destrukciju što će biti teško preinačiti u konstrukciju.

Summary

Links/Interrelations between Agriculture, Some Other Economic Activities and the Environment

The selection of global models to economical, environmental and human subsystems not a quite new view of sustainability. Systemanalysers, modellers, I/O analisers used it on global level. Up to a certain level the agricultural economy subsystems differented processing is well known, for instance from works of Leontief and IIASA (1,6). An important problem of connections between environment, economy and human subsystems is the waste assimilation. The agriculture can use mainly obligate renewable resources and recyclable materials. In the same time, the technical development brought industrial input and energy sources almost without barriers. Its destroying effects according to the economical positions of agricultur are clear, but the direct and indirect (in other segments of the economy) effects of waste emission are not well known. It needs deeper analysing because the wasting consume caused by the collective selfish behavior is a hardly changable destruction to construction according to the future interests of the humanity.

Klimó Attila

PÉTERRÉVE LAKOSSÁGÁNAK EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTA AZ 1977-TŐL 1992-IG TERJEDŐ DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK TÜKRÉBEN

Bevezetés

Az orvosi hivatás gyakorlói közül leginkább a falusi általános orvos van magára utalva. Ahhoz, hogy a gyakorlatban minél eredményesebben megvalósíthassa az egy település egészségügyi ellátásáról szóló korszerű elgondolásokat, feltétlenül ismernie kell a hatáskörébe tartozó település lakosainak élet- és munkakörülményeit, valamint a demográfiai vonatkozású adatokat.

A lakosság egészségvédelméről való gondoskodásával egyidejűleg a családokra is ki kell terjesztenie figyelmét, hogy fokozatosan megismerje a település lakóinak életmódját, szokásait, az egészséggel kapcsolatos felfogásait, hiedelmeit stb. A szerzett ismeretek birtokában felfedheti azokat a környezeti ártalmakat, amelyek a lakosság legelterjedtebb betegségeinek okozói. A tapasztalati ismereteken kívül azonban a leggyakoribb betegségek okainak felderítéséhez az egészségügyi vonatkozású statisztikai adatok begyűjtésére, feldolgozására és elemzésére is szüksége van, a statisztikai módszer alkalmazása ugyanis módot nyújt az egyes jelenségek részletes vizsgálatára: elemezhetők lesznek az adott jelenségek korábbi megjelenési formái, gyakoriságuk, elterjedtségük, okaik, s ezen ismeretek alapján előrejelezhetők esetleg felbukkanásaik. A statisztikai módszerrel jórészt kizárható: „... a megfigyelés alá vont jelenségek szubjektív, esetleg részrehajló megítélésének lehetősége. Viszont a statisztika híján nem zárhatók ki a véletlenek, hiszen felmérések nélkül nincs pontos információ, pontos információ nélkül pedig nem hozható ésszerű döntés" (1.sz. mű, 11.o.). Természetesen a statisztika sem tekinthető olyan eszköznek, amellyel minden bizonyítható, de a mindennapi munka során való hasznosíthatósága vitathatatlan.

Péterréve demográfiai vonatkozású adatainak elemzése

A Közép-Bácska keleti részében fekvő Péterréve lakossága nemzetiségi tekintetben vegyes összetételű. A lakosság legnagyobb része (82%-a) földműveléssel foglalkozik, mint a következő statisztikai adatok is igazolják:

Év	1981	1991
Mezőgazdasággal foglalkozó háztartások száma:	2019	1655

A mezőgazdasággal foglalkozó háztartások számának csökkentését jelző adatok egyenes arányban állnak a falu lakosságának számbeli fogyatkozását tükröző adatokkal. Fokozatos regresszió jellemző tehát az 1977-től 1992-ig terjedő időszakra. E jelenséget az utóbbi három évtized népszámlálási adatai egyértelműen igazolják.

A lakosság nemzetiségi megoszlása a következő:

Év	1971	1981	1991
Szerb	–	1518	1346
Magyar	–	6899	6012
Cigány	–	295	368
Összesen: megközelítőleg	10 000	8959	7951

A Vajdaság népességi adatai a Jugoszláv SZSZK összlakosságának származányához mérten regresszív irányzatot mutatnak. Ezt támasztják alá Péterréve adatai is.

A falu lakosságának *életkor szerinti megoszlását* a korspecifikus és a korra standardizált halálozási arányokkal összevetve (6a és 6b táblázat), megállapíthatjuk, hogy Sündbergnek az emberi közösségeket *biológiai típusok*ra osztó csoportosítása szerint (amelyben progresszív, stagnáló és regresszív kategóriákat különböztet meg) Péterréve a stagnáló típusba sorolható, és nem mentes a regresszív tendenciáktól sem. Ez a jelenség a következőkben jut kifejezésre: a falu összlakosságán belül növekvőben van a 65 éves és az ennél magasabb korosztályokba tartozó személyek száma. Ebből a tényállásból viszont az a következtetés vonható le, hogy változtatásokat kell eszközölni az egészségügyi szolgálatban, azaz nagyobb figyelmet kell fordítani a patronázs-szolgálatra és a házi gyógykezelésre. Az egészségügyi szolgáltatásoknak a lakossági igényekhez való igazításával, továbbá korszerűbb egészségvédelemmel elérhető az életkor meghosszabbítása, de ha nem emelkedik a születések száma, a kialakult helyzet tartóssá válik, illetve a magasabb életkorú lakosok arányának további

növekedésével kell számolnunk. A vázolt helyzet súlyos szociális és gazdasági problémákat von maga után, mert az egyre kiterjedtebb egészségvédelem és szociális gondoskodás jelentős anyagi ráfordítást követel meg a lakosság gazdaságilag aktív részétől.

A lakosság *nemek szerinti megoszlása* ma az egészségügy anyagi vonatkozása szempontjából kisebb jelentőségű, mint régen (bár a nők száma emelkedést jelez, ami a múltban az eltartott személyek számbeli növekedését jelentette volna), mert a foglalkoztatottság tekintetében a nők arányszáma kedvezőbben alakult a munkaviszonyban lévő férfiakéhoz mérten, tehát a jövedelemszerzésben is új, megfelelőbb viszonyok alakultak ki.

A lakosság nemek közötti arányos megoszlásáról maga a természet gondoskodik: általában több fiúgyermek jön a világra, mint lány. A férfiak és nők arányának (maszkulinitás, illetve feminitás) kimutatásához az 1000 nőre jutó férfiak számát szokás alapul venni. A negatív maszkulinitás (azaz: a pozitív feminitás) egyike a lakosság jó egészségi állapotát jelző tényezőknek.

A lakosság körében észlelhető mozgások változások

Egy adott földrajzi terület vagy település lakosságát a maga dinamikus voltában kell megfigyelni, olyan létezőként, amely az emberi sajátosságoknak megfelelően szüntelen mozgásra, változásra hajlamos. Az állandó mozgás, változékonyság abszolút értékekben is kifejezhető, de a populáció összes sajátságát magában foglaló szerkezeti elemek vizsgálatával is kimutatható. A lakosság létszámát érintő változások visszavezethetők *természetes okozók*ra, amelyeket *a natalitás* (születések száma) és *a mortalitás* (halálozások száma) határoz meg; valamint *mechanikus okozók*ra (migráció). A migráció „egyike azoknak az indikátoroknak, amelyek ismerete nélkül nem, vagy csak igen nehezen magyarázhatók meg a településeket befogadó térség lakosságának egészségi állapotában hirtelen beálló változások" (3.sz. mű, 59.o.). A migrációt illetően megkülönböztetünk: *külsőt* (a lakosság országok, illetve kontinesek közötti mozgása) és *belsőt* (a lakosság országon belüli mozgása). A külső migráció lehet kitelepülés (emigráció) és betelepülés (immigráció), míg a belső migráció lehet községi, községközi és köztársaságközi. A lakosság számának gyarapodása közvetlen összefüggésben áll a natalitással és az immigrációval, és kizáró ellentétben van a mortalitással és az emigrációval. A lakosság számának általános növekedése szempontjából döntően fontos a mortalitás csökkenése és a natalitás növekedése. A statisztikának azt az ágát, amely követi és kimutatja a természetes változásokat, VITALITÁS-STATISZTIKÁnak nevezzük.

1. A natalitás

„A natalitás pozitív tényező a lakosság természetes szaporulatát illetően, és a populáció vitalitására, életerejére utal. Természetesen maga is több tényező hatása alatt áll. Közülük a legfontosabbak a következők: a szociális-gazdasági mozzanatok (ezeken belül: életviteli és egyéb szokások, műveltségi szint, a vallás hatásfoka stb.), a fertilis nők száma, a megkötött házasságok száma" (3.sz.mű, 59.o.). A natalitás fogalmán az egy év alatt egy meghatározott földrajzi területen vagy településen élve született gyermekek számát értjük. Az egy évben és adott térségben született gyermekek abszolút száma azonban nem a legmegfelelőbb natalitás-mutató, hiszen nagyobb lélekszámú településeken természetszerűleg magasabb a születések száma is. A kérdéskör eredményesebb tanulmányozása érdekében a *születési arányszám* használatos, amely az élve született gyermekek számát 1000 lakoshoz mérten mutatja ki. Az Egyesült Nemzetek Szövetsége által elfogadott WHO-adatok és -mércék szerint a magas és alacsony natalitás határvonalát a 30‰ képezi. Péterréve természetes szaporulata, főleg a vizsgált időszak utolsó hat évében (1. táblázat), messze elmarad a jelzett érték mögött, az egyik legalacsonyabb a Vajdaságban, amelynek natalitása a legalacsonyabb Jugoszlávia viszonylatában, s még további csökkenést is jelez, noha így is a legalacsonyabbak között jegyzik Európában.

A natalitás nagyarányú csökkenése elsősorban a következő okokkal magyarázható:

1. az egészségvédelem szintjének emelkedésével csökken a csecsemőhalandóság, s ezáltal semlegesítőleg hat az ösztönös fajfenntartásra, amely természetszerűleg a nagyobb számú utód, a több gyermek világrahozatalában jut kifejezésre;

2. a szülők azon törekvésével, hogy a magukénál magasabb életszínvonalat biztosítsanak gyermekeiknek, amit legegyszerűbb és legkönnyebb akkor elérni, ha kevesebb a gyermek a családban;

3. a nagyon bizonytalan vagy teljesen új társadalmi-gazdasági viszonyokkal.

Az adatok tanúsága szerint a Vajdaságban magasabb az élve született fiúgyemekek száma, mint a leánygyermekeké, ami természeti szükségszerűség, a fiúgyermekek magasabb születési száma ugyanis természetes szabályozóként hat a populáció nemek szerinti megoszlásának egyensúlyára, tekintve, hogy a fiúgyermek több olyan veszéllyel van terhelve, amely meghiúsíthatja életben maradását. A csecsemőhalandóság tehát gyakoribb a fiúgyermekek esetében. Később is a férfiak a veszélyeztetettebbek mert olyan foglalkozásokat űznek, amelyek nagymértékben károsítják egészségüket.

Péterrévén az újszülött fiú- és lánygyermekek száma azonos. Ezt megbomlott aránynak is minősíthetjük, ugyanis a szóban forgó időszak utolsó kilenc évében csak eggyel több fiúgyermek született, mint leány (1. táblázat).

2. A mortalitás

A mortalitás az a tényező, amely negatív hatással van a különböző térségek és települések lakosainak számbeli alakulására. A gazdaságilag fejlettebb országok, illetve földrajzi övezetek esetében a mortalitás arányszámának csökkenése a lakosság egészségi állapotát és vitalitását mutató tényezőként nem annyira kifejezett, mint a fejletlen országok, övezetek esetében. A halálozás gyakorisága (intenzitása) településenként abszolút számokkal is jelölhető, de az ilyen kimutatás nem megbízható, mert a nagyobb lélekszámú településeken természetszerűleg nagyobb a halálozás is. A mortalitás kérdése sokkal könnyebben és megbízhatóbban követhető, illetve tanulmányozható a halálozási arányszám alapján.

A mortalitás arányszámának alakulására és a halálokok struktúrájára leginkább a következő tényezők hatnak: a különböző korosztályokba tartozó személyek egészségi állapota, a település lakosságának korosztályok szerinti megoszlása, az általános és egyéni életszínvonal, a műveltségi szint, az egészségügyi kultúra színvonala, az életfeltételek, az életmód, az egészségügyi szokások és a velük kapcsolatos hiedelmek stb.

A mortalitásra vonatkozó adatok valamely település természetes szaporulatának mutatóiként, azaz specifikus mortalitási arányszámokként is vizsgálhatók, pl: *nemek, korosztályok és halálokok* szerint.

Péterréve mortalitási mutatói igen közel állnak a Vajdaság azonos időszakára vonatkozó mortalitási mutatókhoz (2. táblázat). Eltérést tapasztalunk azonban, ha a nemek szerinti specifikus és nemekre standardizált mortalitási arányszámokat vizsgáljuk (2. táblázat). A lakosság nemek szerinti arányos megoszlásának biztosítása szempontjából a férfiak halálozási arányszáma magasabb kellene hogy legyen, mivel több fiúgyermek is születik. A falu idevágó adatainak tanúsága szerint azonban a férfiak és nők halálozási arányszáma majdnem azonos. Ennek a jelenségnek a magyarázatát a falu asszonyainak, lányainak életmódjában kell keresni. Mivel a vidék lakosságának nagy többsége földműveléssel foglalkozik, amelyből a családok férfitagjaival szinte azonos módon veszik ki részüket a nők, jóval több és nehezebb fizikai munkát végeznek városi környezetben élő nőtársaiknál, következésképp táplálkozásuk is hasonló a falu férfiaiéhoz, vagyis több élelmet fogyasztanak, így az elhízás és az ennek következményeként fellépő betegségek az ő esetükben is dominánsak, mint ahogy ez a falu morbiditásában észlelhető.

A halálokok struktúrájából kitűnik (3. táblázat és 1. diagram), hogy az idült decompensalt szívelégtelenség (keringési elégtelenség) a leggyakoribb halálok a faluban (az általános mortalitási adatok szerint 28‰, a specifikus mortalitás adatai szerint pedig 47,8‰. E halálok-csoportban tartjuk számon mindazokat az elhalálozottakat, akik ischaemias cardiomyopathiában (CMP), alkoholos CMP-ben, vírusos myocarditisban, idiopathias dilatált CMP-ben, systemás hypertoniában, valamint veleszületett és szerzett szívbillentyűhibában szenvedtek. Ha a szív-érrendszeri betegségeket külön-külön szemléljük, és egy-egy betegségcsoportot más halálo-

kozó betegségekkel állítunk szembe, azt tapasztaljuk, hogy a stroke (agyi acut vascularis laesio) az elhalálozottak 18%-ánál volt halálok, a specifikus mortalitási index szerint 30,7‰-énél, aránya majdnem teljesen megegyezik a rosszindulatú daganatok okozta halálesetek arányszámával (17%, illetve 29,5‰).

A malignus daganatokra vonatkozó adatokból arra következtethetünk, hogy előfordulásuk egyenletesen növekvő irányzatú (4. táblázat). A halált okozó malignus betegségek gyakoriságát jelző kimutatásból kitűnik (4. táblázat), hogy Péterrévén a vizsgált időszakban legtöbben bronchuscarcinomában haltak meg (22%), továbbá gyomorrákban (15,7%), emlőrákban (11,4%) és vastagbélrákban (10,2%). Szervrendszerenként elemezve a rosszindulatú daganatok mortalitását, megállapítható, hogy leggyakoribb a tápcsatorna-carcinoma okozta halál (32,5%), majd a légzőszervek malignus daganatai (26,6%) és a női nemiszervek malignitásai okozta elhalálozás (18,4%). A malignus betegség miatti elhalálozás 37,6%-át a bronchuscarcinoma és a gyomorrák okozta.

Péterrévén a halált okozó betegségek gyakorisága szerint a negyedik helyen az ischaemiás szívbetegség áll (az elhalálozottak 7,5%-át vitte el, a specifikus mortalitás kimutatása szerint pedig 13,1‰ az arányszáma). Ez a betegség mint halálok tendenciózus növekedést jelez (3. táblázat), főképpen a férfiakat sújtja, akik esetében az utóbbi nyolc évben a 40–49. életévre korlátozódott, míg a nők közül az utóbbi négy évben a 60 évnél idősebbeket ragadja el (7. táblázat).

A halál okait kimutató táblázaton a magasnak számító ötödik helyet az erőszakos cselekmények miatt bekövetkezett halálnem foglalja el (a halálesetek 5,6%-a, a specifikus mortalitás szerint pedig 8,7‰-e). Ezen belül az öngyilkosság 95%-ot tesz ki (3. táblázat). Az öngyilkosok többsége akasztással vetett véget életének. Legtöbben a nyári (25-en), legkevesebben (9-en) a téli hónapokban végeztek magukkal. Hónaponként vizsgálva legtöbben márciusban (12-en), legkevesebben februárban (1) lettek öngyilkosok. A falu lakosságának magyar nemzetiségű tagjai közül majdnem tízszer annyian emeltek kezet magukra (az öngyilkosságot elkövetők 90,6%-a, azaz a magyar nemzetiségű lakosság 1,03%-a), mint a szerbek (az öngyilkosok 9,3%-a, illetve a szerb nemzetiségű lakosság 0,5%-a).

*A halálokok nemek szerinti kimutatásának (*5a és 5b táblázatok) tanúsága szerint Péterrévén a férfiaknál a leggyakoribb halálokozó betegség az idült decompensalt szív(keringési)elégtelenség, ezt követik a malignus betegségek, majd a cerebrovascularis betegségek. A nőknél is az idült decompensalt szívelégtelenség a leggyakoribb halálok, majd pedig a cerebrovascularis betegségek és a rosszindulatú daganatok.

Péterréve lakossága elöregedett, ebből adódóan a halálozás a hajlottkorúak között a leggyakoribb. Ami a mortalitást illeti, a vizsgált másfél évtizedben a leginkább veszélyeztetett a 75–79. életévükben járók csoportja (6a és 6b táblázat). A 30. életévig, tehát a gyermekkorúak, serdülő- és fiatalkorúak csoportjának halálozási százaléka megfelelően alacsony,

0,8%. Felnőtt korban, hatvanadik életévükig az adott időszakban a lakosok 11,74%-a halt meg, míg az összes elhalálozottak többi 81%-át a további hat életkor-kategóriába tartozók képezték.

*A mortalitás proporcionális index*ének nevezett kimutatás is a falu elöregedettségét bizonyítja. Az idevonatkozó táblázat az ötvenedik életévüket betöltött elhalálozottaknak az összes elhunytak számához viszonyított arányát mutatja. Ha egy országban vagy régióban az arány 75% vagy ennél több, az ötvenedik életévüket be nem töltöttekre nézve ez egészen kedvező. A péterrévei vonatkozású indexet a 8. táblázaton tüntetjük fel.

Az elemzett tizenöt év folyamán bekövetkezett halálesetek hónaponkénti megoszlásából kitűnik, hogy legtöbben a decembertől áprilisig terjedő időszakban hunytak el. A legkevesebben szeptemberben és novemberben haltak meg, a legtöbben viszont januárban és márciusban. Egészében véve az 1990. évben a legkisebb a halálesetek száma, a legnagyobb pedig 1985-ben (1–3. sz. grafikon). Ezekből az adatokból az a következtetés vonható le, hogy a téli és tavaszi időszakban az idős emberek fokozott preventív tevékenység révén és a geriátriai ismeretek birtokában óvhatók meg, különösképpen az influenzától és szövődményeitől, éspedig a házi gondozás, továbbá a nővéri szolgálat fejlesztésével.

3. A vitalitás indexe

Egy régió természetes úton bekövetkező létszámváltozásának intenzitását az a mutatószám jelzi, amelyet az egy meghatározott időszakra eső élveszületések számának az ugyanezen időegységben bekövetkező halálozások számához való arányítása révén nyerünk. Ha az élve születettek száma megegyezik az elhunytakéval, akkor a lakosság száma változatlan. Péterrévén az elemzés alá vont másfél évtized hét esztendejében (1979, 1984–89 és 1991) az elhunytak száma magasabb volt az élve született gyermekekénél (9. táblázat). A lakosság számbeli fogyatkozásának ez az egyik fő oka. A Vajdaságban ez az index állandó csökkenést mutat, s változatlanul alacsonyabb Jugoszlávia más vidékeinek mutatószámainál.

4. A természetes szaporulat

Hasonló a helyzet a természetes szaporulat vonatkozásában is. A natalitási index az élveszületések és a halálozások száma közötti különbséget egy adott település vagy régió lakosságának számához arányítva fejezi ki, éspedig ezer lakoshoz viszonyítva.

Jugoszláviában a természetes szaporulat csökkenő irányzatú. Ez a jelenség azonban igen kiegyensúlyozatlanul érvényesül tájegységenként, így ezek mutatói között jelentős eltérések vannak. Továbbra is a Vajdaság természetes szaporulata a legalacsonyabb, 1972-ben 15 vajdasági község (járásnak megfelelő közigazgatási egység) nem jegyzett természetes szaporulatot, vagyis ezekben *denatalitás* állt be. További három községben a természetes szaporulat 1,0‰-et vagy ennél kisebb számot tett ki, jóllehet ezekben a községekben élt a Vajdaság lakosságának 26%-a. Az 1981. évi népszámlálás adatai már 18 olyan községet mutatnak ki, amelyekben

nincs természetes szaporulat, és hét olyant, amelyben a natalitási index 1,0‰, vagy ez alatt mozgott, pedig ekkor ezekben a községekben tömörült a Vajdaság lakosságának 41,48%-a.

Péterréve a *denatalitású* települések közé tartozik (10. táblázat). Az 1977-es, 1978-as, 1981-es és 1982-es éveket kivéve, amelyekben a természetes szaporulat arányszáma 1,0% felett volt, a denatalitás lesújtó számértékekben fejeződik ki.

Önként adódik a kérdés: mi következik az 1977-től 1992-ig terjedő időszak demográfiai változásainak elemzéséből Péterréve egészségügyi szolgálatára nézve?

A lakossága egészségi állapotáról szóló demográfiai adatok a következő sajátságokra utalnak:

- a lakosság számának folyamatos csökkenése;
- a nők olyan fokú számbeli gyarapodása, amely a férfiak létszámával való kiegyenlítődés méretét öltötte, s megbontja a nemek közötti természetes számarányt;
- a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság számának stagnálása;
- a lakosság kifejezett elöregedése;
- a natalitás számarányának csökkenése;
- az általános mortalitás arányszámának stagnálása;
- a természetes szaporulat arányszámának olyan mérvű csökkenése, amely már kifejezetten denatalitásra utal;
- az elhalálozás szükségszerűen bekövetkező növekedése.

Szerény igényekkel készült elemzésünkben arra törekedtünk, hogy felfedjük: „... ma a nagyobb emberi közösségek krónikus nem fertőző betegségei hatalmas gondot okoznak a társadalomnak, aminek következtében ezeket a betegségeket joggal emlegetik korunk járványaiként. Szociológiai-egészségügyi eredetre vall elterjedtségük, megjelenésük, krónikus lefolyásuk, a csökkenő munkaképesség, az életminőség romlása, az egészségügy megterheltsége, a növekvő fogyasztás, rokkantság és az idő előtti halál" (2. sz. mű, 193.o.). Vizsgálódásomban ezért is folyamodtam e problémák statisztikai megközelítésének módszeréhez.

A Péterréve aktuális demográfiai változásaiból következően az alábbi feladatok hárulnak az orvosra:

1. *Az egészségügyi nevelőmunka*

Ma az általános orvos munkájában ismét elnyerte létjogosultságát az egészségügyi nevelőmunka, mint az egyik leghatásosabb terápiai lehetőség. E tevékenységet azonban gyakran tévesen azonosítják az egészségügyi-orvostudományi ismeretterjesztő munkával, amelynek sokkal alacsonyabb a hatásfoka, mert nem serkenti a beteget az egészségről alkotott helyes felfogások elfogadására, sem pedig az egészségnek ártó rossz szokások elhagyására, illetve az egészségét szolgáló új szokások kialakítására. Az orvostudományi ismeretek terjesztése csak láncszeme lehet annak a cselekménysornak, amelynek célja a hasznos, egészségóvó szokások meghonosítása.

Az egészségügyi nevelőmunka során nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a terápia eredménye gyakran csalódást vált ki betegben és orvosban egyaránt. Siker mindaddig nem érhető el, amíg a beteget meg nem győzzük egyrészt arról, hogy egészségének ártó szokásaitól meg kell szabadulnia, a helyükbe olyanokat átvennie, amelyek az egészségét szolgálják; másrészt pedig arról, hogy gyógyulásában magának is aktívan kell részt vennie testileg-lelkileg. „Igen nehéz annak az ellentétnek a feloldása, amely valaminek a tudása és az arra való készség között feszül, hogy e tudásra alapozódjék az egészséges életmód. Lényegében véve az e szakadék áthidalása képezi az egészségügyi nevelőmunkát" (2.sz. mű, 35.o.).

2. Korunk legelterjedtebb nem fertőző betegségeinek *megelőzése és gyógyítása.*

A naponként orvosi vizsgálatra jelentkező betegeknek több mint kétharmadát az idült betegségekben szenvedők alkotják, akiknek az élete betegségük folytán állandóan veszélyben forog. Bármelyiküknél legalább három-négy súlyosbító tényezőt (rizikófaktort) kimutathatunk. A krónikus betegségben szenvedők prevenciója és gyógykezelése a következő néhány megoldás alkalmazását teszi szükségessé:

– a lakosság olyan egészségóvó szokásainak kialakítása, amelyek a súlyosbító tényezők (rizikófaktorok) kifejlődésének feltételeit megszüntetik (Péterrévén a súlyosbító tényező a túlméretezett táplálkozás, különösen az állati eredetű magas tápértékű ételek nagy mennyiségű fogyasztása, a túlzott dohányzás, valamint a tömény szeszes italok nagymértékű fogyasztása);

– a súlyosbító tényezők kiszorítására való törekvés;

– a rossz szokások, helytelen életmód és téves felfogások kiküszöbölése, megfelelők kialakítása;

– a betegségek korai felfedése, a felsejlő tünetek megfigyelése;

– a diagnosztizált betegségek folyamatos kezelése, beleértve a terminális állapotúakat is.

3. *Az idős személyek* egészségvédelmének magasabb szintre való emelése

Ennek érdekében a következő tennivalók hárulnak az egészségvédelem gyakorlati problémáit megoldó szolgálatra:

– *házi gyógykezelés* előnyben részesítése, továbbá a *családi orvos* fogalmában foglaltak kifejlesztése, valamint az egészségügyi nővérek *patronázs-szolgálatának* serkentése.

A NATALITÁS ALAKULÁSA PÉTERRÉVÉN ÉS A VAJDASÁGBAN 1977-től 1992-ig

		1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
AZ ÉLVE SZÜLETETT: GYERMEKEK ABSZOLÚT SZÁMA:		112	114	110	111	109	106	107	97	105	94	88	73	88	93	74
NEMEK SZERINTI MEGOSZLÁS	F:							52	49	58	52	41	36	46	46	36
	N:							55	48	47	42	47	37	42	53	38
PÉTERRÉVE NATALITÁSÁNAK ARÁNYSZÁMA:		12.20	12.40	12.09	12.33	12.17	12.00	12.22	11.20	12.27	11.12	10.53	8.90	10.80	11.55	9.31
A VAJDASÁG NATALITÁSÁNAK ARÁNYSZÁMA:		14.30		14.30		13.00	12.80			12.71						

1. TÁBLÁZAT

* A TÁBLÁZATBAN ÜRESEN HAGYOTT HELYEK AZ ADATOK HIÁNYÁRA UTALNAK

A MORTALITÁS ALAKULÁSA
(NEMEKRE SPECIFIKUS ÉS A NEMEKRE STANDARDIZÁLT HALÁLOZÁSI ARÁNYOK)
PÉTERRÉVÉN ÉS A VAJDASÁGBAN 1977-TŐL 1992-IG

		1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
PÉTERRÉVE MORTALITÁSÁNAK ARÁNYSZÁMA		9.7	10.9	12.3	12.2	9.9	10.4	11.6	11.9	15.3	12.4	11.1	12.4	10.7	10.9	12.7
A VAJDASÁG MORTALITÁSÁNAK ÁLTAL. ARÁNYSZÁMA		10.3	10.3	10.7	11.4	11.5	11.7									
AZ ELHALÁLOZOTTAK ABSZOLÚT SZÁMA		89	100	112	110	89	92	102	103	131	105	93	102	87	88	101
NEMEK SZERINTI MEGOSZLÁS	F:	39	54	59	51	37	46	60	50	61	63	50	43	47	45	48
	N:	50	46	53	59	52	46	42	53	70	42	43	59	40	43	53
NEM SZERINTI SPECIFIKUS MORTALITÁSI ARÁNYSZÁM	F:	4.24	5.86	6.48	5.66	4.12	5.20	6.85	5.78	7.13	7.50	6.00	5.21	5.80	5.60	6.04
	N:	5.44	5.00	5.82	6.55	5.80	5.20	4.80	6.12	8.18	4.50	5.20	7.14	4.91	5.34	6.70

2. TÁBLÁZAT
* A TÁBLÁZATBAN ÜRESEN HAGYOTT HELYEK AZ ADATOK HIÁNYÁRA UTALNAK

AZ ELHALÁLOZOTTAK ABSZOLÚT SZÁMA ÉS A LEGGYAKORIBB HALÁLOKOK PÉTERRÉVÉN 1977-TŐL 1992-IG

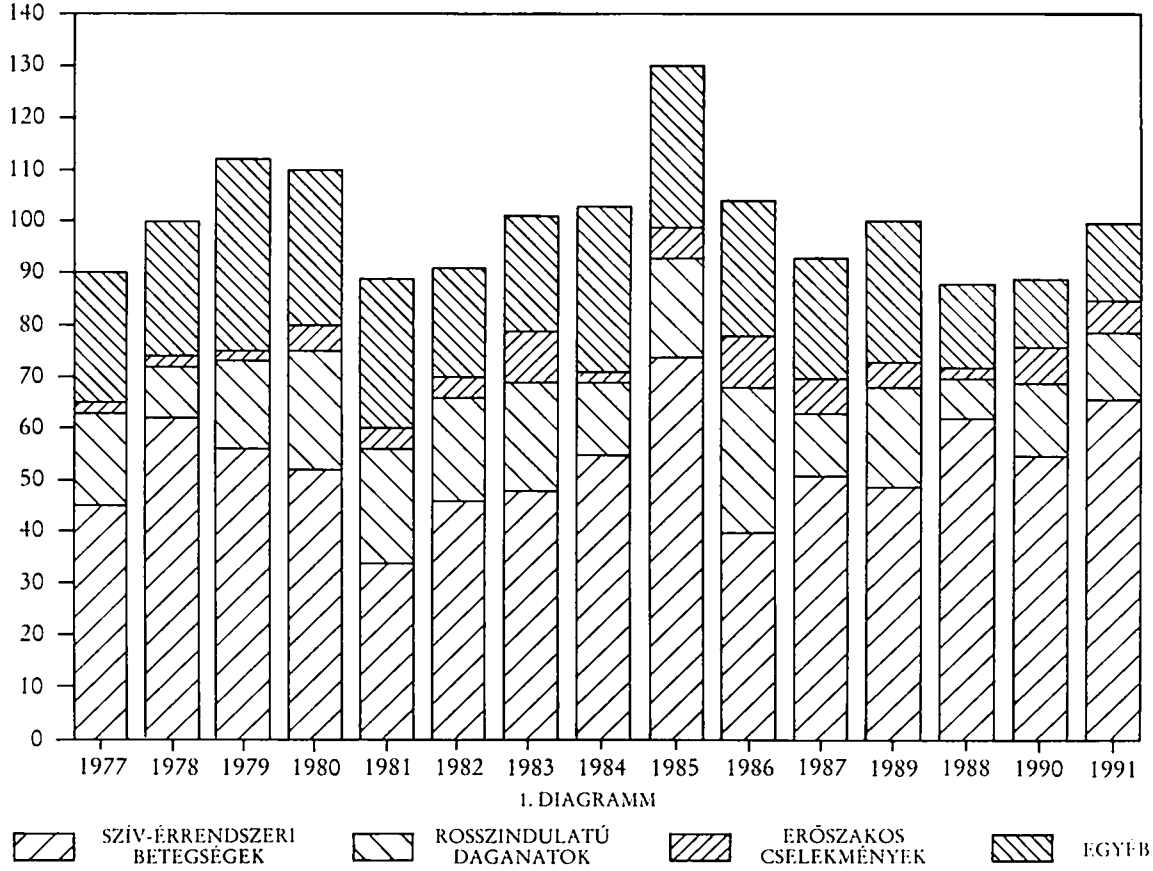

1. DIAGRAMM

A LEGGYAKORIBB HALÁLOKOK ABSZOLÚT SZÁMADATAI ÉS SPECIFIKUS ARÁNYSZÁMA PÉTERRÉVÉN 1977-től 1992-ig

		1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
KARDIOVASCULARIS BETEGSÉGEK	CHRONICUS DECOMPENSALT SZÍVELÉGTELENSÉG	32 3.50	46 5.00	27 3.00	28 3.11	20 2.23	17 1.92	20 2.30	31 3.60	36 4.21	20 2.40	18 2.15	23 2.80	29 3.60	33 4.10	33 4.15
	CEREBROVASCULARIS BETEGSÉGEK	10 1.10	14 1.63	24 2.64	18 2.00	13 1.50	13 1.50	21 2.40	20 2.31	25 3.00	17 2.01	20 2.40	19 2.30	20 2.45	14 1.74	17 2.14
	ACUT ISCHAEMIAS SZÍVBETEGSÉGEK	3 0.33	1 0.11	5 0.55	6 0.66	1 0.11	6 0.70	7 0.80	5 0.60	13 1.52	4 0.50	13 1.60	8 1.00	14 1.72	9 1.12	18 2.30
ROSSZINDULATÚ DAGANATOK		17 1.85	11 1.20	16 1.80	22 2.44	22 2.50	20 2.30	21 2.40	12 1.40	21 2.50	23 2.71	12 1.44	20 2.42	9 1.10	16 2.00	13 1.64
ÉRŐSZAKOS CSELEKMÉNYEK (ÖNGYILKOSSÁGOK)		3 0.33	1 0.11	2 0.22	5 0.55	4 0.50	6 0.70	11 1.30	3 0.40	6 0.70	9 1.10	8 1.00	5 0.61	1 0.12	6 0.75	5 0.63
TÜDŐ-BETEGSÉGEK	A TÜDŐ KERINGÉSI BETEGSÉGEI		12 1.30	6 0.70	4 0.44	6 0.70	4 0.50	6 0.70	2 0.23		3 0.40	2 0.24	4 0.50	8 1.00	4 0.50	6 0.80
	T B C		2 0.22		1 0.11	1 0.11	1 0.11									
URÉMIÁS ÁLLAPOTOK		1 0.11	2 0.22			1 0.11	1 0.11		4 0.50	2 0.23		3 0.40	2 0.24	1 0.12	2 0.25	1 0.13

3. TÁBLÁZAT

* AZ ÜRES HELYEK ARRA UTALNAK, HOGY AZ ADOTT BETEGSÉGBEN NEM VOLT ELHALÁLOZÁS A JELZETT ÉVBEN

A ROSSZINDULATÚ DAGANAT MINT HALÁLOK PÉTERRÉVÉN 1977-TŐL 1992-IG

		77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	ÖSSZESEN	SPECIFIKUS ARÁNYSZÁM
AZ AGY- ÉS IDEGSZÖVET ROSSZINDULATÚ DAGANATAI (R. D.)			1										1			X X		0.8
NYIROK- ÉS VÉRKÉPZŐSZÖVET R. D.			2		1			2	1	1				1		X X		3.1
A BŐRNEK ÉS TARTOZÉKAINAK R. D.								1	1	1	2				1	X X		2.4
A TÁMASZTÓSZÖVET R. D.		2		1	1						1					X X		2
AZ EMÉSZTŐSZERVRENDSZER ROSSZINDULATÚ DAGANATAI	A SZÁJÜREG R. D.											1		1		X	X	X
	A NYELŐCSŐ R. D.							1					1			X X		X X
	A GYOMOR R. D.	4			3	4	5	2	2	2	3	4	6		2	3 X		X X
	A MÁJ ÉS EPEUTAK R. D.	1		1	2		1		2	5	1		1		1	X X		X X
	A HASNYÁLMIRIGY R. D.					1	3				1	1	1	1		X X	255	29.5 X
	A VASTAGBÉL R. D.	1		4	2	1		1	1	6	2	1	2	2	2	1 X		X X
A LÉGZŐSZERVRENDSZER ROSSZINDULATÚ DAGANATAI	A GÉGE R. D.		2		1			3	1	2					2	1 X		
	A HÖRGŐK R. D.	3	1	5	6	8	3	4			9	4	2	2	6	3 X		26.6
AZ URINÁRIS SZERVRENDSZER ROSSZINDULATÚ DAGANATAI	AZ EMLŐ R. D.	1	2	1	3	6	1	4	3	2		2	2		1	1 X		X X
	A MÉH R. D.	2			1	1	4		1	1				1		1 X		X X 18.4
	A PETEFÉSZEK R. D.	1				1	1		1				2			X X		X X
A NŐI NEMI SZERVEK ROSSZINDULATÚ DAGANATAI	A VESE R. D.					2					1		1	1		X X		X X
	A HÜGYHÓLYAG R. D.	1	1	2										1		X X		X X 10.2
	A DÜLMIRIGY R. D.	1	2	2	1		2	3		1	1				1	2 X		X X

4. TÁBLÁZAT

A LEGGYAKORIBB HALÁLOKOK NEMEK SZERINTI MEGOSZLÁSA PÉTERRÉVÉN 1977-től 1992-ig

			1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
KARDIOVASCULARIS BETEGSÉGEK	CHRONICUS DECOMPENSALT SZÍVELÉGTELENSÉG	F:	13	21	14	10	7	9	9	18	13	14	7	7	15	15	12
		N:	19	23	13	18	13	8	11	13	23	12	11	18	14	18	21
	ACUT ISCHAEMIÁS SZÍVBETEGSÉGEK	F:	3	1	5	4	1	4	5	4	10	4	12	4	9	4	13
		N:				2		2	2	1	3		1	4	5	5	5
	CEREBROVASCULARIS BETEGSÉGEK	F:	3	7	16	7	6	7	9	5	15	11	10	10	10	3	7
		N:	7	7	8	11	7	6	12	15	10	6	10	13	10	11	11
ROSSZINDULATÚ DAGANATOK		F:	8	6	9	11	7	10	14	6	6	17	7	9	4	12	8
		N:	9	5	7	11	15	10	7	6	15	6	5	11	5	4	5
A TÜDŐ KERINGÉSI BETEGSÉGEI		F:		8	4	3	4	3	6	2		3	1	4	7	2	5
		N:		4	2	1	2	1					1		1	2	1

5/a TÁBLÁZAT

			ÖSSZESEN	NEM SZERINTI MEGOSZLÁS	A SPECIFIKUS MORTALITÁS NEM SZERINTI ARÁNYSZÁMA	
KARDIOVASCULARIS BETEGSÉGEK	CHRONICUS DECOMPENSALT SZÍVELÉGTELENSÉG	F:	413	265	64.2	30.7
		N:		148	35.8	17.1
	ACUT ISCHAEMIAS SZÍVBETEGSÉGEK	F:	113	83	73.5	9.6
		N:		30	26.5	3.5
	CEREBROVASCULARIS BETEGSÉGEK	F:	265	126	47.5	14.6
		N:		139	52.5	16.1
ROSSZINDULATÚ DAGANATOK		F:	255	134	52.6	15.5
		N:		121	47.4	14
A TÜDŐ KERINGÉSI BETEGSÉGEI		F:	67	52	77.6	6
		N:		15	22.4	1.7

5/b TÁBLÁZAT

AZ ELHALÁLOZOTTAK ÉLETKORCSOPORTOK SZERINTI MEGOSZLÁSA
(ABSZOLÚT SZÁM ÉS A SPECIFIKUS MORTALITÁSI ARÁNYSZÁMA)
PÉTERRÉVÉN 1977-től 1992-ig

ÉLETKOR-CSOPORTOK	ABSZ. SZÁM	1977		1978		1979		1980		1981		1982		1983		1984
0–4					1	0.9										
5–14																
15–19	1	1.1			1	0.9										
20–24	2	2.2														
25–29							1	0.9					2	1.9		
30–34									1	1.1	1	1.0				
35–39							1	0.9					1	0.9		
40–44	1	1.1	1	1.0	1	0.9	1	0.9	2	2.2			2	1.9	2	1.9
45–49	1	1.1	1	1.0	1	0.9	4	3.6	1	1.1			4	3.9	1	0.9
50–54	4	4.4			3	2.6	2	1.8	2	2.2	4	4.3	6	5.8	2	1.9
55–59	2	2.2	6	6.0	6	5.3	5	4.5	6	6.7	1	1.0	4	3.9	4	3.8
60–64	5	5.6	9	9.0	7	6.2	4	3.6	2	2.2	6	6.5	4	3.9	3	2.9
65–69	12	13.4	13	13.0	5	4.4	12	10.9	6	6.7	5	5.4	9	8.8	10	9.7
70–74	6	6.7	26	26.0	17	15.1	17	15.4	13	14.6	13	14.1	20	19.6	20	19.4
75–79	25	28.1	15	15.0	36	32.1	22	20.0	19	21.3	22	23.9	21	20.5	28	27.1
80–84	16	17.9	14	14.0	17	15.1	20	18.1	16	17.9	17	18.4	14	13.7	14	13.5
85>	14	15.7	15	15.0	17	15.1	21	19.0	21	23.5	23	25.0	15	14.7	18	17.4

6/a TÁBLÁZAT

* AZ ÜRES HELYEK ARRA UTALNAK, HOGY AZ ADOTT ÉVBEN NEM VOLT ELHALÁLOZÁS.

AZ ELHALÁLOZOTTAK ÉLETKORCSOPORTOK SZERINTI MEGOSZLÁSA (ABSZOLÚT SZÁM ÉS A SPECIFIKUS MORTALITÁSI ARÁNYSZÁMA) PÉTERRÉVÉN 1977-től 1992-ig

ÉLETKOR-CSOPORTOK	ABSZ. SZÁM	1985		1986		1987		1988		1989		1990		1991
0–4														
5–14														
15–19														
20–24											2	2.2		
25–29													1	0.9
30–34					1	1.0					1	1.0	1	0.9
35–39			1	0.9	2	2.1					1	1.1	1	0.9
40–44			2	1.9	2	2.1	1	0.9	2	2.2			1	0.9
45–49	5	3.8	2	1.9			2	1.9	2	2.2	2	2.2	1	0.9
50–54	5	3.8	1	0.9	7	7.5	3	2.9	3	3.4	4	4.5	2	1.9
55–59	10	7.6	4	3.8	5	5.3	6	5.8	4	4.5	6	6.8	5	4.9
60–64	8	6.1	12	11.4	3	3.2	8	7.8	6	6.8	4	4.5	4	3.9
65–69	7	5.3	6	5.7	8	8.6	14	13.7	13	14.9	7	7.9	11	10.8
70–74	21	16.0	15	14.2	10	10.7	6	5.8	9	10.3	8	9.1	12	11.8
75–79	26	19.8	20	19.0	22	23.6	26	25.4	16	18.3	14	15.9	17	16.8
80–84	31	23.6	24	22.8	19	20.4	22	21.5	14	16.1	25	28.4	27	26.7
85>	18	13.7	18	17.1	14	15.0	14	13.7	18	20.7	14	15.9	18	17.8

6/b TÁBLÁZAT

* AZ ÜRES HELYEK ARRA UTALNAK, HOGY AZ ADOTT ÉVBEN NEM VOLT ELHALÁLOZÁS.

A HALÁLOZÁS HAVONKÉNTI KIMUTATÁSA
(PÉTERRÉVE, 1977–1992)

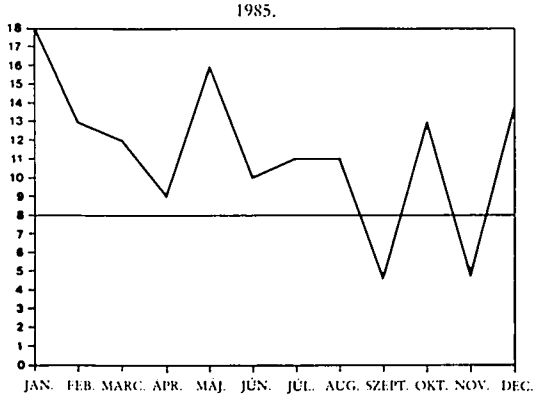

1. GRAFIKON

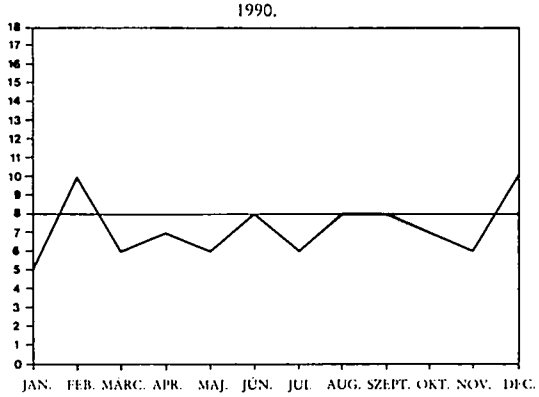

2. GRAFIKON

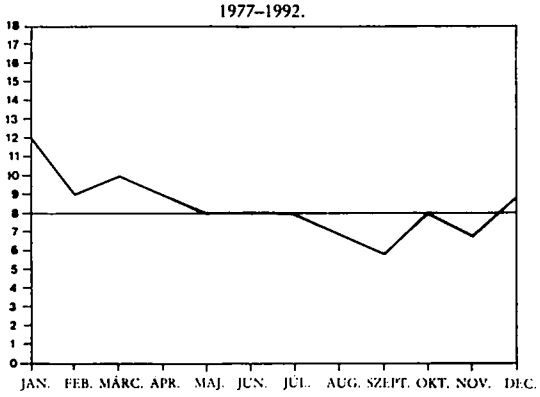

3. GRAFIKON

ISCHAEMIÁS SZÍVBETEGSÉGEK A HALÁLOKOK STRUKTÚRÁJÁBAN PÉTERRÉVÉN 1977-től 1992-ig

ÉLETKOR-CSOPORTOK		77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91
30–39	F:							1							1	
	N:														1	
40–49	F:	1			2				2	2	1	3	3	1	1	
	N:									1				1		
50–59	F:		1	2			3	1	1	2		4				
	N:							1	1	2					1	
60 >	F:	2		3	2	1	1	3	1	5	3	5	3	6	2	13
	N:	2			2		2	1		1		1	5	4	3	4

7. TÁBLÁZAT

* AZ ÜRES HELYEK AZT JELZIK, HOGY AZ ADOTT ÉVBEN ELHALÁLOZÁS NEM VOLT

PÉTERRÉVE ÉS A VAJDASÁG MORTALITÁSÁNAK PROPORCIONÁLIS INDEXE 1977-től 1992-ig

	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91
PÉTERRÉVE MORTALITÁSÁNAK PROPORCIONÁLIS INDEXE	95	98	96	94	95	99	91	96	96	95	95	97	95	93	95%
A VAJDASÁG MORTALITÁSÁNAK PROPORCIONÁLIS INDEXE	86	86	86	88											%

8. TÁBLÁZAT

* AZ ÜRES HELYEK AZ ADATOK HIÁNYÁRA UTALNAK

PÉTERRÉVE ÉS A VAJDASÁG
VITALITÁSI INDEXE 1977-től 1992-ig

	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
PÉTERRÉVÉN	125.8	114	101.8	100.9	122.5	115.2	104.9	94.2	80.2	89.5	94.6	71.6	101.2	105.7	73.3
A VAJDASÁGBAN	139.4	139.2	131.3	123.5	117.7	116.2									

9. TÁBLÁZAT

A TERMÉSZETES SZAPORULAT ARÁNYSZÁMA
PÉTERRÉVÉN ÉS A VAJDASÁGBAN 1977-től 1992-ig

	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
PÉTERRÉVÉN	2.50	1.50	−0.22	0.11	2.23	1.58	0.57	−0.70	−3.04	−1.30	−0.50	−3.51	0.12	0.62	−3.40
A VAJDASÁGBAN	4.1	4.2	3.4	2.7	2.0	1.9			1.2						

10. TÁBLÁZAT

* A TÁBLÁZATOKBAN AZ ÜRES HELYEK AZ ADATOK HIÁNYÁRA UTALNAK

SZAKIRODALOM:

1. *Milosavljević, N.: Opšta demografska i zdravstvena statistika, udžbenik: 2 – Medicinski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 1984.*
2. *Žigić, D. i saradnici: Opšta medicina. Beograd, 1992.*
3. *Mićović, P., Cucuć, V., Janjić, M.: Socijalna medicina IV. Preštampano izdanje. Medicinska knjiga, Beograd–Zagreb, 1986.*
4. *Medicinska enciklopedija VI. Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1970.*
5. *Steven A. Schroeder, Marcus A. Krupp, Lowrenc M. Tierney, Jr. Stephen J. McPhee: Korszerű orvosi diagnosztika és terápia 1990. Officina Nova Kiadó, Budapest, Appleten/Lange Norwalk, Connecticut/San Mateo, California, 1990.*

Az e munkában felhasznált adatok a Péterrévei Egészségügyi Állomásnak, valamint Péterréve Helyi Hivatalának anyakönyveiből valók.

Számítógépes feldolgozás:
Morvai György, okl. műszaki informatikus

Rezime

Zdravstveno stanje stanovnika Bačkog Petrovog Sela u svetlu demografskih promena od 1977 do 1992

U nizu glavnih zadataka u radu lekara opšte medicine, neophodno je pored ostalog da se upoznaju uslovi pod kojima stanovništvo jedne teritorije živi i radi (demografsko kretanje stanovništva), primenom statističke metodologije. Na taj način dobijamo dragocene podatke, koji nam ukazuju na prisustvo štetnih uticaja sredine, uslovljavajući postojanje hroničnih masovnih nezaraznih oboljenja date sredine, sa pravom nazivanih – epidemijom savremenog doba. Ovim radom je prezentovano jedno tipično vojvođansko ruralno naselje sa glavnim karakteristikama demografskih kretanja i zdravstvenog stanja stanovništva. Ključne reči: demografsko kretanje i zdravstveno stanje stanovništva, hronična masovna nezarazna oboljenja, statistička metodologija.

Summary

The State of Health in the Township of Péterréve Mirrored in the Demographic Changes in the Period 1977–1992

Among the duties of a general practitioner one of the basic tasks is that he should get to know the conditions of life and work of the population in his area by using statistics. In this way precious dat is obtained pointing to the harmful effects of the environment which are a precondition for chronic non-infectious mass diseases of a given region, which are, wirt good reason, often referred to as the epidemics of the present age. This work presents a typical rural settlement in Voivodina and deals with the health and demographic movements of its population. Key words: demographic movement and health condition of the population, chronic non-infectious diseases, statistics.

KÖNYVSZEMLE

RENDSZERŰ RENDSZERBONTÁS

(Ágoston Mihály: A magyar halmaznevek. Forum, Újvidék, 1993)

A rendszerhű rendszerbontás látszólag és a felszínen a „guzsba kötötten táncolás"-hoz hasonló képtelenség, valójában azonban igen találóan, felettébb pontosan jellemzi az Ágoston Mihályi-i életművet, s a minden bizonnyal egyik csúcsteljesítményét jelentő jelen művet, az azonos címen megvédett doktori értekezést is. Mindenekelőtt tisztázzuk hát ezt a látszólagos ellentmondásosságot.

Aki szerzőnk bármelyik korábbi könyvét (Mai magyar írás, Helyesírásunk hiteléért, A magyar függőszók kategóriája, Rendszerezés vagy fölismerés stb.) kissé avatottabban veszi szemügyre, könnyen jut nézetazonosságra velünk: ennek a nyelvi vizsgálódásnak, nyelvről való gondolkodásának a *rendszer*, illetve a *rendszer teljessége* az alapélménye és elkötelezettsége, amit talán legutóbbi nyelvművelő tanulmánygyűjteményének címe, a *Rendszerbomlás*? is jelez valamiféle szimmetriaként.

Ez a rendszer, amelyből és amelybe tart az itt bemutatásra kerülő monográfia minden erővonala, teleszkóp-metaforával leképezi a nemzetközi nyelvészeti hagyományok évezredes s a magyar nyelvtudomány évszázados boltozatát, hagyományos értékrendjét, amelynek egyre gyakrabban jelentenek kihívást a másság, a mindenáron való újítás irányzatai a magyar szakirodalomban is.

Mégis ennek a rendszerben gondolkodó, azt óvó, érvényesítő vizsgálódásnak korábban is, most is valamiféle rendszerbontás lett az eredménye; a fonetikában, a mondatban (pl. az értelmezők) s most a szófajok vonatkozásában is. A magyarázat talán a vizsgálatok *„optikájának"* mértékében, *„ dioptriájában"* keresendő, a mikroszkóp-metaforában. A rendszer formális kategóriáinak azért kell változniuk, mert a nyelviség minden apró, de konkrét tényeivel szembesítve, ütköztetve igaznak kell lenniük, tehát továbbgondolásra, finomításra szorulnak.

Az egyszerre a vertikális hierarchiában és horizontális egymásmellettiségében ható nyelvtani, grammatikai rendszernek – ha valójában az – egyetlen pontján sem lehet átrendeződést eszközölni anélkül, hogy az egész ne szenvedjen változást. Változást, de nem a rendszerszerűség egész

meglétének revizióját. Jellemzésére tehát egy harmadik metafora kívánkozik ide, a számítógépes programoké, amelyek képesek egy modellt új rendezési szempontot beépítve felbontani, de aztán a változandók változtatásával ismét „rendszerhűen" visszakristályosítani.

Jó lett volna ezekről, a témával való küzdelem évtizedeiről az alanyi vonatkozásokban is olvasnunk, mondjuk, egy bevezetésben, utószóban. Így csak a tematikához képest másodlagosnak tűnő kérdések picit polemikusabb válaszai emlékeztetnek a hosszú érlelődésre, érlelésre.

A magyar halmaznevek olyan műfajú nyelvészeti értekezés, amilyent keresve is ritkán találunk, főleg a klasszikus vizsgálatokban, amelyeknek körében szinte nem is lelünk valamely szófaj, szóosztály átértékelését, átértelmezését célul tűző vállalkozást. Ágoston Mihály művét átolvasva, arra is rájövünk, miért nem. Egy ilyen tudományos feladat, éppen ezért, mert mélyen a hagyományokban, ezerszer megfogalmazott, minduntalan tovább öröklődő nyelvészeti közhelyekben gyökeredzik, szinte minden előzmény újravizsgálására, újragondolására kényszerít.

Szerzőnk is ezt teszi, ezt kell tennie, hiszen a *számnév* terminussal jelölt jelenségcsoportokban nyelvenként más és más tartalmakat találunk, a nyelvtanok, grammatikák axiómáit, annak tűnő igazságait ezer évvel, kétezer évvel ezelőtt fogalmazták a görög, latin nyelv vonatkozásában, s ezekhez a modellekhez idomították (vagy törték, kényszerítették) a később Európa művelődési, műveltségi áramaiba kerülő nyelvek úgy-ahogy megismert törvényszerűségeit.

Mi volt, mi ma is a pusztán spekulatív, és mi a valóban a nyelv használati és megértési képességét leíró, modelláló ezekben a hagyományokban? A bevezetés ezekben a kétségekben az adott szempontból gyorsan eligazít: a *nyelv* összefügg a *valósággal*, de nem azonos vele. Valójában a „gondolkodásmódnak gondolathordó hangokba-betűkbe anyagiasult vetülete". Ennek a gyakorlati funkcionálásából elvonatkoztatott jelrendszernek jele a nyelvtan. A *nyelvi és nyelvtani kategóriák* tehát nem azonosak sem mennyiségileg, sem minőségileg, de tegyük hozzá, jó, ha közös eleműek halmazaik, vannak hasonlóságaik. Valójában az egyedi használattól való elvonatkoztatás, hasonló helyzetekben felhasználható mintacsoportok alkotása nélkül, a nyelv sem élő.

A megállapítások, mondottuk, adott szempontot tükröznek, s más megközelítések, fölfogások felől van is bennük vitára ingerlő, pl. a *gondolkodásmódnak* a *közlési folyamat* elé, helyébe iktatása, még annak okán is, hogy korábban az emberi kommunikációt valóban gépiesen, hírközlési kategóriák szerint vizsgálták, vagy a valóságészlelést a fogalomalkotás helyébe iktató pszichologizmus, ez azonban inkább a lakonikus kifejtettségből következik.

A *szófajiságról* nem lehet értekezni a *szó fogalmának* megnyugtató tisztázása nélkül. Amint a nyelvtani előzmények hosszú vonulatának (Sylvester Jánostól a legújabb tanulmányokig) izgalmas áttekintéséből kiderül, a végleges definíció szinte még várat magára. A mai magyar

nyelv, (1968) meghatározásával, miszerint „A szó a nyelvnek és a beszédnek is az a legkisebb egysége, melynek meghatározott hangalakja, nyelvtani formája és meghatározott jelentése van," szerzőnk egyetlen elemében sem tud maradéktalanul azonosulni. Végül *Szépe György, Velcsov Mártonné* vagy *Berrár Jolán* és mások véleményéből annyi bizonyságot szűr le, hogy a szó (írásban) az a szövegegység, amelyre a szöveg tagolódik. Még a jelentése sem elidegeníthetetlen, hiszen a szóalak más nyelvbe kerülhet, más jelentést kaphat. Csak találgathatjuk, hogyan illeszkedett volna ebbe a sorba *Bloomfield* meghatározása, miszerint „a legkisebb szabad morféma, amely mondat is lehet. „A viszonylagosságot még növeli az a tény, amit *Fabó Kinga* tanulmányából idéz szerzőnk: a szó nem univerzálé, persze nem nyelvi egységkénti általános létében, hanem úgy, hogy egy adott nyelvben szóként nyelvbe testesült információt a másik nyelvben más grammatikai eszközök, jegyek fejezhetik ki. Ez szinte arra ösztönzi a nyelvészt, hogy mind a lexika, mind a grammatika fogalmai alatt tárgyalt jelenségeket a valóság nyelvi leképezésének eszközeiként, a beszédhelyzetek információiként, illetve a viszonyítás elemtáraként kezelje.

A könyv *A szófajokról közelebbről* című, egyik legtanulságosabb fejezete mintaszerűen foglal állást a kizárólagosan morfológiai, alaktani kiindulás és az ettől teljesen eltekintő fölfogás között. A kellő egzaktságú kindulópont mégiscsak a jelentés, ha azt a tágabban értelmezett nyelvi, grammatikai viselkedésre is kiterjesztjük, noha Ágoston Mihály a jelentés mint viszonyfogalom minden szokásos tényezőjére ki sem tér, mert a szóosztály, szófaji kategória meghatározásához a szűkebben, sajátosan értelmezett *tárgyi* és *nyelvtani jelentést* is elegendőnek tartja, az utóbbinál pedig végül is elhatárolódik a szófaj mondatbeli előfordulásától függetleníthető és nem függetleníthető jellemzési kritériuma. A szinte áttekinthetetlenül rengeteg finom, árnyalt megfigyelésből, a szaktudományt előbbre vivő eredményből csak néhány a vizsgálatot jól jellemző jegyet emelhetünk ki: a nyelv, szófajiság vizsgálatának szempontját, a szófajok belső alá- és fölérendeltségi viszonyait, s az értekezés célratörő nagyfokú tudományos fegyelmét.

Ami a *nyelvtudományi vizsgálódás* szemszögét illeti, örvendetes tényként állapíthatjuk meg: itt és most a nyelvész, nemcsak a konkrét közléstől elidegenedve, nemcsak befogadóként vizsgálta tárgyát, hanem a használattal azonosulva, ahonnan a szófajváltás helyetti többszófajúság szinkron jellemzői is megkörvonalazódnak.

Ami a *szófaji rendszer belső hierarchiáját* illeti, annak helyes megítélése legalább a lehetséges elemek számbavételével egyenlő értékű, így a melléknevek és halmazneveket alá- és fölérendeltség viszonyában megnevező akcidencia is voltaképpen járulékos kategória a szubsztanciajelentés viszonylatában. Abban a vonatkozásban viszont, hogy az *igei jelentés* is járulékos lenne a javarészt főnevekben megtestesülő szubsztanciajelentéssel szemben, úgy hisszük, az utolsó, megnyugtató állásfoglalás még

várat magára, általában is, a magyar nyelv viszonylatában pedig különösen.

A mű teljességén, egész szerkezetén példás tudományos fegyelem, célratörő ökonómia vonul végig, mert csak így lehetett a szerző úrrá óriási tényanyagán, amelynek hozadékát akkor jellemezhetjük igazán, ha mondjuk *A mai nyelv rendszere* c. leíró nyelvtannak a számneveket összefoglaló három oldalához viszonyítjuk. Monográfia írására a szűkebb tárgykörből még így sem vállalkozhatott, mert kategória- és rendszervizsgálatot tűzött ki célul. Meghatározza általában és magyar vonatkozásban az akcidencia jellemzőit, a halmazneveket a minősítőnevekkel együtt elhelyezi a melléknevek osztályában, de már a halmaznévi jelentés denotációs összefüggéseivel, használói tudattartalmaival nem foglalkozik, mivel ezek nem tartoznak a vizsgálat fő vonalához. Azt hinnénk, vizsgálati anyaga a tudományos matematikai szakirodalom felé súlypontozódik, de nem ez történt, nyilván a magyar köznyelven belül maradás érdekében.

A magyar halmaznevek egyik fő tudományos értéke a halmaznevek új szempontokat bevonó jellemzése és belső rendszerének számbavétele. Megadja az alosztály új definícióját: „Amely melléknevek a mondatban jelölt szubsztanciának általában s elsősorban halmazbeli jegyét (a jelölt szubsztanciafogalom halmazának nagyságát, a jelölt szubsztanciafogalom helyzetét egy külső halmazban), azok a halmaznevek", majd osztályozásukhoz fog negyvenöt kategória szerint, öt fő kategória kiemelésével, amilyenek a *mennyiségnevek, gyűjtőnevek, helyzetnevek, a halmaznévi névmások.* Az ötös tagolódás kritériumát nem könnyű meghatározni. Talán a denotátum jellege, a jelölés természete (matematikai alkata) lenne itt kézenfekvő, de a halmaznévi névmások már a szintaktikai, sőt a szövegfunkciót hozzák előtérbe.

A halmaznévi jelölés *határozott, megközelítő* és *határozatlan* volta minden fő kategóriánál jelentkező sajátság (talán ismét a jelölésmód a denotáció kritériuma), az *önálló.* illetve *függő* előfordulás csak a mennyiségneveknél, a *fölsoroló*, illetve *szembeállító* jelleg csak a helyzetneveknél bukkan fel.

A további negyvenötös tagolódású csoportosításnál két dologra figyelhetünk fel: a megnevezések leleményességére, tartalmi gazdagságára, másrészt a terminológiai visszafogottságra, „szerénységre". Ágoston Mihály szerint is a tagolódás, differenciálás árnyaltsága a fontos, a meg-nevezés másodlagos is lehet. Ezért szerepel minden kategória végén, mintegy javaslatként.

A vizsgált halmaznevek rendszere átgondolt, gazdag, kritériumai mégis viszonylag tiszták, összességük, amint a táblázatok is érzékeltetik, elegáns modell, amelynek minden tagja, eleme egyetlen példával is jól illusztrálható. A 1. *három,* . *három-öt*, 3. *ñ*, 4. *harmadfél*, 5. *három-három*, 6. *harmadannyi*, 7. *háromannyi* 8. *háromannyi*, 9. *húszegynéhány*, 10. *huszonvalahány*, 11. *ezernyi*, 12. *sok*, 13. *ezer/nyi/*, 14. *millió-egy*, 15. *tengernyi*, 16. *harmad*, 17. *száz*, 18. *egész*, 19. *kiló*, 20. *pohár*, 21.

harmadnyi, 22. *száznyi*, 23. *kilónyi*, 24. *pohárnyi*, 25. *mindhárom*, 26. *többi*, 27. *harmadik*, 28. *hatvan–hatvanegyedik*, 29. *n–edik*, 30. *A–B*,, 31. *másfeledik*, 32. *harmadannyiadik*, 33. *háromannyiadik*, 34. *harmad–negyedik*, 35.*huszonegynéhányadik*, 36. *huszonvalahányadik*, 37. *sokadik*, 38. *századik*, 39. *kisezer-egyedik*, 40. *harmadik*, 41. *bal*, 42. *szélső*, 43. *nagyobbik*, 44. *utolsó*, 45. *közbülső* az egész rendszert leképezik, egyszerűen annyiban, hogy lehetőleg azonos alakulatokból indulnak ki, arra építik rá az eltérő morfológiai elemeket.

A fenti példákkal illusztrált belső rendszerezés szempontjait, véleményem szerint, jó lett volna minősíteni, nem is csak a didaktikai felhasználhatóság érdekében. Így csak hozzávetőleges találgatásokba bocsátkozhatunk. Leggyakrabban a jelölt *akcidenciafogalom belső természete*, a jelölésmód kerül előtérbe: egész, feles, egypontú, kétpontú, számjelölő, mértéknévi, tőszámnév, törtszámnév, oldaljelölő, sorsjelölő, gyűjtőnévi stb.

Más esetben, úgy tűnik, bizonyos „matematikai-műveleti jegy válik a kategória megnevezésévé: hozzátoldó, szorzó, számjelölő, részelő, kiemelő, szembeállító stb.

Más kategóriákban a *nyelvi megjelenés, szóalak* válik döntővé: számszói, betűszói. Itt merül fel bennünk a kísértés, hogy vajon az x, A, B esetleg éppolyan helyettesítő szerepűek a maguk módján, mint a halmaznévi névmások.

Felbukkan a halmaznév *nyelvrétegbeli kötődése* is szempontként: közszói, szakszói, sőt a *stílusrétegbeli szempont is*: túlzó, tréfás, ami talán a pragmatikai jelentés bevezetését is indokolttá tette volna.

Mint megállapítottuk, a megnevezés terminológiai szabványossága másodlagos kérdés, a halmaznévi szerkezettípusoknál nem is bocsátkozik bele ebbe a feladatba szerzőnk, viszont az elkülönített minőségek világosak. Láttukon ismét erőt vesz rajtunk a kísértés, hogy a szófaji alosztálynak nem lehetne inherens jegye a *térbeliség*, a *térviszonyok* valamelyik fajtája? Ez különösen kifejezésre jut a helyzetneveknél, de a mennyiségnevektől sem idegen lényegében.

A mégiscsak kívülről közelítő első olvasásra úgy tűnik, hogy leginkább az *oldaljelölő, helyviszonyító* és a *tulajdonságnévi* halmaznevek kategóriája a leghagyománytalanabb, s ezek is teszik leginkább próbára a rendszer-fölfogást. A *jobb*, a *bal*, a *leghátsó*, *elülső*, a *fontosabbik, újabb, legszentebb* kétségtelenül felidéznek halmazati összefüggéseket, az imént kiemelt térbeliséget, de egyrészt a hagyományos „számszerűségtől igen messze esnek, másrészt nem tudjuk meg, a jobb és a bal szimmetriájaként az alsó – fölső például a kategóriához tartozik-e, és hol ezeknek a csoportoknak a hozzávetőleges határa.

Viszont az is kétségtelen, hogy ezek a minőségek a halmaznevek belső rendszeréhez jól illeszkednek, belőle logikusan következnek. A végleges választ e kérdésben és e mű tekintetében pedig a szófaji vizsgálatok következő szakaszában kell keresnünk, amelyre *A magyar halmaznevek* kétségtelenül döntő hatással lesz.

PAPP György

SZEMBESÜLÉS ELFELEDETT ÉRTÉKEINKKEL

(Kalapis Zoltán: Betűk és képek. Forum, Újvidék, 1992)

Művelődéstörténeti írásaiból adott közre egy kötetnyit Kalapis Zoltán, ezúttal is tanúsítva, hogy szellemi örökségünkről még mindig nem tudunk mindent, hisz oly sok ember, könyv, esemény merült feledésbe, oly sok név esett ki a köztudatból. Szerzőnk az újságíró vérbeli kíváncsiságával, egyszersmind a kutató alaposságával vállalta a leltározó szerepét, s a „portalanítás" munkáját elvégezve letette az asztalra kutatásainak eredményeit. Ezzel pedig, fűzzük hozzá, egyben módot is adott rá, hogy szembenézzünk értékeinkkel, éspedig itt és most, amikor ennek a szembesülésnek, értékeink számbavételének a szokásosnál nagyobb súlya, azonosságtudat-megőrző szerepe van.

A *Betűk és képek* öt írása bizonyítja, hogy Kalapis széles skálán mozog kutatásaiban, illetve témaválasztásában. *A padéi Typotbeta* című tanulmányával nyomdászattörténetünket gyarapította, Oldal István és követői tevékenységének feltérképezésével fotótörténeti kutatásainkat gazdagította, az első bácskai teljes gimnázium bemutatásával iskolatörténetünk értékes fejezetét írta meg, az *Öt magyar napilap Szabadkán* címmel pedig a témakörben való jártasságával sajtótörténeti tényeket ad közre. A Bartók család általa feltárt bánáti kapcsolatait is tanulmányba foglalta, így egy családtörténeti írást is felvett kötetébe. Noha ennek az öt írásnak tematikailag nincs köze egymáshoz, abban azonosak, hogy mind művelődéstörténeti értékeinket mutatja fel, szellemi örökségünkről tanúskodik.

Jóllehet mind az öt munka a kutatói kedvről és a pontos tényfeltárásról tanúskodik, az anyag gazdagsága mégis talán a becskereki fényíróról szólót helyezi a többi elé. Mindenekelőtt tehát erre kívánjuk felhívni az olvasó figyelmét.

Oldal István munkásságáról eddig is tudott a becskereki helytörténet, de mindössze néhány mondat erejéig méltatta, kizárólag helyi vonatkozásban említve, hogy ő nyitotta meg a becskereki fényképészek sorát. Munkássága megközelítésének e szűk keretét Kalapis a valóságnak megfelelően kitágította. Fáradozása, alapos, összehasonlító fotótörténeti kutatásai nyomán ugyanis kitűnt, hogy Oldal István becskereki fényképészeti műterme volt az *első* állandó jellegű műterem *az országban!* Már

pusztán ez a tény teljesen más megvilágításba helyezi a becskereki fényírót. Nem beszélve arról, hogy 1978-ban Kalapis még életben találta az utolsó Oldal-tanítványt, Verth Józsefet, és el is beszélgetett vele, s rábukkant az utolsó élő Oldal-unokára is Szolnokon. A tőlük szerzett információk, továbbá az Újvidéken, Becskereken, Budapesten, Bécsben és másutt végzett levéltári és fotótörténeti kutatásai arról győzték meg a szerzőt, hogy Oldal István jelentősége túlmutat a Bega-parti város helytörténészeinek évtizedekig fennálló értékelésén. Kalapis írása nyomán mutatkozott meg, hogy Oldal csaknem az egész Bánátról készített fényképeket, ma már felbecsülhetetlen értékű kordokumentumokat. Ezekből ügyes válogatásban a kötet is tartalmaz egy kis gyűjteményt, ami igencsak egyik erénye. Oldal esetében Kalapisnak nemcsak a levéltári adatokat kellett feltárnia, hanem az Oldal-műterem szerteszórt termékeit: a családi albumokban meghúzódó, padláson heverő vagy közgyűjtemények anyagában kallódó Oldal-képeket össze is kellett gyűjtenie. Kitartó munkával ezt sikerült is elérnie, s az alkotásokat, Németh Mátyás fotóriporter kitűnő reprodukciói nyomán, a kötet olvasói elé tárnia. Szerzőnk számára nem volt kevésbé kalandos és fáradságos a még fellelhető Oldal-festmények felkutatása sem. Kalapis ezt a feladatot is egy nyomozó buzgóságával végezte el. Mindezt azért tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, hogy érzékeltessük, mennyire körültekintő, fárasztó és utazgatással egybekötött, időigényes kutatás után állt össze az „Oldal-kép". Szerzőnk nem sajnálta sem az időt, sem a fáradságot, ezért is kerekedett ki ilyen alapos és képgazdag tanulmány a tolla alól. *A becskereki fényíró* (Bečkerečki svetlopisac) címmel ez a munkája néhány évvel ezelőtt szerb nyelven már napvilágot látott, s örvendetes, hogy ezúttal magyar nyelven is megjelent kötetbe foglalva, megítélésünk szerint a *Betűk és képek* legjobb írásaként. Nem véletlen tehát, hogy éppen Oldal István fényképe díszíti a kötet borítóját.

Az Oldal-íráson kívül *A padéi Typotbetá*ról is bővebben kell szólnunk. Ez a kötetnyitó esszé ugyanis egy bánáti vonatkozásban igen lényeges témával foglalkozik: a padéi kézisajtóval a Bánság egyetlen (ismert) 18. századi nyomdájával. Egy magánnyomdáról szól, ennek termékeiről, tulajdonosáról, a viszontagságos életű, sokoldalú Takáts Rafael szerzetesről, aki a 18. század végén, padéi évei alatt mintegy tucatnyi nyomtatványt állított elő, saját kedvtelésére űzve a nyomtatást és betűszedést, s hagyott ránk. A padéi Typotbeta, ahogyan Kalapis nevezi, mintegy három és fél évet (1788–1792) töltött e bánáti falucskában, „egy nem hivatalos icipici magánnyomda" tulajdonosaként. Olyannyira szenvedélyes nyomdász volt, hogy a házkutatások és üldöztetés ellenére sem hagyott fel munkájával.

Kalapis hozzá illő alapossággal, valamennyi elérhető forrás felhasználásával és saját kutatásai alapján rajzolta meg és tárta elénk Takáts Rafael alakját, kitérve munkásságának teljes ismertetésére, műveinek számbavételére. Ha nyomdászattörténeti szempontból vizsgáljuk írását,

akkor mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogyan kezelte eddig vidékünk szakirodalma a padéi nyomdát. Kalapis arra a megállapításra jutott, hogy „a magyar szakirodalom eddig legalább háromszor fedezte fel Takáts Rafaelt, illetve nyomdáját, szótárírói munkásságát, de élete és működése újra és újra feledésbe merült". Tegyük hozzá, olyan jeles kutatók is megfeledkeztek róla, mint Felix Milleker és Triva Militar! Pedig a padéi Typotbetának úttörő szerepe volt a bánáti nyomdászatban. Hiszen a mai Bánát területén egykor üzemelt nyomdák sorát éppen a padéi nyitotta meg, s noha – kézisajtóról lévén szó – méreteiben nem volt, nem is lehetett impozáns produkciója, belőle kerültek ki az első bánáti nyomdatermékek. Korszaknyitó szerep jutott hát a kis padéi nyomdának, történetének feldolgozásával pedig Kalapis egyben a mai Bánát nyomdászattörténetének első és igen fontos fejezetét is megírta. S tette ezt a laikus és a szakember számára egyaránt élvezetes módon, átfogóan és érdekfeszítően, megannyi apró részlettel, epizóddal fűszerezve. Egyébként éppen az adja meg Kalapis írásainak zamatát, hogy figyelme a vizsgálódás tárgyának minden részletére kiterjed, s a látszólag „száraz" témákat is olvasmányosan, hiteles adatokkal alátámasztva dolgozza fel. Takáts Rafaelről szóló írását is az teszi élvezetessé, hogy a tényközlésen túl, mellőzve minden feldolgozási sablont, biztos vonalvezetéssel, szilárd kutatási támpontok szerint tájékozódva mutatja be nemcsak a padéi nyomda működését és termékeit, hanem Takáts Rafael életét és munkásságát. A különben is szegényes bánáti nyomdászattörténeti szakirodalom ezzel az írással nagymértékben gyarapodott. S ha már a szakirodalmat említjük, hadd jegyezzük meg, hogy nagy hiányát érezzük a padéi Typotbetához hasonló résztanulmányoknak, melyekből egyszer összeállhatna a bánáti nyomdászat átfogó története. Az eddigi néhány összefoglaló munka ugyanis éppen hogy csak érinti a bánáti nyomdák történetét.

Kalapis sajtótörténeti írása a szabadkai sajtó egy kiragadott, rendkívül termékeny korszakát öleli fel, amikor Szabadkán egyszerre öt magyar napilap jelent meg. Erről a vajdasági viszonylatban is egyedülálló jelenségről értekezik *Öt magyar napilag Szabadkán* című írásában, érdekes képet festve a századelő történéseiről és az öt napilap arculatáról.

Ugyancsak értékes adatokat közöl a Bartók család bánáti kapcsolatairól, fölelevenítve „egy torontáli család értelmiségi ágának fakuló emlékeit". E családban, mint szerzőnk írja, „úgy tűnik, három nemzedék tartogatta mécsesében a tüzet a későbbi lángelme számára, élesztgette és szította a negyediknek".

Az első bácskai teljes gimnázium című tanulmányában iskolatörténetünk vajdasági viszonylatban is figyelemreméltó fejezetét írta meg, amelyben az 1789. szeptember 1-jén megnyílt újvidéki gimnázium történetét, pontosabban történetének első fejezetét körvonalazta, ismertetve a Regium Gymnasium Neoplantense 18. század végi eseményeit és szereplőit.

A *Betűk és képek*ben Kalapis Zoltán „szellemi örökségünk nagyrészt feledésbe merült fejezeteit dolgozta fel hosszan tartó és fáradságos

kutatómunka eredményeire támaszkodva." Ezt a mondatot már a Híd-díj bírálóbizottságának megindoklásából idéztük. Ugyanis Kalapis Zoltán érdemelte ki e kötetével az 1992. évi Híd Irodalmi Díjat. Az elismerés nyilván nemcsak e könyvéért, hanem több évi kitartó, művelődési értékeinket feltáró munkájáért illeti meg szerzőnket.

NÉMETH Ferenc

BESZÉLGETÉSEK A MÁR NEM LÉTEZŐRŐL ÉS A MÉG NEM LÉTEZŐRŐL

(Aleksa Đilas: Razgovori za Jugoslaviju. Novi Sad, Prometej 1993.)

Rövid időn belül immár harmadik jelentős kötetével lépett az olvasóközönség elé Aleksa Đilas, az ismert szociológus és történész, de lássuk, mi avatja az előző két kötetét is fontossá. Az 1990-ben kiadott *Osporavana zemlja: jugoslovenstvo i revolucija (Beograd, Književne novine, 1990.)* lényegét tekintve átfogó jugoszlávságtörténet. Az egy évvel később megjelent, általa szerkesztett kötet, a *Srpsko pitanje (Beograd, Politika, 1991.)* a szerbséget, a szerb értelmiséget leginkább foglalkoztató kérdésekről szóló válogatott tanulmányokból, a legkülönbözőbb nézetet vallók írásaiból állt össze, legyen elég itt csak Aleksa Đilas, Milovan Đilas, Dobrica Ćosić és Mihailo Marković nevére utalunk. Đilas tudatosan vállalja itt fel a nézetkülönbségek, az eltérő irányzatok ütköztetését, nem titkolva, hogy párbeszédre, egymás véleményének minél jobb megismerésére, a más vélemény tolerálására törekszik, mintegy követendő példát mutatva. Jelenlegi kötete, amely nem önálló írásokat, hanem az egykori jugoszláviai újságoknak adott interjúkat tartalmaz, egyfajta vegyüléke az előző két kötetnek: visszanyúl a jugoszlávság eszméjéhez, Jugoszláviához, és a történész helyett a liberális demokrata gondolkodó fejti ki benne nézeteit, javaslatait.

A *Razgovori za Jugoslaviju* időrendi sorrendben dolgozza fel Đilas interjúit. A kezdőpontot jelentő 1990. augusztusi Nedeljna borba-interjú és a végpont, a Monitornak adott 1991. októberi nyilatkozat közötti rövid periódusban Đilas 14 alkalommal fejtette ki véleményét a válság kibontakozásáról, a múlt hibáiról, a jelenről és a várható eseményekről. E beszélgetések olvastán mindenki végiggondolhatja az elmúlt két év eseményeit, felidézheti, hogy vajon látta-e előre az ország előtt álló vészterhes hónapokat. Fejtegetései azért is figyelemkeltőek, mert emigránsként egészen más hatások érték őt Nyugat-Európában, mintha Jugoszláviában maradt volna, de évtizedes emigrációja sem feledtette el vele hazája sorsát, gondjait. Habár áttanulmányozta a jugoszláviai népek nacionalizmusainak történetét és ideológiáját, mentes maradt mindenféle nacionalista beütéstől.

Származása folytán Aleksa Đilas eleve sajátos szemszögből figyelte a titói Jugoszláviát. Apja, Milovan Đilas félreállítása, majd bebörtönzése

ellenzéki gondolkodóvá formálta, aki a titói rendszer legnagyobb értékének a jugoszlávság egyfajta képviseletét, a nemzeti elnyomás hiányát tartotta, legnagyobb hiányosságaként pedig az autoritárius berendezkedést, az ideológiai megkötöttséget, az egyéni szabadság hiányát és a különböző szabadságjogok csorbultságát ítélte meg. Londoni tanulmányai idején főleg a *Naša reč*ben publikál, először álnéven, azután saját nevén, aminek következményeként több mint tíz évig nem térhet haza. Írásaiban bírálja Tito külpolitikáját, valamint kiáll a véleményszabadság mellett, így később kissé keserűen kell megállapítania, hogy akiknek az érdekében igaz demokrataként szót emelt, azok nagy része hangos nacionalistává vált. Mint ez legújabb könyvéből is kiderül, már akkor is a kommunista rendszer békés, folyamatos átalakítása mellett teszi le voksát, ellenzi a kommunizmusnak antikommunizmusba történő átcsapását és egy új, nacionalista alapokon nyugvó, autoritárius rendszerbe való átfordulását.

A *Razgovori za Jugoslaviju* bizonyos értelemben az *Osporavana zemlja* folytatásának is tekinthető. E kétségbe vont ország történelmét végiggondolva Đilas arra a megállapításra jut, hogy a jugoszlavizmus olyan érték, amely a háborús időkben is képes fennmaradni. Számára a jugoszlávság olyan ideológia, amely a délszláv népek származásának, nyelvének, hagyományainak rokonságát, hasonlatosságát hangsúlyozza, előbbre helyezve ezt a gazdasági egymásrautaltság és a politikai érdekközösség egyébként fontos szempontjainál, vagy más ideológiai szempontoknál. Đilas egyúttal hangsúlyozza a Jugoszlávia létrejövetelekor megfogalmazott elvárásokat, és rámutat a különböző nézeteltérések okaira. Aláhúzza, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot a szerbek minden szerb lakta terület egyesítéseként élték meg, míg a horvátok, a horvát nemzeti ideológia céljainak megfelelően, a középkori horvát királyság területi visszaállítását kívánták elérni, s ezért eleve bizonyos fenntartásokkal éltek a délszláv államot illetően. Đilas továbbá az államirányításban megvalósuló szerb dominanciával, a délszláv királyság rövid fennállásával és a liberális-demokratikus kormányzási formák hiányával indokolja Jugoszlávia két világháború közti történetének sikertelenségét. A titói Jugoszláviát az ideológiai tényezők miatt marasztalja el, még ha Tito világháborús érdemeit és Sztálinnal szembeni fellépésének jogosságát elismeri is, ugyanakkor semmi pozitívat nem lát Tito utolsó 15 évében, és ezúttal is hangsúlyozza a kormányzási formák hiányosságait.

Jugoszlávia fennmaradását taglalva kifejti, hogy bár nem tartaná helyesnek bizonyos népek kiválását, igazából csak két nép kiválási kísérlete vagy szándéka jelentené Jugoszlávia végét: ez pedig a két legnagyobb nemzet, a szerb és a horvát. (Megjegyezendő, hogy 1990 nyarán Đilas még úgy véli, hogy a szlovén és horvát kiválás nem okozza Jugoszlávia szétesését, mivel négy köztársaság még mindig marad Jugoszláviában. 1991-re már eljut addig, hogy Jugoszlávia mellett Nagy-Szerbia és Nagy-Horvátország veszélyéről beszéljen.) Szerinte mind Szlovénia, mind Makedónia, sőt még az albánok lakta Kosovo és a vegyes lakosságú Vajdaság

elszakadását is túlélné a délszláv államszövetség, a szerbek vagy a horvátok kiválási szándéka azonban egy következményeiben rendkívül súlyos polgárháborúhoz vezetne. Az elszakadással kapcsolatban Đilas azt az álláspontot képviseli, hogy egy kapcsolatnak csak úgy van értelme, ha önkéntes, azaz mindenkinek meg kell adni a kiválás jogát. Ugyanakkor elengedhetetlennek tartja a kiválás formáinak pontos rögzítését, és ragaszkodik e formák betartásához. Szerinte a kiválás idejének ily módon való meghosszabbítása csökkentené az elszakadással járó fájdalmakat. Szükségesnek tartja bizonyos kötelező erejű kötelezettségek teljesítését is, amelyek nélkül a kiválni szándékozó részek nem nyerhetnek elismerést (például a kisebbségek helyzetének a nemzetközi jogok értelmében való szabályozása). A jövő kérdését érinti az a jóslata, miszerint a kiválás után az elszakadt területeken meg fog erősödni a jugoszlávságtudat, az összetartozás érzése. Ennek az elképzelésének ma még ellentmond a valóság.

Érdekes megfigyelni, hogy Jugoszlávia sorsát illetően Đilas az érzelmi és az észérvek közül az előbbit választja: számára Jugoszlávia egységének a fenntartása fő cél, ezért el sem tudja képzelni Makedónia függetlenségét, amelyet szerinte rövid távon megfojtana a szerb, albán és bolgár nacionalizmus. Ilyen értelemben az adott szituációban nem ismeri el a különböző jugoszláviai népek önrendelkezési, illetve elszakadási jogát (hiszen nem korlátozták az előbbiekben említett formai elvárások és követelmények), és hangsúlyozza, hogy e népek kiválási szándéka csak a nacionalista propagandák eredménye, amelyek közé (ideértve az egykori Jugoszlávia területén létező összes nacionalizmust) egyenlőségjelet tesz. 1991 végén azonban már demokrataként elismeri a különböző délszláv népek elszakadási jogát, még ha igazából nem is tud érte lelkesedni. Az elismerés mellett felhívja a figyelmet mindazokra a veszélyekre, amelyek az elszakadással együttjárhatnak (a nacionalizmusok belső logikájából és a pillanatnyi közös ellenség képének későbbi halványodásából következően): a xenofóbiára, a szomszédok iránti ellenséges viselkedésre, a magábafordulás eshetőségére, a provincializmusra és a legrosszabb értelemben vett jobboldaliság megerősödésére. Utolsó interjúiban már továbblép, és figyelmeztet a további kisállamosodási tendenciák veszélyére, amely a krajinák formájában mára testet is öltött.

Jugoszlávia további létezésének lehetséges formáit vizsgálva Đilas negatívan vélekedik a konföderatív berendezkedésről, de véleményét igazából nem tudja alátámasztani, hiszen az egymással jó viszonyban lévő szomszédok között elvileg létezhet jól működő konföderáció. A konföderációt kitalációnak minősíti, rejtett hátsó szándékot lát benne, a teljes elszakadás paravánjaként értelmezi, amely mögül idővel új köntösbe öltöztetett országok léphetnek elő. Ez az értelmezés érvényes ugyan a szlovén és horvát önállóság híveire 1990–91-ben, de nem feltétlenül igaz teoretikusan.

Jugoszlávia (mint eszme és ország) iránti elkötelezettként (jugoszlávnak tartja magát, nem pedig Crna Gora-inak vagy szerbnek) és valamelyest elfogult személyként alaposan túlbecsüli a jugoszlávság erejét, és

mellőzi a nacionalista mozgalmak, ideológia és propaganda hatékonyságát. Ezt a tévedését 1991 végére Đilas maga is kénytelen belátni. Ugyanígy alábecsüli a nacionalizmus erejét Boszniát illetően, és olyan, mára teljesen idealisztikusnak tűnő feltételezést tesz, miszerint a bosnyákok lesznek az összekötő kapocs Bosznia számára. Azzal végképp nem számol (igaz, nem is számolhatott még akkor), hogy mára különválik egy bosnyák és egy muzulmán érdekeket képviselő csoport, de közülük az előbbinek ténylegesen nincs is politikai képviselete. Érdekes itt összevetni a történész és a politikus Đilas véleményét. Tisztában van a nacionalizmus ideológiájával, ezt bizonyítja az *Osporavana zemlja* is, ugyanakkor a nacionalizmusok mechanikáját illetően vagy meglepően tájékozatlan, vagy félretájékozott, vagy naiv. Inkább olyasmiket valószínűsít, amiket ő maga látni szeretne, a valóság azonban másképp működik. Tévedésének valószínűleg tápot ad évtizedes távolléte ugyanúgy, mint Nyugat-Európa akkori véleménye, amely az adott pillanatban a fennálló Jugoszláviát ismerte el, s vonakodott megváltoztatni véleményét a létrejövő kisállamok javára. Ugyanígy az erősödő nacionalizmus időszakában furcsán hat az az álláspontja, hogy a szerbhorvát vagy horvátszerb nyelvet jugoszlávnak kellene nevezni. Hogy érdeklődése csak elvi síkon fogalmazódik meg a nacionalizmusokkal kapcsolatban, bizonyság rá saját vallomása, miszerint apjához képest sokkal kisebb gondot fordított volna a belső határok megállapítására 1945-ben. Az a kijelentése pedig 1991 júniusában, hogy Jugoszláviában nemzeti kérdés („ha ezen egy nép elnyomását, jogfosztottságát vagy a felette való dominanciát értjük") nem létezik, több, mint furcsa, egyszerűen érthetetlen. Ugyanakkor (1991-ben) az ő szerkesztésében jelenik meg a *Srpsko pitanje* című tanulmányválogatás! A belső határok kérdését szintén Jugoszlávia további létezése zálogának tekinti, teljes joggal hangsúlyozva, hogy a határok megváltoztatása olyan belső viszályokat és értelmetlen háborúkat robbanthatna ki, amelyek következményei beláthatatlanok.

Igen sajátosan értelmezi Slobodan Milošević politikai lényegét is: képtelen különválasztani a jugoszlávságot az e jelszó mögé bújtatott nagyszerb érdekektől, illetve nem figyel fel a fokozatos nacionalizálódásra (lásd az első választások pártprogramjait). Kifejti, hogy a kommunistáknak hatalmuk megtartása érdekében változtatniuk kellett ideológiájukon, a liberalizmus hagyományainak gyengesége miatt tehát logikus volt, hogy a nacionalizmushoz nyúltak vissza, amely ráadásul ugyanúgy a kollektívumot helyezte előtérbe az egyénnel szemben, mint a kommunizmus. De nem szögezi le elég határozottan, hogy az ellenzék gyengüléséhez az is nagymértékben hozzájárult, hogy Milošević pártja fokozatosan átvette a nacionalista ellenzék programpontjait, ezáltal is megfosztva az ellenzéki pártokat lehetséges szavazóbázisuk egy részétől, másrészt pedig az elektronikus sajtó monopóliuma a volt Jugoszlávia egyes utódországaiban komolytalanná tett olyan, nyugaton igen fontos és komolyan vett kategóriákat és fogalmakat, mint a szabad választások.

A jugoszláv felbomlás kérdéséhez való viszonyulásában figyelhető meg Đilas másik igen jelentős tévedése: ez pedig a hadsereg megítélése, valószínű azonban, hogy igazából e tévedéséért sem lehet igazán elmarasztalni. Đilas feltételezi 1991-es interjúiban, hogy a hadsereg lesz az a tényező (utolsó jugoszláv intézményként), amely a paramilitáris egységek felfegyverzését megakadályozza, és fellép Jugoszlávia egysége érdekében. Véleménye szerint a legfontosabb teendő a hadseregnek a kommunistáktól való megtisztítása, s ami mosolyfakasztónak tűnik az adott, véresen kokmoly helyzetben: például a vörös csillagtól való megszabadulás. Abban igaza van, hogy a hadseregnek nem szabad a politikai életbe beavatkoznia (bár vezetősége mindenütt a legreakciósabb politikai eszmékkel azonosul), miként abban is, hogy demokratikus rendszerű hadseregre van szükség. Ha interjúi időbelileg tovább folytatódnának, Đilas nyilván rövid távon maga is elismerné a hadsereggel kapcsolatos jóhiszeműségét. Ugyanakkor helyesen látja az értelmiség szerepét a nacionalista propaganda kifejlődésében, és maga is olyan utat szab meg, amely a tisztességes továbblépés elengedhetetlen feltétele. A saját nemzettel és a saját történelemmel, az elkövetett hibákkal való maradéktalan szembenézés igényét fogalmazza meg, bármily fájdalmas is e szembesülés, mert szerinte az európai értelmiséghez való tartozásnak ez elengedhetetlen feltétele.

1991 végén Đilas már látja a jugoszlávság elerőtlenedését, a nacionalizmusok térnyerését, mégis kitart azon véleménye mellett, hogy a jugoszlávság fokozatosan meg fog erősödni az új helyzetben, a kisállami státus és az elszigeteltség által okozott nehézségek ellenére is. Nem részletezi azonban, hogy a jugoszlávság mely változata adhat új válaszokat a status quo által feltett kérdésekre. Nem kapunk pontos képet arról, hogy a jugoszlávság mely értelmezése vagy pozitívuma tűnik Đilas számlára továbbélésre alkalmasnak: vajon a jugoszlavizmus hasonlóság- és összetartozás-eszméje, mely valamely formát majd csak fel fog venni (de miféle jugoszlávság az, amely elvan szlovének, horvátok, makedónok és /horribile dictu!/ bolgárok nélkül, de albánokkal együtt?); a területi egységre épülő-e, amely 70 év létezést és két felbomlást ér meg (Đilast olvasva ezt tarthatjuk a legkevésbé valószínűnek); az elért eredményeket tekintsük-e alapnak (lásd például a sokáig igen elfogadható életszínvonalat); a biz-tonságérzetet adó „birodalmat" (ez szintén elég valószínűtlennek tűnik); a gazdasági és más érdekek diktálta közös hazát; egy átideologizált történeti mítosz későbbi újramegvalósulását (ennek értelmetlenségéről nem is beszélve)? Đilas gondolatmenetéből arra következtethetünk, hogy a valószínűleg egy hasonlóság-eszme újjáéledésében reménykedik, miként Jugoszláviát is az elképzelt európai közös házhoz hasonlatos, kevesebb határral és több toleranciával körül (nem) bástyázott épületként szeretné látni. Sajátos módon azonban főleg országokról, területekről és népekről beszél, így elenyésző figyelmet szentel azoknak az egyéni tragédiáknak, amelyek az egyes személyek etnikai hovatartozásából (például a magukat

jugoszlávnak vallóknak a szétválás utáni további sorsából) vagy az adott helyzet szülte tehetetlenségéből, a kiúttalannak tűnő szituációból adódik.

Đilas könyvének nagy pozitívuma az, ami a nacionalizmuson és az aktuálpolitikán kívülesik. Vázolja Jugoszlávia (a jugoszláv térség) számára azt az utat, amely Európa felé, egy nyugodt és békés jövő felé vezet. Ez az út véleménye szerint a liberális demokrácia útja, amely az egyént helyezi előtérbe a kollektívum bármiféle értelmezésével (nemzethez, osztályhoz való tartozással) szemben; együttjár a szólásszabadság, a sajtószabadság és a politikai váltógazdaság előnyeivel; demokratikus és centralizált kormányzási formát és intézményrendszert hoz létre; egyenlő jogokat biztosít minden polgárának, függetlenül etnikai, nyelvi vagy vallási hovatartozásától; külpolitikai síkon előítéletektől mentes jószomszédi viszonyt kíván kialakítani, mind bel-, mind külpolitikai síkon felhagy a bűnbakkereséssel, ennek érdekében leszámol a politikai érdekeket szolgáló parahistorizálással, azaz objektív történetírást és történetszemléletet követel meg; demokratikus és ideológiamentes hadseregre bízza hazája védelmét. Đilas interjúit olyan higgadt, toleráns hangvétel jellemzi, amely mentes minden uszítástól és sértő felhangtól, párbeszédre kész és alkalmas.

Elképzeléseinek hiányosságaira a valóság figyelmeztet, az a tény, hogy a háború időszaka az ő józan, racionalitáson nyugvó elveit és nézeteit nem igazolja. Đilas elképzel és leír egy olyan szituációt, amelynek létre kellene jönnie, a valóság azonban – a szerző idealizmusát cáfolva – éppen a leírtakkal ellenkező irányt vett. Đilas felvázol egy nyugati értelemben vett integrációt Jugoszlávia-tervként, bemutatja, hogy milyen kapcsolatba kellene állnia a különböző egységeknek egymással, milyen jogokkal kellene felruházni ezeket az egységeket, és milyen jogosítványa lenne a központi hatalomnak, a tények azonban nem valamiféle centralizált föderáció, hanem széttagolt és egymással rövid távon nem túl jó viszonyban lévő kisállamok felé mutatnak. Helytállóan képes felismerni és levezetni a különböző nemzetek által a bekövetkező szituációkra adott válaszlehetőségeket (lásd például a boszniai láncreakció bemutatását), de adós marad a lehetőségek valósággá érlelésnek módozataival, így örök optimistának tűnik fel, akinek interjúit mindenki olvassa, csak az élet nem. Szolgáljon mentségére, hogy Đilas nem hadifilozófus, így a kiadót mindenképp igazolja az a szándék, hogy egy olyan gondolkodó nézőpontját közvetítse az olvasónak, akinek nézetei a háborús uszítás időszakának letűntével lesznek majd felhasználhatók, és aki egyúttal olyan véleményt fogalmaz meg, amely vitaképes álláspontot képvisel más országok politikusainak és gondolkodóinak szemében is. Aleksa Đilas véleménye nem a legpozitívabb a már nem létezőről, viszont igen pozitív elképzelést és hozzáállást mutat a még nem létezőt illetően, mindez pedig megvitatásra és továbbgondolásra teszi érdemessé könyve gondolatmenetét és mondanivalóját.

ZILAHY Tibor

MUNKATÁRSAINK

A német nyelvű szöveget Felkai Gábor, a franciát Jobbágy József, az angolt McConnel-Duff Márta fordította.
Szerbhorvát nyelvű összefoglaló: Somogyi Sándor, Klimó Attila, Losoncz Alpár
Angol nyelvű összefoglalók: McConell-Duff Márta
Korrektor: Kovács T. Ilona

SZÁMUNK SZERZŐI

Dieter Rucht	politológus
Kende Péter	egyetemi tanár, Párizs
Dr. Pászka Imre	egyetemi tanár, Szeged
Dr. Székely László	szociológus, Belgrád
Dr. Somogyi Sándor	egyetemi tanár, Szabadka
Dr. Papp György	egyetemi tanár, Kanizsa
Németh Ferenc	publicista, Újvidék
Klimó Attila	általános orvos, Becse
Zilahi Tibor	egyetemi tanársegéd, Szeged